

ЗАБОН ВА ТАЪРИХИ ОН

Забону ҷамъият Забон дар дохили ҷамъияти инсонӣ пайдо
шуда, дар тақомули он роли муҳимро боз
мекунад: забон дар ҷамъият чун олати ифодаи мубодилаи афкор
байни аъзои ҷамъияти як давра ва гузарондани таҷрибаи як нас-
ли ҷамъият ба насли дигари он истеъмоли мешавад. Бале забон на
таърихи ҷамъиятро муттаҳид менамояд, балки онро ба қисмҳои алоҳи-
да ҳам ҷудо мекунад. Мавҷудияти забонҳои гуногун ба тамоми
ҷамъияти инсонӣ имконият намедиҳад, ки мубодилаи афкор қунад.
Ин назария дар бораи забон ва муносибати он ба ҷамъият аз нуқтаи
назари яке аз вазифаҳои муҳимтарини забон—вазифаи коммуни-
кативӣ ба амал меояд. Аммо ба ғайр аз вазифаи коммуникативӣ ба
забон вазифаҳои дигар ҳам хосанд. Масалан, вазифаи эстетикӣ,
ки дарки моҳияташ таърихи дар заминаи алоҳаи мустақами нутқу
олақи эҳсосот имконпазир аст.

Ходисаҳои муҳими таърихӣ ба тақдири забон ва инкишофи
он таъсири калон мерасонанд. Аксаран дар натиҷаи аз байн рафтани
одами /одами/ ин ё он давлат забони расмӣ он аз дигари истеъ-
мол берун мебарояд ва дар асоси забони халқӣ ё забони ғолибон
/аҷнабиён/ забони дигари расмӣ-давлатӣ пайдо шуда метавонад.
Дар мавриди нест шудани ҷамъият забони он аз байн меравад, ам-
мо баъзан сарчашмаҳои хаттии ин ё он давраи таърихи забон бо-
қӣ мемонанд. Муносибати забону ҷамъият аз давраҳои қадим бо
диққати донишмандонро ба худ ҷалб карда меояд. Ин масъалаи
муҳими забоншиносиро аз олимони советӣ Б.Д.Поливанов, Л.П.Яку-
бинский, В.М.Жирмунский ва дигарон мавриди тадқиқ қарор дода-
анд.

Инкишофи забон

Бо сабабҳои гуногун забон дигаргун шуда, ба тағйироти ҷидди дучор мегардад.

Муҳимтарин сабабҳои равнақу инкишофи забон инҳо мебошанд:

а. тағйироти бисёре дар забон мавриди аз як ҳаҷд ба насли дигар ғ заштани он ва тамоили ҷамъият ба соддатар намулдани забону аз истисноҳои қонунҳои гуногуни забон даст кашидан;

б. омехташавии забонро—аҳли ягон забон забони беғонаро қабул намуда, ба он қоидаҳои қонунҳои забонашро меадаморал;

в. ҳар як аъзои ҷамъият ҳаҷтоми нутқи навигариҳоеро ба забон дароварда метавонад, ки онҳо рафта-рафта ба сифати забон таъсир мерасонанд.

Ба тӯфайли сарчашмаҳои хаттии мавҷуда таърихи забонҳои гуногунро омӯختан мумкин аст. Масалан, се ҳазор сол пеш забони пешомади забони тоҷикӣ—порсии қадим аз сарчашмаҳои гуногуни асрҳои VI—У пай /пеш аз мелод/ маълум аст. Дигаргун шудани таркиби луғавии забон дар ин муддат аз мисолҳои зерин аён мешавад:

hivaprašiya - ҳел

patiy. kasa. - пайкар

šaya. - се

gashak - ғӯз

kasha. - кӯҳ

Табиист, ки ба ин гуна дигаргуниҳо на танҳо таркиби луғавии забон, балки сохти грамматикӣ он ҳам дучор мешавад. Масалан, дар порсии қадим системаи падеж вучуд дошт, ки бо муқури замон ғӯ ба таназул оварда, дар давраҳои минбаъда аз байн меравад ва дар забонҳои ҳозираи тоҷикӣ ва форсӣ вучуд надорад.

Номинатив - *Pārsa* /форс/
 Генитив - *Pārsahyā* /аз/ /форс/
 Аккузатив - *Pārsam* /форс/ /ро/
 Локатив - *Pārsay* /дар/ /форс/
 Инструменталист - *Pānā* /бо/ /форс ва ғайра.

Ламоми дигаргуниҳои забон, масъалаҳои ғавнақу инкишофи онро дар давраҳои мухталифи истеъмолаш илми махсус—таърихи забон меомузад.

Азбаски таърихи забон пеш аз Омӯзиши таърихи забон ҳама бо сарчашмаҳои хаттин давраҳои гузашта қордоқ мешавад, мутолиаи ин сарчашмаҳо характери филологӣ дорад: давраи тартиб ёфтани истеъмоли ин сарчашмаҳо, ифодаи анъанаи таърихӣ-иҷтимоии сарчашмаҳо таҳлили тадқиқ мешавад. Ба таҳлили филологӣ инчунин масъалаҳои тадқиқи системаи хат ва қоидаҳои имло, таҳлили лексика ва фразеология, морфология ва синтаксиси ҳар як сарчашма дохил мегарданд. Ин тадбирҳои гуногун дар мавриди омӯзиши матнҳои қадими забон моҳияти методи филологии омӯхтани таърихи забонро ташкил медиҳанд:

Албатта, на ҳар як матни боқимонда дорон забони ҳоси қуд мебошад. Одатан аз ҳаҷ забони мурда /аз байн рафта/ гуруҳи қалон ё хурди сарчашмаҳо боқӣ мемонад ва аз ин нуқтаи назар маъзӯи таърихи забон мушоҳидаи хусусиятҳои гуногуни забони ин матнҳо ва муқоисаи забонҳои гуногун мебошад, ки давраҳои мухталифи ғавнақу инкишофи як забонро ташкил медиҳанд. Дар ин маврид таърихи забон аз методи муқоисавӣ—таърихи истифода мебарад. Баърои дурӯст ва соддатар нишон додани моҳияту аҳамияти ин метод дар омӯхтани таърихи забон мисолеро аз муқоисаи факти забонҳои

ҳангра меорем: тоҷ. бародар, узб. ака, порс. *barādar*, ар. *ax¹un¹*, шугнӣ *viʔod*, пашту *wəbde*.

Ҷунон ки маълум мешавад, калимаҳои тоҷикӣ, форсӣ, шугнӣ ва пашту барои ифодаи мафҳуми "бародар" ба ҳам хеле наздиканд. Дар ин калимаҳо қаробати фонетикӣ вучуд дорад: дар ҳамаи чаҳор калима ҳамсадои якум ҳамсадои лабиест, ҳамсадои дуюм—сонант ва ғайра. Саволе ба мён меояд, ки ин наздикии фонетикӣ калимаҳои мазкур тасодуфист ё не? Барои мантиқан ба савол ҷавоб додан ва тадқиқи мавзӯи калимаи тоҷикиро мегирем, ки дар он фонемаҳои *ɔ* ва *ʀ* дар ҳуди ҳамон ҳолат /мавқеъ/ омада бошанд. Масалан, шакли аористи феъли бурдан: тоҷ. барам, узб. олиб бораӣ, порс. *barān*, ар. *axrūlu*, шугнӣ *vāgūt*, пашту *wəəm*.

Аз ин мисолҳо аён аст, ки калимаҳои порсӣ, пашту ва шугнӣ ба калимаи тоҷикӣ аз ҷиҳати сохти фонетикӣ хеле наздиканд, аммо калимаҳои узбекӣ ва арабӣ хеле дуранд. Дар муқоисаи ин калимаҳо ба фонемаҳои *ɔ* ва *ʀ* тоҷикӣ овозҳои *ɔ* ва *z*-и порсӣ, *u* ва *z*-и пашту, *u* ва *z*-и шугнӣ мутобиқат мекунанд. Ин гуна мутобиқату мувофиқатҳоро қонунҳои овозӣ номида, ҳамин тарғиқ ифода менамоянд:

1	тоҷ.	<i>ɔ</i>	~	порсӣ	<i>ɔ</i>	~	шугнӣ	<i>u</i>	~	пашту	<i>u</i>
2	тоҷ.	<i>ʀ</i>	~	порсӣ	<i>z</i>	~	шугнӣ	<i>z</i>	~	пашту	<i>z</i>

Бале барои ҳудосаи далаелнок баровардан бо муқоисаи ифодаи як ё чанд мафҳум дар забонҳои гуногун қонун шудан мумкин нест ва барои ҳамин дар тадқиқоти таърихӣ забонҳо ҳазорҳо калимаро ба ҳамин тарз муқоиса намуда, садҳо қонунҳои овозиро мушоҳида мекунанд. Ин қонунҳо, аз як тараф, ҳаши забонҳо, аз тарафи дигар, равнаку инкишофи фонетикӣ як забонро нисбат медиҳанд.

Барои он ки дар ин ё он маврид дар хусуси қонуни фонетикӣ сухан ронанд, ақаллан се мисоли устуворро бояд муқобили ҳамдигар гузошта таҳлил намоянд. Аз ин ҷост, ки мо мисоли сеширо мавриди таҳлиқ; ҳарор медиҳем: тоҷ. абру, қаб. қон, порсӣ. *abru*, ар. ҳоҷиб *hujjib*, панту *hga*.

Одатан чунин мақуморанд, ки ин гуна наадикки мунтазами забонҳои гуногуни ҳама ра натиҷан аз як сарчашмаи умумӣ пайдо шудани онҳо мебошад ва ғайри ин ки ҳама ҳам аҷуд дорад, ки дар давраи гузашта забон - асосе мавҷуд буд, ки он мабъаи ҳамаи ин забонҳо ба ҳисоб меравад. Шакли калимаҳои гуногуни ин забон - асосро олимони бо муқобилгузориҳои шакли калимаҳои мавҷудам забонҳои боқимонда барқарор мекунанд. Одатан мисоли барқароршудаи ин шаклро дар барқарор шудаи овозҳои ҳамин забон-асос дидаи мумкин аст. Масалан, аз калимаи бародар ва мисолҳои дигарӣ мубодилаи он бо овози забони гузаштаи фонемани **b* -ро барқарор намудан мумкин нест.

Чун аз нуқтаи назари фонетикани умумӣ табиқи **b* ва **w* мубодила ба табиқи **w* ба **b* маъмултар аст, табиқи, ки фонемани **b*, ки дар забон - асос дар ин гуна мавҷеъ меояд, дар забони тоҷикӣ ва порсӣ мавҷеъ мондааст ва дар забонҳои қутгӣ ва панту ба *v* ва *w* мубодилаи гайтааст.

Дар забонҳои боқимондаи шакли калимаҳои барқароршудаҳо бо аломатҳои **b* ва табиқи овозҳои бо аломатҳои *>* ифода менамоянд:

**b* > тоҷ. *b*, порсӣ *b*, қутгӣ *v*, панту *w*

**w* > тоҷ. *f* порсӣ *z*, қутгӣ *z*, панту *z* (ʔ)

Агар ягон овози забони ҳама ра аз ягон овози /фонемани/ қим баровардаи ҳама, дар он сурат аломатҳои *<* -ро нотиҷа мекунем. Масалан, қутгӣ *v* < **b*. Барқароршавани фонемани

зикршуда, масалан, дар матнҳои Авесто /ки пайдоишаш таҳминан ба ҳазорсолаи дувми пеш аз мелод тааллуқ дорад/ то андозае тасдиқ ва далаилнок мешавад, зеро дар ин сарчашма мо ифодаи мафҳумҳои дар боло овардари бо калимаҳои *vr̥ātar, varāmi, vr̥nač* мушоҳида карда метавонем. Чунин аст моҳияти методи муқоисавӣ-таърихӣ. Ин тарзи муқоисаву таҳлили шаклҳои гуногун дар грамматика ва лексика ҳам хор фарҷуда мешавад.

Омузиши таърихи забонҳои эронӣ Равнақу илқишофи забон дар муддати ҳазорон сола ба амал омада, ноаҷиб ва тобишҳои бисёреро дарбар мегирад, ки тамоми ин ҳодисаҳоро ба ҳисоб гирифтани ҳамеша ҳуҷҷаҳои дуруст баровардан имконпазир нест, зеро дар давраҳои гузаштаи таърихи забон то ба замони мо баъзан сарчашмаҳои хеле кам омада расидаанд. Гайр аз ин, сарчашмаҳо танҳо вазъияти забони адабӣ ё забони расмӣ ин ё он давраи муайяноро инъикос мекунанд, дар бораи забони умумихалқӣ ва шеваҳои сершумори он бошад, маълумоти ноҷиз мавҷуд аст.

Азбаски таърихи забон ба таърихи халқ зич вобастааст, ҳодисаҳои муҳимтарини таърихи халқ дар таърихи забон роли калоне бозид, ба таснифи сарчашмаҳои хаттии ин ё он забон таъсир мерасонанд. Баъзан давраҳои гуногуни таърихи забонро вобаста ба ҳодисаҳои барҷастаи таърихи халқ аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Аз давраи умумиэронӣ /ҳангоме ки забонҳои эронӣ аз яддигар фарде надишанд/, ягон сарчашмаи хаттӣ, ки асоси таҳлили ҳодисаҳои забонӣ гашта тавонад, вуҷуд надорад.

Нахустин давлате, ки дар замони қадим дар эронзамини гарбӣ пайдо шуда буд, давлати Мод мебошад ва он дар миёнаҳои асри IX пай дар араси таърих намоён мешавад. Дар миёнаҳои асри VI

пам ҳокимият ба дасти порсҳои қадим мегузарад, ки ин сулола дар таърих ба номи Ҳахоманишиҳо маълум аст. Ҳокимияти Ҳахоманишиҳо то охириҳои асри IV ҷаҳлом карда, дар зами зарбаҳои лашкари Исқандари Румӣ аз байн меравад. Аз давраи Ҳахоманишиҳо сарчашмаҳои дар хати мей то ба замони мо расидаанд, ки забони онҳо дар эроншиносӣ забони порсии қадим меноманд. Ин забон ва забони Авесторо одатан, манбаи асосии давраи қадими эронӣ мешуморанд. Бояд қайд кард, ки дар давраи ҳокимияти Ҳахоманишиҳо ва баъдтар дар эронзамини ғарбӣ аввал забони оромӣ ва баъд аз истилои Юнон забони юнонӣ дар идораи давлати эронӣ аҳамияти якумдараҷа доштад.

Дар хароботи империяи Исқандари Румӣ аввал давлати Селевкиҳо ва баъдтар империяи бузурги Портҳо /250-224 ҷаҳлом/ ва пас аз он давлати Сосониён /224-650 м./ пайдо шуда, аз байн рафта буданд. Аз ин давра то ба замони мо сарчашмаҳои хаттии забони портӣ ва забони порсии миёна, ки забони расмӣ ва забони адабии давлати Сосониён ба ҳисоб мерафт, омада расидаанд. Ин забонҳо аз ҷиҳати сохт аз забонҳои қадими эронӣ фарқи ниҳоят калоне дошта ба давраи миёнаи эронӣ тааллуқ доранд.

Дар зами зарбаҳои ҳалокатовари арабҳо давлати Сосониён сарнагун гашта, ақсарияти сарчашмаҳои адабӣ ва маданияти он давра нест мешавад. Дар давраи истилои араб дар сар то сари Эронзамин забони арабӣ ҷун забони холибон ҳокимрон шуда ба забони расмӣи давлатӣ ва адабии халқҳои бисёрӣ эронӣ мубаддал мегардад. Арабҳо забонашонро дар мусулмонгардондани парастандагонӣ динҳои гуногун воситаи муҳим шумурда, онро дар тамоми соҳаҳои ҳаёт ҷорӣ кардани шуданд.

Аммо баъд аз чанде яке аз забонҳои эронӣ дар доираи васеъ

истеъмои шудан мегирад. Ин забон ба порсӣ миёна наздик аст, вале хусусиятҳои хоси он водор менамоянд, ки энтро ба давраи дигар—давраи нави эронӣ мансуб шуморем. Ин забонро дар эроншиносӣ забони дарӣ меноманд.

Ба ҳамин тариқ, таърихи забонҳои мушоҳидашудаи эрониро ба се давра тақсим мекунанд:

- 1/ давраи қадими эронӣ /аз қадим то асрҳои IV—III п.м./;
- 2/ давраи миёнаи эронӣ /асрҳои IV—III п.м.—асрҳои VII—VIII м.х./;
- 3/ давраи нави эронӣ /аз асрҳои VIII—IX м.х./.

Барқи байни ин давраҳо аз нуқтаи назари забоншиносӣ дар инкишофи калимаи "банда" дидан мумкин аст:

д а в р а ҳ о		
қадим	миёна	нав
п.қ. <i>Bandaka</i>	п.м. <i>banday</i>	д. <i>banda</i>

Омӯзиши таърихи забони тоҷикӣ Забони ҳозираи адабии тоҷик яке аз забонҳои аминдан ниҳоят камшумор /инонӣ, ҳиндӣ/ мебошад, ки таърихашон дар таърихи камаш 3 ҳазор сол аз сарчашмаҳои хаттӣ маълум аст. Забони тоҷикӣ ва таърихаш дер бо ҳақиқати донишмандони мамлакатҳои гуногунро ба худ ҷалб карда меоянд.

Давраи якуми тадқиқоти таърихи забони тоҷикӣ аз кашф, ҷоп ва таҳлили сарчашмаҳои гуногун сар мешавад. Дар бораи қадимтарин сарчашмаи таърихи забон /қатибаҳои хати меҳӣ/ маълумоти

ибтидоӣ/ ҳанӯз дар асри XII дар маҳфили донишмандони Европа пайдо мешазад. Соли 1621 сайёҳи италиявӣ Пьетро делла Валле аввалин бор чанд аломати хати меҳиро рӯнавис карда чоп намуд. Минбаъд матнҳои дигаре ҳам маълум гарзданду дар ибтидоӣ асри XIX олимони германӣ Г. Гротенд онҳоро аз рамзи аломатҳои хати меҳӣ баровардан гирифт.

Дар давоми асри XIX бисёр олимони сарчашмаҳои ин давраро таҳлил мекарданд. Дар охири асри XIX-аввали асри XX маҷмуаи каму беш пурраи ин матнҳоро бо тарҷима ва иловаи луғат олимони Вайсбах ва Толман ба чоп расонданд. Дар айни замон китфу таҳлили сарчашмаҳои хатҳои форсии миёна давом мекард. Дар таҳлили ин сарчашмаҳо донишмандони ҳиндӣ Санҷана, Англесарна, Унвала ва дигарон роли калон бозиданд.

Давраи дуҷумла тадқиқоти таъриқи забони тоҷикӣ дар асоси методи муқоисавӣ-таъриҳӣ омӯхтани забони ин сарчашмаҳо буд. Ба тӯлаи истифодаи ин метод ба донишмандон мӯяссар гардид, ки забони ин сарчашмаҳо таҳлил намоянд. Дар таъриқи илмӣ забони тоҷикӣ мувофиқатҳои овозии форсии қадим, форсии миёна, забони дарӣ ва забони ҳозираи тоҷик муайян карда шуданд. Иқтишофи сохти грамматикӣ ва таркиби луғавӣ тадқиқ гардид. Дар ин тадқиқотҳо олимони германӣ Х. Бартоломе хизмати басазое карда, дар луғати машҳури худ *Altiranisches Wörterbuch* ба асарҳои дигараш таъриқи забони тоҷикиро аз давраи қадим таҳлил намулдаст: у ниҳон додааст, ки шаклҳои давраи қадими эронӣ дар давраи миёна ва нав ба қадом шаклҳо мубаддал гаштаанд. II. Ҳақи аввалин эроншиносест, ки луғати этимологии форсиро тартиб додааст. Дар таҳлили матнҳои эронӣ, махсусан, сарчашмаҳои давраи миёна, аз нуқтаи назари методи муқоисавӣ-таъриҳӣ академик К. Г. Залеман хизмати намоён кардааст.

Тамоми ин тадқиқотҳо ба ибтидои асри ХХ тааллуқ доранд.

Давраи сеими омӯзиши таърихи забони тоҷикӣ давраи ҳазиразамон мебошад. Олимони дар таҳлили ҷаҳтҳои таърихи забони тоҷикӣ материалҳои забонҳои дигари эронии кашфшуда, забонҳои гуногуни ҳиндуаврупоӣ ва инчунин ҷаҳтҳои лаҳҷаҳои гуногуни тоҷикиро истифода мебаранд. Дар ин соҳа роли асосиро эроншиносони советӣ мебаранд. Олимони А.А.Фрейман, М.Н.Боголюбов, В.С.Расторгуева, В.А.Лившиц, М.К.Андроникашвили ва дигарон дар тадқиқоти таърихи забони тоҷикӣ саҳми калон гузоштаанд.

Аз донишмандони хориҷӣ, ки хизмати шобе дар ин соҳа кардаанд, бояд В.Б.Хеннинг /Германия/, Э.Бенвенист /Франсия/, Х.В.Бейли /Англия/ ва Г.Моргенштерне /Норвегия/-ро ном бурд.

Аmmo дар пешии эроншиносии ҳазиразамон вазифаҳои мураккабу муҳим истодаанд, зеро ҳанӯз ҳам на таърихи ҷуғрафӣ забон, на грамматикаи таърихӣ ва на дугаги этимологияи забони тоҷикӣ вуҷуд надорад.

Забонҳои ҳиндуаврупоӣ

Маълумоти умумӣ

Забони тоҷикӣ на танҳо ба забонҳои дигари эронӣ /порсии қадим, авестой, порсии миёна, сугдӣ, хоразмӣ, форсӣ, пашту, курдӣ, тотӣ, балуҷӣ, забонҳои помирӣ, ягнобӣ ва ғайра/ хешро наандиқ дорад, балки бо забонҳои дигар ҳам умумият ва қаробат зоҳир менамояд, ки онро аз ҷадвали зерин мушоҳида намудан осон аст:

тоҷикӣ	бародар	ме/барам/	абру
русӣ	брат	беру	бровь
полякӣ	<i>brat</i>	<i>biorg</i>	<i>brzeu</i>
чехӣ	<i>brat</i>	<i>beru</i>	<i>brva</i>

литвага	<i>brolis</i>	<i>beriu</i>	<i>berius</i>
хинди қадим	<i>bhrāta</i>	<i>bhrātā</i>	<i>bhrātis</i>
янонӣ	<i>φρατρ</i>	<i>φέρω</i>	<i>φρῶς</i>
арманӣ	<i>քրայր</i>	<i>բերեմ</i>	—
лотинӣ	<i>frater</i>	<i>fero</i>	—
ирландии қадим	<i>bráthir</i>	<i>biru</i>	<i>bríad</i>
немецӣ	<i>bruder</i>	<i>bringen</i>	<i>(Augen)braune</i>
англисӣ	<i>brother</i>	<i>bear</i>	<i>brun</i>

Забонҳои, ки аз онҳо дар қадвали боло мисолҳо оварда шудаанд, бо забонҳои гуногуни ба онҳо наздик як оилаи забонҳои ҷаҳонро ташкил мекунанд. Ин оиларо дар забоншиносӣ оилаи хиндуаврупӣ меҳисобанд. Оилаи забонҳои хиндуаврупӣ ба ғурӯҳҳои зерин тақсим мешавад:

а. Ғурӯҳи хиндурӯнӣ, ки ба он забонҳои қадими хиндӣ /забони Веда, санскрити классикӣ/, забонҳои миёнаи хиндӣ /пракритҳо, ки намоёнтаринашон пали мебошад, ва забонҳои муосири хиндӣ /хиндӣ, урду, банголӣ, маратҳӣ, синҳалезӣ, панҷобӣ ва ғайра/ дохил мешаванд;

б. Ғурӯҳи дардӣ, ки ба он забонҳои ба ном "кофӣрӣ" /кати, ашқуни, вайгели, прасун/ ҳам дохиланд. Чанде аз забонҳои дардӣ /кашмирӣ, чатроӣ/ дар зери таъсири калони забонҳои хиндӣ буда, унсурҳои бисёрӣ ин забонҳоро қабул кардаанд;

в. Ғурӯҳи эронӣ.

г. Забони арманӣ, ки як шохи махсуси забонҳои хиндуаврупӣ-ро ташкил медиҳад ва шояд бо забонҳои фракияи фригия номҷазираи Балқан алоқае дошта бошад;

д. Ғурӯҳи славянӣ, ки ба славянҳои шарқӣ /русӣ, украинӣ, бело-

русӣ/ славянии ғарбӣ /полякӣ, чеҳи, словакӣ ва ғайра/ ва славяниҳои ҷанубӣ /сербӣ-хорватӣ, словенӣ, македонӣ, булғорӣ/ ҷудо мешавад. Сарчашмаҳои қадими ин ғуруҳи забонҳо ба забони қадими славяниӣ, ки забони қадимӣ-славяниӣ номида мешавад, тааллуқ доирад.

е. Ғуруҳи балтӣ, ки забонҳои муосири литвагӣ, литишӣ ва забони мурдаи прусиӣ қадимро дарбар мегирад;

ж. Забони юнонӣ, ки ба тӯфайли сарчашмаҳои бисёри гузашта, ки дар онҳо сохти грамматикӣ ва лексикаи хеле қадимӣ маҳфуз мондааст, дар забонишиносии ҳиндуаврупоӣ аҳамияти басо калон дорад;

з. Ғуруҳи италий-романӣ, ки қадимтарин намояндааш забони латинӣ мебошад. Дар натиҷаи мӯносибатҳои ин забон бо забонҳои ғуноғуни маҳалӣ забонҳои ҳозираи романӣ /франсазӣ, испанӣ, португалӣ, италиязӣ, рӯмонӣ, молдазӣ ва ғайра/ пайдо шудаанд;

и. Забони албанӣ, ки боқимондаи ғуруҳи забонҳои аз байн рафтаи фракӣ ва иллирӣ мебошад;

к. Ғуруҳи келтӣ, ки дар замонҳои қадим дар тамоми Европа паҳн шуда буд ва ҳоло аз он танҳо баъзе забонҳо боқӣ мондаанд: валлий, ғали /Британияи Кабир/, бретонӣ /Франсия/ ва ирландӣ;

л. Ғуруҳи германӣ, ки ба шохаҳои ғарбӣ /англисӣ, немисӣ, нидерландӣ ва ғайра/, шимолӣ ё скандинавӣ ва шарқӣ /забони мурдаи гот/ ҷудо мешавад;

м. Ғуруҳи тохарӣ, ки ба он забонҳои мурдаи Туркистони Чин дохил мешаванд;

н. Ғуруҳи анатолийӣ, ки ба он забонҳои мурдаи дар Осиёи хурд чанд ҳазор сол пеш истеъмол мешудагӣ мансубанд; сарчашмаҳои бисёре аз ин ғуруҳ ба забони ҳатӣ то ба замонҳои мо расидаанд.

Донишмандон чунин ғаразе пешниҳод кардаанд, ки тамоми ин ғу-
рӯғҳои забонҳои гуногун дар давраҳои ҳеле қадим аз ғуруғи лаҳҷа-
қоғе, ки дар Европам шарқӣ дар доираи истъмоли будааст, пайдо шуда-
анд.

Омузиши амиқтари забонҳои балтӣ ва славянӣ, ҳетӣ ва тохарӣ,
ки солҳои охир ба амал омадааст, тасаввуроти анъанавиро дар базаи
забон-асос дигар мекунад. Аммо барои тадқиқи давраҳои қадими таъ-
риҳи забонҳои эронӣ ин тасаввуроти анъанавии сохти забон-асос,
ки дар натиҷаи муқоисаи материали забонҳои қадими ҳиндӣ, эронӣ
ва янонӣ пайдо шудааст, ҳанӯз ҳам аҳамияташро нигоҳ доштааст.)

Фонетикаи ҳиндуаврупоӣ Дар асоси муқоисаи материали за-
бонҳои гуногуни ҳиндуаврупоӣ оли-
мон ба хулосаи маълуме дар бораи системаи овозҳои забони қадими
ҳиндуаврупоӣ /забон-асос/ омадаанд.

Ҳамсадоҳҳо:

	p	b	bh
	t	d	dh
	k̂	ĝ	gĥ
	kʰ	gʰ	ghʰ

Садоҳои bh dh gh gʰ якҷо талаффуз мешаванд. Муқоиса
кунед талаффузи калимаҳои тоҷикӣ: бобҳо, бодҳо, ғуруғҳо. Садоҳои
k̂ ĝ gĥ вариантҳои нағми овозҳои кӯйӣ буда, мисли k ва
g дар забони форсӣ талаффуз мешаванд.

Садоҳои kʰ gʰ ghʰ овозҳои решаи забонӣ буда, чун овоз-
ҳои тоҷикӣ k g бо ниссади w якҷо /ҷафс/ талаффуз меша-
ванд.

Садонокҳо:

e	o	a	ə
ē	ō	ā	

Талаффузи садони ə -ро дар лаҳҷаҳои ҷануби-шарқии тоҷикӣ мушоҳида кардан мумкин аст: Масалан, дар калимаи худ / xəð /.

Сонантҳо: $m \quad n \quad z \quad \ell \quad u \quad i$

Ин овоҳо дар мобайни садоннокҳо чун ҳамсадо ($m \quad n \quad z \quad \ell \quad u \quad i$) ва дар мобайни ҳамсадоҳо чун садоннок ($m \quad n \quad z \quad \ell \quad u \quad i$)

талаффуз мешаванд. Масалан, дар решаҳои * bhr -* bhr дан, * bhr -* bhr дан

сонант z дар баъзе садоннокҳо чун ҳамсадо зоҳир мегардад

ҳ.а. * bhr et- / z bhr at-, ab bhr at-, т.барад /

ҳ.а. * bhr et- / z bhr at-, ab bhr at-, т.бувад /

Баракс, мобайни ҳамсадоҳо ба садоннок мубаддал мегардад:

ҳ.а. * bhr to- / z bhr ta-, ab bhr ta-, т.бурд /

ҳ.а. * bhr to- / z bhr ta-, ab bhr ta-, т.буд /

Мисолҳои боло сифати феълии маъбудӣ замони гузашта аз решаҳои * bhr ва * bhr мебошанд. Яке аз хусусиятҳои ин системаи садоннокҳои ҳиндуаврупоӣ, ҷи тавре ки аз мисолҳо зоҳир мегардад, он аст, ки дар ин система садоннокҳои махсус $m \quad n \quad \ell$ ва ℓ вучуд доштаанд.

Хусусияти дигари ин система аз он иборат буд, ки дар морфемаҳои бадалшавии овоҳо дила мешуд. Муқоиса кунед дар забони ҳозираи русӣ: Бегу, набор, набирать, брать ва гайра.

Дар табдили овоҳо се дараҷа ба назар мерасад:

Дараҷаи суфт: br , ab bhr ta- / адами садоннок / т.бурд.

дараҷаи пурра: bar = ab bhr at- / садоннокӣ кӯтоҳ / т.барад.

дараҷаи дароз: bār , m az bār / садоннокӣ дароз / т.сабор

Ҷаррияти ин дараҷаҳои табдил аҳамияти грамматикӣ дошт.

Хиссаи номӣ Барои грамматика: таснифу тақсими калимаҳо ба гуруҳҳои гуногун, ки ҳиссаҳои нутқ номида мешаванд, ва асоси далаҳҳои ин таснифу аҳамияти басо калоне дорад.

Дар забони ҳиндуаврупоӣ муқаррабии ҳусусияти калимаҳо навиъ тасриф буд. Ба тӯфайли фарқиати тасриф ҳиссаҳои номӣ аз феъл ҷудо мешуданд. Ҳиссаҳои номин нутқ аз ҷиҳати янми аз ҳамдигар қариб фарқе надонстанд, масалан, исми сифатӣ ҷуз аз ҳиссаи нутқ биндоштан мумкин буд.

Ҳиссаи номин нутқ категорияҳои зерини грамматикӣ дорад:

- ҷинсиат /мардона, занона, мӯёна/;
- шумора /танр, дугона, I ҷамъ/;
- падеж; аксарияте падежҳои ҳиндуаврупоини янми дар забони русӣ маҳфӯз мондааст. Аммо дар забони ҳиндуаврупоӣ янми падежҳо бисёртар буд. Категорияи падеж дар баъзе забонҳои гайри ҳиндуаврупоӣ ҳам /масалан, забони узбекӣ/ маҳфӯд аст.

Барои фарқиати янми падежҳои ҳиндуаврупоӣ онҳоро ба системаи падежҳои забони русӣ, арабии муқоиса карда, мафҳуманонро ба воситаи системаи пешанину пасоландии тоҷикӣ низон мадҳам:

истеъмоҳот	навиҳҳои	савол	мисоқҳо барои муқоиса	қораҳои тоҷикӣ, ки мафҳуми янми падежҳо ро ифода мекунанд
янми янми: ҷуфӣ	ҳиндуаврупоӣ		русӣ узбекӣ	

1. *Nominativ* янми-янми. **у́локос* ки, ҷа? волк, бури гург
2. *Accusativ* янми янми. **у́локот* ки ро? волк, бурини гургро
3. *Instrumentalis* янми янми. **у́локѡ* бо ки? ҳамроҳӣ ки? с волком бури бо гург, ҳам-бидан роҳи гург

1. Шумораи дугона одатан барои ифодаи предметҳои ҷуфт истеъмоқ мешавад. Дар забони ҳозираи адабии тоҷик баъзан ин шумора дар калимаҳои аслан арабии дучор мешавад: волкдани, тарафани ва гайра.

4. *Dativ* дательный **uʃkʰi* ба кий? волку бурга ба гург
ба чй?
5. *Ablativ* исходный **uʃkʰod* аз кий?
аз чй? от
аз кучо? волка бурдан аз пени
гург
6. *Genitiv* родитель-
ный **uʃkʰoʃo* ...и
кий?
аз они
кий? волка бурнинг /сар/
гург
7. *Locativ* местный **uʃkʰoi* кучо?
дар
кучо? (волке) бурда дар гург
8. *Vocativ* звательный **uʃkʰe* мухо-
таб *es, bāse* — гурго!

Калимаҳои ҳиндуаврупоӣ аз асос /реша ва аффикс/ ва анҷома иборат буданд. Асосҳо ба навъҳои гуногун тақсим мешуданд, ва навъи асос ба суффикс вобаста буд. Барои ҳар як шакли падежи калима анҷомаҳои мухталиф вучуд доштанд, ки вобаста ба навъи асос /ки дар навбати худаш ба суффикс алоқаманд буд/ инти-хоб мешуданд.

Дар ҷадвали зерин шаклҳои калима дар падежи генитив оварда шудаанд:

Навъи асос/вобаста ба суффикс	шакли ҳиндуаврупоӣ реша /суффикс/анҷома	Мисол
а. асос ба суффикси *о. /тематикӣ/	* <i>uʃkʰoʃio</i>	ҳ.қ. <i>uʃkʰoʃio</i> ас. <i>uʃkʰoʃio</i> кабе /т.гург/
б. асос ба суффикси *а.	* <i>deuʃkʰājās</i>	ҳ.қ. <i>deuʃkʰājās</i> , ас. <i>deuʃkʰājās</i> ваҷа /т.дев./ лот. <i>familjās</i> /т.ойла/
в. асоси мақтум ба ҳамсадо/бе суф./	* <i>pod/-/os</i>	ҳ.қ. <i>podas</i> /т.по/ ас. <i>apθ</i> /т.об/

Чунон ки маълум мешавад, дар қадвал се анҷомаи падежи генитив оварда шудаанд.

Ғайр аз ин дар тасрифи ҳиссаҳои номӣ табдили садоннокҳо аҳамияти калон дорад. Масалан, дар баъзе асосҳо шакли калимаҳо дар падежи генитив аз шакли он дар номинатив танҳо бо он фарқ мекунад, ки суффикси падежи номинатив садоннокӣ дараҷаи сусти ва суффикси падежи генитив садоннокӣ дараҷаи пурра дорад.

типи асос	номинатив	генитив	тарҷума
асоси махтум ба c	*potis (мк. м. ĉiŝpiŝ)	*potols ĉiŝpōiŝ)	худ
асоси махтум ба u	*sumus (мк. м. luit sumus)	*sumous sumaus)	писар

Дар охир бояд қайд кард, ки дар тасрифи ҳиссаҳои номии нутқ дар баъзе мавридҳо ҳам табдили садоннокҳо ва ҳам анҷомаҳои гуногун яқоя омада метавонистанд. Барои мисол чанд шакли падежи як калимаи махтум ба сонанти z /падар/ оварда мешавад, ки ин ҷараёро тасдиқ мекунам:

падеж	аломатҳои падеж	шакли ҳ.а.	МИСОЛ	
			ҳф.	ав.
номинатив	дараҷаи дарози садоннокӣ асос ва адами анҷома	*patēr	pitā	pitā
аккузатив	дараҷаи пурраи садоннокӣ асос ва дараҷаи сусти анҷома	*patēz.m	pitākam	pitāram
датив	дараҷаи сусти садоннокӣ асос ва дараҷаи пурраи садоннокӣ анҷома	*patze	pitze	pitzei

Азбаски дар забони хиндуаврупоии қадим навъҳои гуногуни асос бо суффиксҳои бисъёри калимасоз аз ҳад зиёд будд, дар забонҳои хиндуаврупоӣ типҳои бисъёри таърифи ҳиссаҳои номи маълум аст. Масалан, дар забони латинӣ фақат 5 тип, забони латинӣ - 6 ва забони ҳозираи алабии рус 3 тип боқӣ мондаасту ҳалос.

Фель Агар ҳиссаҳои номии нутқи хиндуаврупоии қадим бо ҳам алоқаи зич дошта аз ҳамдигар фарқ намекарда бошанд, шаклҳои гуногуни системаи фель ба якдигар муносибати на он қадар наздик дошанд.

Аз як реша/ниг.ба сах. 23/ асосҳои чанд гурӯҳи намуду замонии фельи хиндуаврупоӣ таркиб ёфта метавонистанд:

а. гурӯҳи презенс; асоси ин гурӯҳ аз реша ба воситаи таъдили садонокҳо ва яке аз суффиксҳои бисъёри асоссоз ташкил мешуд. Ин асос алоқаи амалу ҳаракатро ҳангоми гуфтугӯ ифода мекард.

Баъзе шаклҳои бо суффиксҳои мухталиф сохташуда дар ҷадвали зерин оварда шудаанд:

суффикси асоссоз	шакли ҳа /3 т./ тарзи ғойя	мисолҳо				
		п.қ.	қ. қ.	ав.	п.қ.	тарҷума
адами суф-фикс	* <i>śhet-ti</i>	<i>ēsti</i>	<i>asti</i>	<i>asti</i>	<i>astiy</i>	ҳаст
суффикси тематикӣ	* <i>śhet-ti</i>	<i>ceṣṣe</i>	<i>śharati</i>	<i>śaraiti</i>	<i>śaratiy</i>	мебарад
суффикси	* <i>śhet-ti</i>	<i>śeśṣat</i>	<i>keṣṣati</i>	<i>keṣṣāoti</i>	<i>keṣṣatiy</i>	мекунад
суффикси	* <i>śhet-ti</i>	<i>śakṣe</i>	<i>śacchati</i>	<i>śasaiti</i>	<i>śacchatiy</i>	меарад
			<i>śacchati</i>	<i>śacchamite</i>	<i>śacchatiy</i>	меурсад
суффикси	* <i>śhet-ti</i>	<i>śarūṣi</i>	<i>śarūṣati</i>	<i>śarūṣati</i>	-	нигоҳ мекунад
суффикси бо дараҷаи дарозии садонокӣ реша	* <i>śhet-ti</i>	<i>śarūṣi</i>	<i>śarūṣati</i>	<i>śarūṣati</i>	<i>śarūṣatiy</i>	дараҷаи дарозӣ (2 т.) рам

б. гурӯҳи аорист;¹ асоси аорист дар аксарият маворид аз решаи бо садонокӣ дараҷаи сусти бе суффикс ташкил мешуд, агарчи тараҳҳои дигари ташкили ин асос ҳам вуҷуд доштанд /масалан, асос бо суффикси -s, ки онро дар забоншиносӣ аористи сигмадор меноманд/. Аорист танҳо амалу ҳаракати ҳолисро ифода мекард.

в. гурӯҳи перфект; аломати ҳосе, ки асоси перфектро аз асосҳои дигар фарқ мекунонад, бандҳои феълии ин гурӯҳ мебошанд. Бълаан асоси перфект ба воситаи /редупликация/, яъне такрори ҳамсадои якумӯ садонокӣ реша тартиб меёфт. Масалан, асоси перфект аз решаи *kz- чун *ksekε- ифода мегардад. Перфект маънои ҳолату натиҷаи амал дошт.

Аз асосҳои гурӯҳҳои маъқур шаклҳои гуногуни феъли таркиб меёфтанд, ки дорои категорияҳои зерини грамматикӣ буданд; -- категорияи замон, ки дар гурӯҳи презент равнақу инкишоф ёфта ба таркибаш замонҳои ҳозира /презентс/¹, оянда /футурум/¹ ва гузашта /имперфект/¹ дохил мешуданд; категорияи тараз /фоили, мафъули, каузативӣ ва миёна, ки амалу ҳаракати ба ғайридан мубтадо иҷрошударо ифода мекунад/. Дар забони ҳозираи адабии тоҷик ин таразҳои гуногун тахминан ба таври зерин ифода мегарданд:

фоили--ҷеғ мезанам

мафъули--ҷеғ зада шавад

каузатив--ҷеғ мезанонам

миёна--ҷеғ зада шудам

-категорияи ситга/хабарӣ, тарти, хоҳишмандӣ, амр/¹

-категорияи шумора /танҳо, дугона, ҷамъ/¹

-категорияи шахс/якум, дуҷум ва сеҷум/¹.

¹Истилоҳоти дар ин ҷо истифодашуда бо истилоҳоте, ки дар забоншиносии ғарбӣ /аорист/, германӣ /перфект имперфект/ ва ғайра истифода мешаванд, алоқам наздик надоранд.

Барои ифодаи ин категорияҳои феъл муҳимтарин восита бандакҳои феъли буданд. Дар ҷадвали зерин бандакҳои феълие, ки дар асоси қонунҳои фонетикӣ барқарор намуданашон мумкин аст, оварда мешаванд:

		бандакҳои аввалӣ		бандакҳои сонавӣ	
		тарзи фойлӣ	тарзи миёна	тарзи фойлӣ	тарзи миёна
шумораи танҳо	ш.1	*-ō, *(s)m	*-(ə)i	*-m	*-i
	ш.2	*-si	*-soi	*-s	*-so
	ш.3	*-ti	*-toi	*-t	*-to
шумораи ҷамъ	ш.3	*-nti	*-ntoi	*-nt	*-nto

Аз ҷадвал маълум мегардад, ки бандакҳои феъли ба аввалӣ ва сонавӣ тақсим мешуданд.

Бандакҳои аввалӣ аломати амалу ҳаракат дар ҳангоми гуфтугу мебошад ва, аз ин рӯ, дар сохтани шаклҳои замони презенс истеъмоли мешаванд.

Ба ҳамин тариқ, баъзе шаклҳои тасрифии феъли ҳиндуаврупоии қадимро аз ҷадвали зерин тасаввур намудан мумкин аст.

Масалан, тасрифи феъли ҳиндуаврупоӣ, ки маънии "бурдан" дошт, дар замони презенс ва имперфекти тарзи фойлии সিған хабарӣ ҷу-нин ифода мешуд:

¹ Дар шахси якуми танҳо феълҳои гуногун бандакҳои мухталиф доштанд.

		шаклҳои ҳа.	мисолҳои кнонӣ	мисолҳои ҳ.қ.	мисолҳои т.қ.
замони презент	1т.	* <i>вҳеѳ(mi)</i>	<i>ѳѳѳ</i>	<i>вҳатāmi</i>	<i>(pari) varāmi¹⁾</i>
	3т.	* <i>вҳеѳeti</i>	<i>ѳѳѳе</i>	<i>вҳарati</i>	<i>(ā) varatiy</i>
	3ҷ.	* <i>вҳеѳonti</i>	<i>ѳѳѳоѳи</i>	<i>вҳарanti</i>	<i>varantiy</i>
замони имперфект	1т.	* <i>евҳеѳom</i>	<i>ѳѳѳероѳ</i>	<i>авҳарam</i>	<i>avaram</i>
	3т.	* <i>евҳеѳet</i>	<i>ѳѳѳере</i>	<i>авҳарat</i>	<i>avara^t</i>
	3ҷ.	* <i>евҳеѳont(t)</i>	<i>ѳѳѳероѳ</i>	<i>авҳарan</i>	<i>avaran</i>

Намунаи таҳлили морфологии феъл:

шакл	сохта калима	аугмент	асос		бандқаро	
			реша	суффикс		
I т. замони презент, тарзи ғойлӣ, сифаи хабарӣ			*вҳеѳ	ѳ	-mi	аввалӣ
I т. замони имперфект тарзи ғойлӣ, сифаи хабарӣ			*e- вҳеѳ	o	-m	сониявӣ

Шаклҳои дигари тарзу сифаҳо на ба воситаи бандқаро, балки ба воситаи суффиксҳои гуногун сохта мешаванд. Аммо сифаи амр бандқаро махсус дошт: ӯ ҳаи дуими танҳои тарзи ғойлӣ аз ҷиҳати шакл одатан баробари асоси тоза буд ва шахси дуими ҷамъ бо бандқаро феълӣ:

* - *ѳс* таркиб меѳт:

¹⁾ Дар форсии қадим шаклҳо ба суффикси калимасос маҳфуз мондаанд.

шакл	шакли ҳа.	мисоли ҳқ.	мисоли пқ.	мисоли ав.	мисоли ғнқ.
сиган амрӣ					
2 т. тарзи ғойя	*šerete	šarata	šari) šarā	šara	šere
сиган амрӣ					
2 ҷ. тарзи ғойя	*šerete	šarata	нк. (šarajita) ¹	-	šerešerē ?

Ғайр аз ин, аз решаи асосӣ феълӣ ба воситаи суффиксҳои гуногун шаклҳои номӣ сохта мешуданд, ки маъмултарини онҳо сифати феълӣи маъмулии перфектӣ буд ва он аз решаи дараҷаи сустӣ феълӣ бо суффикси *-to сохта мешуд.

Мисолҳо: ҳа. *šereto ҳқ. šer.ta пқ. šar.ta, ав. šarata.

Синтаксис Маълум аст, ки забони тоҷикӣ забони аналитикист ва алоқаи калимаҳо дар нутқ ба воситаи тартиби онҳо ва калимаҳои ёридиҳанда ифода мегардад. Аммо аз фикри мулоҳизаҳои дар боло зикршуда /ниг. ба саҳ. 17-20/ аён мешавад, ки забони ҳиндуаврупоии қадим забони синтаксикӣ буда, муносибати калимаҳо дар ҷумла, одатан, бо дигар шудани шакли калимаҳо ифода мегард. Аз ин қосат, ки тартиби калима дар забон нисбатан озод буд, ки ин ҳодиса яке аз муҳимтарин хусусиятҳои синтаксиси забони ҳиндуаврупоӣ мебошад. Мисолҳои зеринро, ки анҷомаҳои генитив дар вазифаи атрибутивӣ таъкид шудаанд, аз назар мегузаронем:

¹ Шакли феълӣ аз *šer- = "рафтн"; нк. русӣ и-д-ти.

иқ.	ὁ φόβος τῶν πολεμίων	"тарсу бими душман"
	ὁ θεῶν πόλεμος	"муҳрибани худоҳо"
лот.:	Cicero'nis domus	"хонаи Цицерон"
	rosulum magis	"зарбаи марговар"
иқ.:	х̣āyāvīya х̣āyāvīyānām	"шоҳи шоҳон"
	vištāspayā pitā	"падари Гуштасп"

русӣ: И блеск и тень и говор волн /Душкин/ ва
Дустьх похвал ненужный хор /Лермонтов/

Аз мисолҳо маълум мегардад, ки муайянкунанда ба воситаи генитив ифода ёфта, дар забонҳои ғнонӣ, латинӣ ва русӣ ҳам пеш ва ҳам пас аз муайяншаванда меояд. Дар забони тоҷикӣ муайянкунанда ба воситаи бандакӣ изофӣ ба муайяншаванда алоқаманд шуда банд аз он меояд.

Дар мисоли дуҳми русӣ, муайянкунандаи генитивӣ аз муайяншаванда ба воситаи калимаи дигар ҷудо шудааст, ки ин ҳодиса дар забонҳои қадим бисёртар дидла мешуд. Масалан, дар забони латинӣ:²

hanc minam ferro armi "ҳамин мисқоли тилло мебарам"

Scandent illi mercesis tibi pro quo "соғари мим куҳан ба ту мебарам".

Дар забони ғнонӣ маънаҳои на танҳо дар алоқам муайянкунанда ба муайяншаванда ба назар мерасид, балки дар муносибати аъзоҳои дигари ҷузъа ҳам васеъ истифода мешуд.

¹Дар забони ғнонӣ қадим о' артикли номназиве танҳон ҷинсияти мардона ва τῶν артикли генитиви ҷамъ

²Мисолҳои латинӣ аз назҳақаҳои машҳури Плавтус, ки забонаш ба қадимтарин давраи инкишофи забони латинӣ тааллуқ дорад, гу гирифта шудаанд.

Хусусияти дигари синтаксиси забони ҳиндуаврупои қадим аз он
иборат буд, ки дар он на фақат ҷумлаҳои феълӣ, балки ҷумлаҳои
номии бе бандаки хабарӣ низ вуҷуд доштанд.

Масалан /дар зери хабар хат кашида шудааст/:

вқ. *πῆμα κακὸς δεῖται*

"Ҳамсоли бад ба**д**бахтист"

лот. *savia res* "Ҳама /чиз/ **чо** ба **ҷост**"

пқ. *adat jayajayaj* "Ман Додо/**ҳастам**"/.

русӣ Мороз и солнце; день чудесный! /Пушкин/

Ба муқрри замон дар ин гуна ҷумлаҳои номӣ одатан ҷандаки
хабарӣ пайдо мешавад..

ДАВРАИ ҚАДИМ

Забонҳои қадими эронӣ

Маълумоти умумӣ Забонҳои қадими эронӣ ба забонҳои қадими

Ҳинд ба андозае наздик буданд, ки байни аҳ-
лашон мубодилаи афкор имконият дошт. Дар сарчашмаҳои ин забонҳо
иборав ҷумлаҳои сершуморро пайдо кардан мумкин аст, ки аз ҷиҳа-
ти маъно ва оҳанг хеле наздиканд. Масалан, ҷумлаеро аз қадим-
тарин маъни ҳиндӣ /Веда/ бо ҷумлае аз матни Авесто муқоиса кунед

ав. *hankāraeiti vīraēivō... yajataēivō*

ҳинд. *āram karad vīrēvō yajatevūyak*

"Ба ҳамаи ядониҳо хизмат кардан"¹

Қаробати аени ин забонҳо нишон медиҳад, ки онҳо аз як забони
пешомад пайдо шудаанд. Ин забони пешомадро одатан забони орьёнӣ
меноманд, зеро қабилаҳои ба ин забон гап мезадагӣ худашонро

ария меномиданд. Ба ҳамин тариқ, мобайни давраи ҳинду-

"қадим" ва эронӣ чун "Ба ҳамаи ядониҳо хизмат мекунам" ва ҳин-
дӣ қадимро чун "Ба ҳамаи ядониҳо хизмат кунед" тарҷума кар. аз
дан дурусттар аст.

дуазрупой ва эронии қадим марҳилае буд, ки онро аз рӯи анъанаи Ҷарқиносии давраи орьёӣ меноманд.

Дас аз ҷудошавии забонҳои орьёӣ ба ду қисм—ҳинду ва эронӣ давраи якуми таърихи забонҳои эронӣ сар мешавад. Аз ин давра забонҳои зерин маълуманд:

Забони порсии қадим — Забони катибаҳои давраи подшоҳони Хак-
манишӣ.

Забони Авесто /авестой/—забони матнҳои дини зардуштӣ.

Забони мод, ки баъзе калимаҳояш аз катибаҳои порсии қадим, сарчашмаҳои Ирони қадим ва Сурияи қадим маълуманд. Давлати тои-
фаҳи мод аввалин давлати эронӣён дар эронзамини ғарбӣ буда, дар
як давраи таърихӣ пуриқтидортарин подшоҳии Шарқи Наздик ба ҳисоб
меафтад. Калимаҳои модро одатан аз рӯи шакли фонетикашон аз матн-
ҳои гуногун пайдо мекунанд: масалан, пқ. *asa*, модӣ *aspa*
пқ. *varziya*, модӣ *Varziya* /исми ҳос/; пқ. *visa-dāna-*,
модӣ *vispa-zāna-*.

Забони соқӣ, ки калимаҳои гуногуни он дар шакли топонимҳо ва
матнҳои ғноӣ то ба замони мо омада расидаанд. Маълумоти нисбатан
дурраеро дар бораи ин забон донишманди машҳури советӣ В.И.Абаев
дар китобаш "Осетинский язык и фольклор" ҷамъ намудааст. Соқҳо
бо номи скифҳо ҳам маълуманд.

Садонҳои ҳиндуаврупой / а, о, е / чун як овози забони
орьёӣ а ва садонҳои /ā, ō, ē/
чун як овози ā инъикос мегарданд.

Агар функсияи садонии сонантҳоро ба назар нагирем, дар
забони орьёӣ танҳо ду садон /а, ā / вуҷуд доштанд, ки миқдоран
фарқ мекарданд.

	Забонҳои оръёни, ки дар онҳо садоннокҳои а, о, е ба садоннокҳои а таъдил ёфтанд.		Забонҳои дигари ҳиндуав-рушӣ, ки дар онҳо садоннокҳои е, о, а яққоя нашудаанд	
	тоҷ. қадим	Ҳинд. қад.	русӣ	лотинӣ
а < *е	аст	ast	есть	est
а < *о	нав	navat	новый	novus

Ба алами муқобилгузории садоннокҳо аз ҷиҳати сифат таъдیلی ҳамсадоҳои пасивзабонӣ вобастааст. Дар маҷмӯи пеш аз *е* ва *и* ҳамсадоҳои *к* *г* *д* ба *с* *ж* *ш* мубаддал гаштаанд /*и*н ҳодиса дар забоншиносии ҳиндуэронӣ палатализация /наришавӣ/-и дуқум ном дорад.

Масалан, решаи ҳиндуавр. $\sqrt{\text{pek}k_2}$ - тоҷ. "паз" пеш аз *е /яне *pekъe= /дар забонҳои оръёни чун *paśa- инъикос мегардад: ҳиндӣ қ. *pacati* ¹⁾ "мепазад", ав. *paśata* "пазида гирифт", мк. русӣ "печёт, печенью"; аммо дар маҷмӯи дигар /масалан, пеш аз ҳамсадо/ дар шакли *rak- менамояд: ҳиндӣ қ. *rakta* - "пазида", тоҷ. "пухта" /-xt- < *kt- / мк. русӣ пеку, пекаръ.

Инқисоии решаи $\sqrt{\text{g}^h\text{em}/\text{g}^h\text{em}}$ дар оръёни чун *jam- ва *gam- инъикос меёбад: ҳқ. *agamam* "омадам", ав. *jamiti* "меояд". Аз решаи ҳқ. $\sqrt{\text{g}^h\text{ten}, \text{g}^h\text{hon}}$ - "задан" дар оръёни *ghan- // *jhan- боқӣ мондааст: ҳқ. *ghananti* "мезанад", ав. *aḡanant* "задам".

Палатализация /наришавӣ/-и якум, аҳтимол, пеш аз наришавии дуқум ба вуқӯъ омада, ба ғайр аз забонҳои оръёни дар забонҳои славя-

¹⁾ Ҳарфм с дар мисолҳои ҳиндӣ қадим чун *z* -и тоҷикӣ ҳонда мешавад.

ни ва балтй ҳам дар назар дошта шудааст:

*k>*s: ҳқ. *śatam*, ав. *satəm*, тоҷ.сад; мк. русй
сто, лекин лот. *centum*

*ġ>*z: ҳқ. *jānāti*, ав. *zānanti*, шугн. *maīnum*,
мк. русй *знать*, лекин лот. *gnōscō*.

*gh>*zh: ҳқ. *himá*, ав. *zyā*, тоҷ. зимистон; мк. русй
зима, лекин лот. *hiems*

Ба ҳамин тариқ, системаи овозҳои забонҳои ӯрӣёӣ дар шакли
зерин ба назар мерасид.

ҳамсадоҳо: k ċ t p ś s
 g ġ d b z z̄
 gh ġh dh bh zh z̄h
сонантҳо - чун ҳамсадо: m n l r k y

чун садоноки

кутоҳ: *m¹ *n¹ l̄ z̄ i u

чун садоноки

дароз: *m² *n² l̄ z̄ ī ū

сад.ноқҳои (фақат) а ва ā.

Задаи ӯрӣёӣ сифатан оҳанги мусиқӣ дошта, бо баландӣ ва
пастии овоз ифода мегард. Зада мисли забони русй озод буда, дар
ҳар ҳиҷои калима омада метавонист:

ҳқ. *vārtate*, "мегардад", *vavarta* "гардидам"
vavartmā "гардидем". Задаи ӯрӣёӣ аҳамияти грамматикӣ дорад.
ҳқ. *rājaputāh* - "шоҳзода"
ҳқ. *rājaputrah* - "касе, ки писараш шоҳ аст".

Баъзе материалҳои забонҳои соқӣ-хутанӣ, вахӣ, ӯрӣшту чунин
хусусияти задалро тасдиқ мекунанд.

¹Дар ӯрӣёӣ ин сонантҳо мутобиқан чун а ва ā инъикос мегар-
данд.

Вазъияти умумиэронии забон пас аз ҷудо шудани забонҳои орьёӣ ба ду гурӯҳ – ҳиндуи қадим ва эронии қадим пайдо мешавад.

Дар соҳаи вокализм эронии қадим аз орьёӣ ягон фарқи ҷиддӣ надорад.

Дар консонантизм дигаргунии асосӣ пайдоиши ҳамсадоҳои роғ мебошад, ки сарчашмаи онҳо ҳамсадои яқум аз гурӯҳи ҳамсадоҳо буд

$p > f$: тоҷ. ғайт, осет. *aft* , лекин ҳқ. *sapta*;
 $t > \vartheta$ ав. *vñām* , пқ. *vñām* , лекин ҳқ. *tvām*
 /туро/; $k > x$: тоҷ. хиромидан, лекин ҳқ. *ksamate*;
 $\check{c} > \xi$: ав. *śyau-* , пқ. *śyau-* , лекин ҳқ. *šyavate*
 /мешавад, меравад/.

Лекин дар баъзе мавридҳо ин ҳамсадоҳои роғ ба ҳамсадоҳои /аспирата/ махсусе мутобикат мекунамд. Масалан, ав. *safai-*, лекин ҳқ. *sapta* - "сум", ав. *paṭəyū-*, лекин ҳқ. *paṭhu-* "паҳи", тоҷ. шох, лекин ҳқ. *śākā-*.

Алоқамандона ба пайдоиши ҳамсадоҳои роғи номбурда, ҳамсадоҳои роғи орьёӣ: $\check{s} \check{z} (\check{z}^h)$ сифатан дигар шуданд.
 /s, z. мк. "сад", зимистон" ва ғайра дар саҳ. 29/.

Характеристикаи аниқи фонетикии ин овозҳо аз сабаби номалудм будани тақдирӣ ояндашон дар забонҳои эронӣ имкон надорад.

Воқеан $s > \check{s}$, $z > \check{z}$ дар ҳамсонӣ бо \check{z} и \check{z} ҳам ба назар мерасад:

ав. *daśina-* , ӯсӣ деса /рост/
 ав. *atəša-* лот. *atāsus* /хирс/
 тоҷ. муш, лот. *mus*
 ав. *mizdam* , ӯсӣ мада /музд/

Дар ин ҷо танҳо он s дар назар дошта шудааст, ки аз s -и ҳиндуаврупоӣ баромадааст.

Ба забони эронии қадим таъдбири *s>h хос аст¹.

пқ. *kariva-*, ав. *kariva-*, тоҷ. ҳар, лекин ҳқ. *sarva*
лот. *salvus*; ав. *karzəm*, тоҷ. қазор, аммо ҳқ. *śahasas*;
инчунин муқоиса кун "ҳафт".

Аммо пеш аз ҳамсадоҳо бетағйир мемонд: ав. *star-*, тоҷ.
ситора ва ҳ.қ. ҳам *star-*.

Бо пайдоиши спиранти адади ҳамсадоҳо зиёд мешавад, Ҷ аммо
дар натиҷаи якҷо шудани аспиратаҳои ҷарангдор бо ҳамсадоҳои ҷа-
рангдори оддӣ ададашон кам мешавад:

g → ǰ ḡ → ḡ d → d ʒ → ʒ

ҳқ. *ʒhūm*, аммо пқ. *vūm*, тоҷ. бум; м.қ. §6

ҳқ. *bandhati*, аммо ав. *bandaiti*, тоҷ. мебандад.

ҳқ. *ǰharman*, аммо ав. *ǰarəma-* тоҷ. гарм.

Пеш аз чунин тағйироту дигаргунчиҳо системаи ҳамсадоҳои умуми-
эронӣ чунин шакл мегирад:

к	ǰ	t	p	s
x	ḡ	ḡ	f	h
g	ǰ	d	ʒ	z

Яке аз дигаргунчиҳои аҷоибӣ фонетикаи умумиэронӣ *l > z
мебошад. Масалан, ав. *vəhka-*, тоҷ. гург, вале русӣ волк,
англ. *wolf*, ав. *paṭəna-*, тоҷ. пур, аммо русӣ полный,
англ. *full*.

Аз тағйиротҳои дигар дар мавқеъҳои гуногун таъдбири дандона
пеш аз дандониро нишон додан лозим аст: ав. *nišādayat* "мешимонд",
аммо сифати феълии замони гузашта *nišasta* < **nišad-ta*;
mazda / дар калимаи *Auramazda*, тоҷ. Худравод < **mud-ak*;
мк. русӣ муд-рый.

¹Дар ин ҷо танҳо он s дар назар дошта шудааст, ки аз ḡ -и
ҳиҷдуаврупой баромадааст.

Грамматикаи устунии
Қиссаҳои номӣ

Тасрифи исм дар забони қадим
эронӣ / ва ҳам ӯғӯзӣ / аз тасрифи
он дар ҳа. асосан бо дигаргун

шудани системаи овозҳо фарқ мекунад. Исмҳо бо тарҳҳои гуногун
тасриф мешуданд. Инчунин ҳамаҷуз ба садонокӣ схири асос интизоли
мешуданд. Муҳимтарин тилҳои тасрифи исмҳоро ба қадвали зерин ди-
дан мумкин аст:

Шумора	Падех ¹	Тилҳои асос / аз рӯи хатми он ба /:				
		-a	-ā	-i	-ī	-хамсадо
Танҳо	Nom.	-ah	-ā	-ih	-ī	
	Acc.	-am	-ām	-im	-īm	-am
	Gen.	-ahya	-āyhā	-ihī	-īhī	-ah
	Abb.	-at	-āth	-ihī	-īth	-ah
	Loc.	-ai	-āi	-ai	-īa	-i
	Inst.	-ā	-āh	-ī	-īā	-ā
Ҷамъ	Nom.	-āh	-āh	-āyah	-īh	-ah
	Acc.	-ams	-āh	-ihī	-īhī	-ah
	Gen.	-ānām	-ānām	-inām	-īnām	-ām
	Loc.	-aišu	-āhā	-ihī	-īhī	-īhī
	Inst.	-āih	-āihī	-īhī	-īhīhī	-ihī

Ба ғайр аз ин, дар хотир бояд дошт:

а) дар гири тасриф ба -a, -ā, -i, -ī анҷома бо садонок
ва сонанти охири асос якҷо дода шудааст;

¹ Дар қадвали падежҳои *Dativ* ва *Vocativ* оварда нашудаанд, зеро
барои мулоҳизаҳои минбаъда аҳамият надоранд.

Қайд: 1. *hamahyāyā* шакли *Benitus Fem*
аз сифати *hamā*: "худи ҳамон" мебоист *hamāyā* бошад.

2. Дар шакли *gavātmā* яқоя омадани шакли палежи
калима *1gavātmā* бо пайвандак - *ča* мебинем.

в. Тасрифи ҳиссаҳои номии махтум ба *-e* -ро дар мисоли
калимаҳои *Fravartiš* исми хос, номи исбёнғари модӣ/
ва *Harauvatis* исми макон, номи вилояти Эрони қадим/
нишон додам мумкин аст:

Т а н ҳ с			
<i>Nom.</i>	<i>Acc.</i>	<i>Gen.</i>	<i>Loc.</i>
<i>Fravartiš</i>	<i>Fravartim</i>	<i>Fravartaiš</i>	—
<i>Harauvatis</i>	<i>Harauvetim</i>	—	<i>Harauvatiyā</i>

Аз рӯи ин қолиб тасриф мешаванд:

- исмҳои ҷинс - *avičari, vāji, dipi, škauri...*
- исмҳои хос - *Ardumani, Čišixri, Čišpi,*
Dadarsi, Harāmani, Imani
- номи моҳҳои сол - *Bāgayādi, Vāgaxši*
- ҲА исмҳои макон - *Arakadri, Bāxtri, Kapi-*
šakani, Sikayauvati.

Қайд: 1. *āpišim* аз *Nom. āpiš* ва энклитикаи *-šim*
тартиб ёфтааст.

2. Калимаи *Uvāzakmū* ягона мисоли асосҳои махтум ба
-i мебошад, ки дар ҷаҳр сутуни матни катибаи Бағистон вохӯрда-
аст.

г. Тасрифи ҳиссаҳои номии махтум ба *-u* -ро дар мисоли ка-
лимаи *Bāvēnu* "Бобул", *Ufēatu* "Эфрот"/даръё мебинем:

Т а н ҳ о	
<i>Nominativ</i>	<i>Bābiruš</i>
<i>Accusativ</i>	<i>Bābirum</i>
<i>Genitiv</i>	<i>Bābirauš</i>
<i>Instrumentalis</i>	<i>Ufrātivā</i>
<i>Locativ</i>	<i>Bābiraur</i>

Аз рӯи ин қолиб тасриф мешаванд:

исмҳои ҷинс - *dayi, maqi, usātaršiyi*

исмҳои хос - *Dārayavai, Kiri*

исмҳои маҳол - *Kudri, Margi, Māri, Vataqi*

Қайд: 1. *dayāvā* шакли *Loc Sg.M* аз *dayi* мебошад.

д. Мисоли тасрифи ҳиссаҳои номин маҳтум ба *-āi* калимаи *dahyāi* "кишвар" мебошад, ки шаклҳои зеринаш дар катибаи Бағис-тон мушоҳида мешаванд:

	Т а н ҳ о	! Ҷ а м ъ
<i>Nominativ</i>	<i>dahyāuš</i>	<i>dahyāvā</i>
<i>Accusativ</i>	<i>dahyāum</i>	—
<i>Genitiv</i>	—	<i>dahyāim</i>
<i>Locativ</i>	<i>dahyāurā</i>	<i>dahyūsuvā</i>

е. Тасрифи ҳиссаҳои номин маҳтум ба *-h<°s*. Аз ин тип

тасриф одатан шакли падежҳои *Nom - Acc. Sg. (Neutra) - zavča* "руз", *darja* "даръе" *Locativ Singularis darjatoj*, *Instrumentalis Pl. zavčaviš* -ро мисол меоранд.

Ҳамин тавр калимаҳои *māh* "моҳ" ва *xārah* "хато", *nāham* шакли падежи *Acc. Sg.* аз калимаи *nāh* "бинӣ" мебошад.

Калимаи *Auramordāh* ҳам ба ҳамин типии тасриф тааллуқ дорад:

Nominativ Auramordā (<"-ah)
Accusativ Auramordam (<"-ah+am)
Genitiv Auramordāha (<"-ah+ah)

Шакли *zavčapativā* аз *zavča* *Nom-Acc. Sg.* + пасоянди *pativ* + пайвандаки *vā* иборат аст.

к. Аз асосҳои махтум ба ҳамсалоҳо дар катибаи Бағистон шаклҳои зерин мушоҳида мешаванд:

думога	падеж	шакл	тарҷума	асос
танҳо	<i>Nominativ</i>	<i>nafā</i>	"набера"	<i>napat</i>
	<i>Genitiv</i>	<i>varda</i>	"сол"	<i>vard</i>
	<i>Locativ</i>	<i>viviyā</i>	"дарбор"	<i>viv</i>
чамъ	<i>Instrumentalis</i>	<i>vivēiš</i>	"-"	<i>viv</i>

Ш а к л и *vivāpativ* аз *instrumentalis*-и калимаи *viv* - "дарбор" ва исми *pativ* "соҳиб" иборат аст.

3. Аз асосҳои махтум ба = 2 фақат шакли *Nominativ* мондааст: *brātā* "бародар" / асос *brātā* / 1. Инчунин: *zavštā*, *javā*, *hamarītā*, *hamata*, *pitā*.

и. Аз асосҳои махтум ба = n шакли *Nom. Šarṃā*
/асос *Šarṃan* /, *xšarṃarava* /асос *xšarṃaravan*/
боқӣ мондаанд.

Калимаи *nāman* ба вазифаи баёния омада, баъд аз исмҳои
ҷинсиати мардона шакли *nāma* ва исмҳои ҷинсиати занона
шакли *nāmā* дорад.

к. Сифат ҳам мисли ном таариф мешуд, аммо аз рӯи ҷинсиат
фарқ мекард /м.к. дар забони русӣ большой, большая, большоё/.

Одатан сифати ҷинсиати мардона ва миёна махтум ба = a

ва сифати ҷинсиати занона махтум ба = ā буд. Мисол:

kāla kamīšīya /мардона/ "лашқари исьёнбардошта"

kaḥyāuš kamīšīyā /занона/ "кишварӣ исьёнбардошта"

Сифат дараҷаҳои қисӣ ва олии дошт, ки ба воситаи суффиксҳои
зери ташкил мешуданд:

дараҷа	суффиксҳо		асос	таърифа
	каммаҳ- сул	сермаҳ- сул		
қисӣ	= yab-		<i>vaḥyok</i> исми хос <i>vaḥyaxdatā</i>	<i>vaḥ-</i> нек, хуб
		= tar-	<i>fratarā</i>	<i>fra-</i> пеш
олия	= šta-		<i>maḥišta</i>	<i>maḥiḥ</i> ⁹ қалон
		= tam-	<i>šratama</i>	<i>fra-</i> пеш

Ҷонишинҳо

Ҷонишин дар забони форсии қадим барои ҷаҳмида

ғирифтани маънои мағн /барои сохти кутуб/ аҳамияти калон дорад. Ғайр аз он, ҷонишин дар равнақу инкишофи минбаъдаи забон махсусан дар шикасту реҳти нави системаи феъл роли муҳим бозид. Дар забони форсии қадим ҷонишинҳо ба ду ғурӯҳ ҷудо мешаванд: ҷонишинҳои маҳруми категорияи ҷинсият, ҷонишинҳои доғои ҳамон категория.

а. Ба ғурӯҳи якум ҷонишинҳои шахсӣ дохил мешаванд. Ҷонишинҳои шахсии форсии қадим тасриф мешуданд. Ба системаи ҷонишинҳо ҳодисаи супплетивизм ҳос буд ва онҳо ду шакл — шакли мустақил ва шакли энклитикӣ /мк. боғи онҳо ва боғашон дар забони ҳоз.ад.то — ҷик/ доштанд. Барои шахси сеюм шакли мустақил вуҷуд надошт ва ролашро ҷонишини ишоратӣ мебозид. Аммо дар матн шакли махсуси энклитикии ҷонишини шахси сеюм мушоҳида мешавад.

		Шахси I		Шахси 2		Шахси 2
		мустақил	энклитикӣ	мустақил	энклитикӣ	
Танҳо	Nominativ	adam		tuvam		
	Accusativ	mām	-mā	tuvām		= šim -dim
	Genitiv	manā	-māy		-taiy	-šaiy
	Ablativ		=ma			ša
Ҷамъ	Nominativ	vayam				
	Accusativ					= šim -dim
	Genitiv	amāxam				= šam

- Қайдҳо: 1. Аз ҳамин қолиб ҷонишинҳои дигар аз қабили
ata - "ин, он" *ivārapāšiya* - "хеш, худ"
 тасриф мешаванд.
2. Дар шаклҳои *aniyaš-šiy* ва *avāš-šiy*
 дар давраи қадимтар /орьёний/ асос ба -s
 махтум буд ва дар охири калима *s > h
 мубаддал галта, баъдтар аз байн меравад, аммо
 пеш аз -šiy маҳфуз монда, ба š таъдил
 меёбад.
3. Яке аз хусусиятҳои хоси тасрифи ҷонишинҳои
 нисбат ба ҳиссаҳои дигари номӣ он буд, ки дар
 он шакли *Nom Pl M* махтум ба =i /i-maiy,
avaiy, tayaiy бучуд дошт.
4. Бо ҳиссаҳои инкорӣ *mā* -якҷо омада ҷони-
 шини *taya* пайвандаки мураккаби *mātaya*
 "к'ам"-ро ташкил медиҳад. Баъзан бо ҷинилиши
 энклитикӣ омада, шакли мураккабтарро ташкил ме-
 диҳад: *mātayamām* -
 "ки маро на /ма-/".

Феъл. Барои феълҳои порсии қадим пеш аз ҳама
 тасриф, типӣ асос, префиксҳои феълий ва баъзе хусусиятҳои дигари
 онро таҳлил кардан лозим аст.

Аз тамоми калимаҳои порсии қадим мураккабтаринаш шакли
 феълий буд. Феъл ду намууди асос дошт: асоси замонӣ, асоси сивавӣ.

Асоси замонӣ аз *resha* /баъзан такрори он/ ва суффикси асос-
 саз иборат буд ва бо ёрии бандҳои феълий шаклҳои тасрифшавандаи
 сиваи хабарӣ ва амрро сохта метавонист; ба ин асос суффиксҳои
 сиваҳои дигар зам шуда, асоси сивавӣ месохтанд. Асоси сивавӣ

б) тиши тасриф ба $-u, -\bar{u}$ ҳам вучуд дошт, ки анҷомаҳои ба анҷомаҳои тиши тасрифи $-i, -\bar{i}$ монанд буданд:

$-u\bar{s}, -um, -au\bar{s}$ ва ғайра; $-\bar{u}, -\bar{um}, uah$ ва ғайра.

в) дар тиши тасриф ба ҳамсадо дар натиҷаи дигаргуниҳои фонетикӣ шаклҳои мухталифи падежи *Nominativ* -и тамқо пайдо шуданд, мк.:

пқ. асс. *tunubatam, nom tunuvā* < **tunvants* /пуриқтидор/

ав. асс. *āpəm, nom āpī* < **āps* /"об"/

ққ. асс. *viśam, nom. vič* < **viss* /"деҳа"/

г) дар тасрифи исмҳо ба ҳамсадо табдили садонокҳои асос аҳамият дошт /ниг. §8/.

д) сифатҳо дар эронии қадим аз рӯи ҷинсиёт тағйир ёфта метавонистанд ва дар ҷинсиёти мардон аз рӯи тиши $-a$ ва дар ҷинсиёти занона аз рӯи тиши $-\bar{a}$ тасриф мешуданд:

hamivāya- -ҷинсиёти мардона ва *hamivāyā-* -ҷ. занона "исъёнгар".

ё е з л. Аз тамоми унсурҳои, ки дар §9 оид ба онҳо мулоҳиза рафта буд, дар забони эронии қадим шаклҳои бисёр боқӣ мондаанд.

Мураккабии системаи феълӣ эронии қадим дар он буд, ки шаклҳои гуногун ба воситаҳои мухталиф пайдо мешуданд. Аз решаи *kar-//*

$кз =$ шаклҳои зерин сохта шуда метавонистанд:

Презенс индикатив актив - *kar-ti, kē-nantī,*

kē-ša-ti, kar-a-ti, kēnāti,

kar-ya-ti, kar-aya-ti ва ғайраҳо.

Имперфект индикатив актив - $a-kar-t,$

$a-kz = nan-t, a-kar-a-t$

в м.о.н.

презенс конъюнктив актив - аз	*kar-ti "kara-ti
	аз *kərau-ti "kərau-ti
	аз *kəra-ati "kəra-ti
презенс октатив	*kar-īāt, *kara-it
аорист актив	*a-kəat, a-kə-s-t
перфект	*šakara
пассив	*kar-ya-ti
сифати феълий/презенси актив/-	*kar-ant
сифати феъдий/презенси медиум/-	*kar-am-na
сифати феълий/перфекти пассив/-	*kəta, *kə-na
сифати феълий /футурум пассив/-	*kəra-ta
инфинитив	*kəstana-i

Шаклҳои медиум /тарзи миёна/ танҳо бо анҷомаҳо фарқ меку-
нанд.

ЗАБОНИ ПОРСИИ ҚАДИМ

Маълумоти умумӣ Забони порсии қадим забони катибаҳои мебо-
шад, ки аз номи подшоҳони Ҳахоманишии ва бо
фармонашон дар рӯи харсангҳо, деворҳои мақбара ва оташкадаҳо ни-
гошта шудаанд. Ин забон забони модарии тоифаҳои қадими эроние
буд, ки дар қисми ҷанубии ғарбии Эрони ҳозира/Ҳузистон, Форс/ мас-
ман гирифта буданд. Маълумоти аниқ дар бораи ин тоифаҳо дар ин
минтақа ба асри IX пам тааллуқ дорад: дар соли 836 пам 27 ҳоким
аз ноҳияи *Parsuaš* ба малики Асурия/ Салманассар III боқ
медоданд. Дар хотир доштан зарур аст, ки аборогени ин минтақа
эламиҳо буданд ва забонашон дар империяи Ҳахоманишиҳо аҳамияти
калон дошт, зеро яке аз муҳимтарин катибаҳои давраи сулолаи
Ҳахоманиши ба се забон /ба забони элаӣ, ба забони аккоӣ ва ба

забони порсии қадим тартиб дода ҷудааст. Аз тарафи дигар, қайд кардан лозим аст, ки забони идораи давлати империяи бузурги Ҳахоманиширо забони оромӣ буд. Системаи хат дар порсии қадим аз системаи хати забони аккодӣ, ки забони расмии давлати Асури буд, қабул ҷудааст. Ин системаи хат ҳиҷоӣ буда, ҳар як аломаташ як ҳиҷоӣ кушодаро ифода мекард. Одатан ин системаро системаи хати меҳӣ /фонавӣ/ меноманд. Ин система барои дар рӯи материали сахт кандакорӣ кардан мувофиқ ҷуда буд.

СИСТЕМАИ ХАТИ МЕҲӢ

a, ā	i, ī	u, ū	b, ba	ē, ēa	j, ja	d, da	di	du	t, ta	g, ga	gu
h, ha	x, xa	j, ja	ji	k, ka	ku	l, la	m, ma	mi	ni	p, pa	pu
r, ra	z, za	su	s, sa	t, ta	tu	v, va	vi	y, ya	z, za		

Бояд қайд кард, ки аломатҳои хати меҳӣ сермаъно мебошад, аломати , масалан, чун *t, ta, ti* хонда мешавад. Тарзи хониши матни порсии қадим мушкилоти зиёде дорад. Барои мисол, тарзи хондани калимаи —ро дида мебароем: *a-sa-ta-i-ya; at-ti-i-ya; a-sa-t-i-y; a-s-t-i-y* ва ғайра. Лекин аз тамоми вариантҳои овардашуда мо тарзи охирини хонишро қабул менамоем, зеро маълум аст, ки аз рӯи маънои матн дар ин ҷо бояд феъл—бандак бошад ва, ғайр аз ин, ин калима дар забони авестой шакли *asti* ҳа. *asti* тоҷ. аст/мк. јусӣ. есть, фр. *est* ва ғайра/ дорад.

Калонтарин ва муҳимтарин матни ба хати меҳӣ нигошташуда калонтарин Бағистон мебошад. Ин калонтарин дар соли 521 п.м ба фармони шоҳ Даро I /521-486 п.м/ ва аз номи у рӯи кӯҳи Бағистон дар сари роҳи қорвон /маънаи Кирмоншоҳи ҳозира/ кандакорӣ гардидааст.

Мазмуни, им катиба дар осори Геродот нақд шудааст ва ин ҳолат дар маърифи хонин ва таҳлили матнҳои форсии қадим ёрии калон расонда буд.

Фонетика Системаи фонетикии форсии қадим аз фонемаҳои зерин иборат буд:

садонокҳо: *a i u ā ē ū*

дифтонгҳо: *ai au ēu ūi*

Ҷамсадоҳо:

лаби	<i>p b f m</i>
данҷонӣ	<i>t d tʰ n</i>
коми	<i>č j</i>
пуштизабонӣ	<i>k g x</i>
роғ	<i>s z š zʰ</i>
сонантҳо	<i>r l y v</i>
халҷӣ	<i>h</i>

Қайд: Талаффузи фонемаи *tʰ* аниқ маълум нест. Ин овози форсии қадим дар забонҳои ioniy чун *ss*, элаий-*šš*, аккодий - *zš*, оромӣ - *šš* ликий^I - *zz* ва лидӣ^I - *ss* ифода мегашт.

Системаи овозҳои форсии қадим бо 5 хусусияти хосаш аз системаи овозҳои орьёӣ ва умумиэронӣ фарқ мекунад:

а/ овозҳои орьёӣ **ś*, **z*, **zʰ* дар форсии қадим ва забонҳои ба он наздик чун *tʰ*, *d*, аммо дар забонҳои дигари эронӣ чун *s*, *z* инъикос ёфтаанд/дар ҳақиқат *s*, *j* ва *h* < **zʰ*l:

^IЛидӣ ва ликий забонҳои анатолий буданд.

пқ. *masišta*, ав. *masišta*, соки-хутами *mišta*,
тоқ. меҳ/тар/;

пқ. *zrayah*, ав. *zrayō*, хқ. *zrayah*, тоқ.
даръё, м.к. шугня *ziran*;

пқ. *dasta*, ав. *zasta*, тоқ.даст. хқ. *hasta*;
б/овози орьёни **šy* дар порсии қадим *šp* ва
забонҳои авестой ва модӣ *šp* илғикос меёфт:

пқ. *asa-(asa-bāra)sumān*, ав. *aspa-*, хқ. *asva-*
Илғуини **šy*-и орьёни дар порсии қадим *z* ва дар
авестой *xv*, модӣ *zβ* долааст:

пқ. *hizāna*, ав. *hizva < hizbāna* | м.к. тоқ. забон/;
в/фонемаи *ʒ*, ки дар боло |ниг.қайд/ зикр ёфт,
аз эронии қадим *ʒ* орьёни *ts* пайдо шудааст:

пқ. *hityam*, ав. *hitya*, м.к. хқ. *titya*
тоқ. сехм;

в/фонемаи *hw* | ав. *xv* | дар мавқоъҳои гуногуни фо-
нетикӣ аз байн меравад:

пқ. *hwairāšiya* ав. *xwairāšiya*, дарӣ *xwēš*,
тоқ. хеш.

пқ. *hwārašt*, ав. *xwārizāt*, тоқ. Хоразм;
л/фонемаҳои *s, n, t* дар охири ҳиҷо меафтанд¹.

пқ. *asa*, лот. *equus* | асп/

пқ. *hbara*, ав. *barān*, хқ. *asbarān* | бурдан/

пқ. *badaka-*, хқ. *bandhākā-*, лм. бандак,

тоқ. банда.

пқ. *-šiy*, ав. *šit*, хқ. *cit*, тоқ. ҷи.

¹Аниқ маълум нест, ки ин ҳодисаи фонетикӣ е имлоӣ.

Баъзан фонемаҳои *z* ва *z̄* -ро /барои дарки этимология/ барқарор карда болои сатр менависанд: *abāza^{z̄}*, *ba^{z̄}dāka*.

Грамматика Дар порсии қадим калимаҳои ба типҳои зерини
Ҳиссаи номӣ тасриф тааллуқ дошта мутоҳида шудаанд.¹
а. Тасрифи тематикӣ /асоси ин тип бо садоҳои
=а- ба охир мерасад/. Парадигмаи тасрифи ин типро дар мисоли
калимаҳои *Pārsa* /Порс/, *Māda* /Мод/ ва *martiya* /мард/
нишон додан мумкин аст².

	Т а н ҳ о	Ҷ а м ъ
<i>Nom.</i>	<i>Pārsa Māda martiya</i>	<i>martiyā</i>
<i>Acc.</i>	<i>Pārsam Mādā(m) martiyam</i>	
<i>Instr.</i>	<i>Pārsā</i>	<i>martiyāibīš</i>
<i>All.</i>	<i>Pārsā</i>	
<i>Gen.</i>	<i>Pārsakā martiyakā</i>	<i>martiyānām</i>
<i>Loc.</i>	<i>Pārsaiy Mādaiy</i>	<i>Madaršuva</i>

Аз рӯи ҳамин қолиб тасриф мешуданд:

- исмҳои ҷинс *adriya*, *āmāta*, *anušiya*,

¹Азбаски аз порсии қадим материали хеле кам боқӣ мондааст, дар матнҳои таҳлилгашта на ҳамаи шаклҳои падежро пайдо кардан мумкин аст.

²Адами падежи *Dativ* ва монандшавии шаклҳои дигари падежӣ аломати таназзули системаи падеж дар забони порсии қадим мебошад.

- arika, asa, asabāra, avajata,
 ayadana, badaka, bāga, bāsta,
 Čaša, jēva, darsa, desta, dāta,
 dīta, drauga, durusa, duruxta,
 fratara, gauša, hamarana, haḡmata,
 hamivriya, hašiya, hizāna va +.
- исмҳои хос *Ainaina, Āvriina, Arizāramna, Ar-*
šāma, Arva, Asagarta, Bāgabigna,
Bāgabuxša, Bardiya, Čivātaxma,
Frāda, Gaumata, Haldita, Haxā-
menišiya, Kabūjriya, Mardūniya,
Naditabaiza, Sparda, Šuxna, Tarmo-
spāda, Xšavrita va +.
- номи моҳҳои сол: *Avriyādiya, Aderkanaiša,*
Anāmaḡa, Dātuvahya, Garḡarada
- исмҳои макон *Azabāya, Azmina, Duvāla,*
Qadāra, Haḡmatāna, Mudraja,
Nisāya, Tūza, Qadutava, Haraiva,
Katpatuka, Maka, Mārgava va +.

Дар тарзи тематикӣ асосан калимаҳои ҷинсиати мардона тасриф
 мешаванд, аммо баъзе калимаҳои ҷинсиати миёна ҳам ба он дохил шуда,
 бақайд дар падежҳои *Nominativ* ва *Accusativ*

якхела аст /муқоиса кунед: дар забони русӣ - окно, дерево, поле ва гайра!; *jīyatnam, uśālam, xšarām* / Nom. ва Acc/.

Баъзе калимаҳои дар падежи Acc. чун зарф истеъмоли мешаванд:

arogam "сонӣ"
dargam / "хеле" дер"
fraharavām "ҳамагӣ"
nīdam "акнун"
rahanam "пеш"
rahyam "пеш"

Қайд: 1. Ба шакли баъзе калимаҳои дар падежи *Locativ* тақриб анҷоми -ā илова мешавад /*dastayā, uzmayā, divarayā*/.

2. Калимаи *bagā* дар падежи *Nominativ Pl.* шакли *bagāhā* дорад, ки он аз давраи оғзӣ боқӣ мондааст /ор. *bagā-tas-tas*, тақрибӣ анҷоми/.

б. Тасрифи ҳиссаҳои номи махтум ба ā -ро дар мисоли калимаи *taumā* "туҳм, сулола" нишон додан мумкин аст.

Т а н ҳ о

Nom.	Acc.	Gen.
<i>taumā</i>	<i>taumām</i>	<i>taumāyā</i>

Аз рӯи ҳамин қолиб калимаҳои зерин тасриф мешаванд:

- номҳои ҷинс *aristā, didā, goivā, kadugā, maškā, nāvīgā, upastā* ea t.
- исмҳои макон- *Arvaitā, Arśādā, Ardvā, Ixalā, Ragā, Tāravā* ea t.

барои сохтани шаклҳои феълии сигаи конкнктив ва оптаив истеъ-
мол мешуд.

Сохти шакли феъли дар ҷадвали зерин нишон дода шудааст:

Ш а к л и ф е ъ л и					
пре фикс	ауг- мент	а с о с и с и г а в и			бандаки
		асоси замонӣ		суффикси сигаӣ	феъли
		такрори реша	р е ш а		

Барои ҷаҳрида гирифтани сохти шакли феъли ҳар як шакл ба
эронии қадим дар зери аломати / < * / мансуб гардонда шуда,
ҳар як морфема ба воситаи рақам /индекс/-и махсус нишон дода
мешавад. Индексҳо чунинанд:

- 1- префикс
- 2- аугмент¹⁾
- 3-редупликация /такрори қисми реша, монанди сип-сиёҳ/
- 4- реша
- 5-суффикси замонӣ
- 6- суффикси сигаӣ
- 7 - бандаки феъли

Масалан, *niyašādayam* - "шинондам" * $n_1 - \alpha_2 - sād_4 - ay_5 m_7$
ё *axistatā* - "менстод" $\alpha_2 - hi_3 - stā_4 - tā_7$
ё ин ки *parivarakū* "бояд нигоҳ дорӣ" $pari_7 - var_4 - \alpha_3 - a_5 - hi_7$

6. Тасриф. Тасрифи феъло дар мисолҳои ба ҷадвал даровар-
дашуда дида баромадан мумкин аст:

<i>ax</i> "ҳастам"	<i>maniya</i> "фикр кардан"
<i>praxi</i> (сого) "бурдан"	<i>pa</i> "поидан"
<i>ba</i> "будан"	(vi) <i>taraya</i> "гузаштан"
<i>daiva</i> "гуфтан"	<i>van</i> "номидан"

¹⁾ Аугмент лот. *augmentum* зиёдшавӣ, мк калимаи аукционӣ,
ки ба ҳуди ҳамон феъли лотинӣ мансуб аст.

ара/ gaudaya: "шиммак гирифта"

vaina = "дида"

ja = (< *j.n.) "задан"

vargava = "бовад кунондан"

ku, kumaga = "кардан"

yada = "таъзим / курбона /

кардан

ТАРҶ	Ҷумора	шаҳс	сиғай хабарӣ		сиғай амрӣ	сиғай соҳибӣ
			Present	Imperfect		
Фон-ли	танҳо	1.	vainātiy	авалат		авалиy
		2.		aragandayā	reḥbarā yadiy	vainōiy
		3.	varatiy	авала	varatāy	varātiy
	Ҷамъ	1.	yūyātāiy	yūyātāyemā		
		2.			yatā	
		3.	varatiy	авала	ratiy	
Мие-на	Танҳо	1.	maniyai	amaniyai		maniyāiy
		2.			kasūvā	maniyāiy
		3.	vainotiyy	aravotā	vannayātāy	yadatiyy
	Ҷамъ	3.		avaratā		

Қайдҳо: I. Ҳилои меҳи имконият намедиҳад, ки анҷомаҳои шаклҳои зерини феълро аз якдигар фарқ қунонем:

aparaudaya ва *avara* /танҳо, чамъ/; *varatiy*
/танҳо, чамъ/; *varatuv, pātuv, agauvatā*

ва *avaratā*. Аммо ин калимаҳои шаклҳои мухталифи эронии қадимро давом медиҳанд:

2. Шаклҳои *Imperfect* ба воситаи садоноки *a-*, ки аугмент номида шуда, пеш аз асоси феъл меояд, сохта мешаванд. Дар сурати вучуд доштани префикс аугмент дар мобайни он ва асос ҷой мегирад: *viyātaraγatā*.

Хусусияти дигари *Imperfect* дар он аст, ки дар *Pratens* анҷомаҳои дараҷаи аввал /-*miy, -taiy* ва ғайра/ ва дар *Imperfect* анҷомаҳои дараҷаи сонавӣ /-*m, -tā* ва ғайра/ истисмол мешаванд. Муқоиса кун с.23.

3. Аломати ҳоси *conjectiv* садоноки *a* мобайни асос ва анҷома мебошад: *varāty* < *vara + a + ty*.

Анҷомаҳои махсуси *conjectiv* танҳо ба шахси якуми танҳо ҳосанд: *akamū* /асос *ak-*/, *kipavānāy*.

4. Аломати /нишондиҳандаи/ *optativ* суффикси *-iyā* буд: *viyā* < *viy-* *iyā*; *kz* /"бошӣ", худӣ ҳамон шакл *viyā* < *viy-* *iyā*-*t* /"бувад, бошад"/, *avājomiyā* < *ava-* *ā-* *jom-* *iyā*-*tz* "кушад", ин шакл ду префиксе *ava, ā* дорад/, шакли *optativ perfect* *šaxiyā* < *šax-* *iyā*-*tz* /"карда тавонад"/

а. шаклҳои *Pratens Imperfect* сифати хабарӣ ва сифаҳои дигари феъл аз асос ва бандҳои феълӣ таҳлилшуда ташкил меёбанд. Асоси феъл, дар навбати худ, аз реша ва суффиксҳои гуногун,

ки аксаран маънояшон ҷаҳмо нест^I, тартиб меёбад. Ин асосҳо аз рӯи тарзи сохта шуданашон ба синфҳои зерин тақсим мешаванд:

I. Синфи атематикӣ, ки асосан баробари решаи соф аст /ҳатто суффикси тематикӣ ҳам надорад ва аз ин рӯ синфи атематикӣ номида мешавад/:

√stā- "истодан": *aištata* < **a₂-hi₃-stā₄-tā₇*

имперфект, тарзи миёна, 3 т.

√ay- "гаштан" /дараҷаи сусти ин реша √i-/:

irayam < **ira₁-a₂-ay₄-am₇* } имперфект 1 т.

irayāyam < **irai₁-a₂-ay₄-am₇* }

niyāyam < **ni₁'-a₂-ay₄-am₇* }

āiś < **a₃-ay₄-t₇*

atiyāiś < **ati₁-a₂-ay₄-t₇* } имперфект 3 т.

araiyāya < **a₂-rai₁-a₂-ay₄-am₇* имперфект 3 т.

raiidiy < **rai₁i₄di₇* ситои амрӯ, 2 т.

raicitā < **rai₁i₄-tā₇*, ситои амрӯ, 2 т.

√jan- "задан" (дараҷаи сусти ин реша √a- < **j₂o*)

avājanam < **ava₁-a₂-jan₄-am₇* } имперфект I т.

frājanam < **fra₁-a₂-jan₄-am₇* }

aja < **a₂-ja₄-n₇*

имперфект 3 т.

jādiy < **jā₄-di₇*

ситои амрӯ 2 т.

√aš- "ҳастан", "будан" /дараҷаи сусти ин реша √i- шакли

реша пеш аз ҳамсадои дандонӣ √as-/:

^IМуқоиса кунед суффиксҳои асосоз дар забони ҳозираи ҷусӣ дар шаклҳои феълии стоять, ставить, становиться, останавливать ва монашди он.

$amiy < *ah_1 m_2$ презенс I т
 $astiy < *a_1 t_1$ презенс 3 т
 $amohy < *ah_1 -mah_2$ презенс I ч
 $hatiy < *h_1 -ant_1$ презенс 3 ч
 $\bar{a}ham < *a_2 -ah_1 -am_2$ имперфект. I т
 $\bar{a}ha < *a_2 -ah_1 -an_2$ имперфект 3 ч.
 $\bar{a}hat\bar{a} < *a_2 -ah_1 -nt\bar{a}_2$ имперфект 3 ч. тарзи миёна.

 $\bar{a}hy < *a_2 -ah_1 -a_3 h_1$ конъюнктив 2 т.
 $ahoty < *ah_1 -a_3 -t_1$ конъюнктив 3 т.

II. Синфи тематикӣ, ки асосаш аз реша ва суффикс-а иборат аст:

\sqrt{vah} -"гуфтан": $\bar{v}atiy < *vah_1 -a_3 -t_1$
 презенс, 3 т.

\sqrt{val} - "овардан, бурдан":

$avalam < *a_2 -val_1 -a_3 -m_2$
 $ratyavakam < *rat_1 -a_2 -val_1 -a_3 -m_2$ } имперфект I т.
 $\bar{v}ahajam^1 < *va_1 -a_2 -h_1 -a_3 -m_2$ имперфект I т.
 $avalam < *a_2 -val_1 -a_3 -m_2$ ва ғайра.
 $avala < *a_2 -val_1 -a_3 -t_2$ имперфект 3 т
 $avala < *a_2 -val_1 -a_3 -n_2$ имперфект 3 ч.
 $\bar{v}aval. < *va_1 -a_2 -val_1 -a_3 -t_2 \bar{e} -n_2$ имперфект 3 т. ё ч.
 $ratavala < *rat_1 -a_2 -val_1 -a_3 -t_2 \bar{e} -n_2$ имперфект 3 т. ё ч.

Инчунин $avala$ (\sqrt{val}), $avajana$ (\sqrt{jan}), $avaharva$
 (\sqrt{har}), $amida$ (\sqrt{mid}), $apaya$ (\sqrt{pay}), $asiyava$ (\sqrt{siyan})

I Дар ин шакл ва шаклҳои дигар садоноки \bar{a} аз садоноки префикс ва аугмент пайдо шудааст.

√*gaw* = "гуфтан"

gawataciy < **gaw*₇-*a*₅-*tai*₇ презенс 3 т.
тарзи миена

√*taxs* = "давидан"

hamotaxsiy < **ham*₁-*a*₂-*taxs*₂-*a*₃-*t*₇ имперфект I т.
тарзи миена

hamotaxsata < **ham*₁-*a*₂-*taxs*₂-*a*₃-*tā*₇ имперфект 3 т.
тарзи миена

Инчунин *awaratā* (√*aw*), *agawata* (√*gaw*),
anayata (√*na*), *idarata* (√*ra*).

√*war* = (н.к. пештар):

rawarā < **raw*₁-*ar*₇-*a*₆ сигаи амр, 2 т

rawarāhy < **raw*₁-*ar*₇-*a*₆-*hi*₇ - сигаи конъюнктив,

2 т; инчунин бо эклитика: *rawarāhadiš* ва аз решаи

√*kan*: *wikanāhy* ва *wikanāhā-diš*, *rah* (√*ra*) <
< **rah*₁-*a*₅-*a*₆-*hi*₇

√*aw* = "будан": *wiyā* -сигаи оптатив, 2 ё 3 т (н.к.

қайди 4, нуқтаи А ҳамин мавзӯ).

Ш. Синфе, ки асосаш аз решаи суффикси =*nā* иборат аст:

√*waid* = "дидан"

awaina < **a*₂-*waid*₇-*nā*₅-*t*₇ имперфект, 3 т.

инчунин *adānā* (√*dā*), *adinā* (√*dā*) ва *adinam* I т.

waināhy < **waid*₇-*nā*₅-*a*₆-*hi*₇ сигаи конъюнктив, 2 т;

дар ҳамин шакл - *a*₆- -нишонаи конъюнктив аст.

IV. Синфе, ки асосаш аз решаи садоннокш дараҷаи сусти ё дараҷаи миёна ва суффикси $-nau-$ иборат аст. Ин суффикс шаклҳои гуногун дорад:

$-nau$ -дараҷаи пурра пеш аз ҳамсадо;

$-nav$ -дараҷаи пурра пеш аз садоннок;

$-ni$ -дараҷаи сусти.

$\sqrt{kar} =$ /дараҷаи сусти ин реша $\sqrt{ku} = \sqrt{ke} =$ /"кардан"/:
 $akaravam < *a_2 - ku_4 - nav_5 - am$ имперфект, I т.

$aknauis < *a_2 - ku_4 - nau_5 - t_7$ имперфект, 3 т.

инчунин $akaršnauis (\sqrt{darš-})$

$aknavava < *a_1 - ku_4 - nav_5 - an_7$ имперфект, 3 ҷ.

$aknavavā < *a_2 - ku_4 - nav_5 - an_7 - ā$ имперфект, 3 ҷ, тарзи миёна

$kunavāhu < *ku_4 - nav_5 - a_6 - hi_7$ сифаи конъюнктив, 2 т.

$\sqrt{var} =$ "шинак гирифтан":

$varnav. var_4 - nav_5 - a_6 - te_7$ сифаи конъюнктив, 3 т., тарзи миёна

$\sqrt{kar} =$ $kunavuv < *ku_4 - nav_5 - tu_7$ сифаи амрӣ, 3 т.

$\sqrt{var} =$ $varnavātām < *var_4 - nav_5 - et_7$ сифаи амрӣ, 3 ҷ.

V. Синфе, ки асосаш аз реша ва суффикси $-sa-$ иборат аст:

$\sqrt{al} =$ "ҳаракат кардан" /шакли ин реша пеш аз ҳамсадо \sqrt{al} :

$alasanm < *a_2 - ?a_4 - sa - m$ }
 $ralāsanm < *ra_1 - a_2 - ?a_4 - sa - m_2$ } имперфект, I т.

инчунин $alrasāsm (\sqrt{rasā-})$

$ralāśāla < *ra_1 - a_2 - ?a_4 - sa - t_7$ имперфект, 3 т.

$\sqrt{tal} =$ "тарсидан":

$atarāsa < *a_2 \cdot tar_1 \cdot sa_2 \cdot n_2$ имперфект, 3 ч.

\sqrt{yam} = "гирифтен" / дарақан сусти ин раша $\sqrt{ga} < \sqrt{g_2} \cdot /$

$\bar{ayasatā} < *ā_1 \cdot a_2 \cdot ya_1 \cdot sa_2 \cdot tā_2$ имперфект, 3 т., тарзи миёна

\sqrt{pars} = "пурсидан":

$parāā < *par_2 \cdot sa_2$ СИГАИ АМРИ, 2 т

$patiparāāly < *pat_i \cdot par_2 \cdot sa_2 \cdot a_2 \cdot hi_2$ СИГАИ КОНЪЮНКТИВ, 2 т

$patiparāāty < *pat_i \cdot par_2 \cdot sa_2 \cdot a_2 \cdot ti_2$ СИГАИ КОНЪЮНКТИВ, 3 т

$\sqrt{xšnā}$ = "донистан":

$xšnā \bar{s}āty < *xšnā \cdot sa_2 \cdot a_2 \cdot ni_2$ СИГАИ КОНЪЮНКТИВ, 3 ч.

VI. Синфе, ки асосам аз раша ва суффикси $-ya-$ иборат аст:

$\sqrt{stā}$ = "истодан":

$avāstāyam < *av_1 \cdot a_2 \cdot stā_2 \cdot ya_2 \cdot m_2$

$nīvāstāyam < *nī \cdot a_2 \cdot stā_2 \cdot ya_2 \cdot m_2$

$fāstāyam < *fā \cdot a_2 \cdot stā_2 \cdot ya_2 \cdot m_2$

имперфект, 1 т

\sqrt{dumj} = "дурӯғ гуфтан":

$adumjīya < *a_2 \cdot dumj_1 \cdot ya_2 \cdot t_2$ имперфект, 3 т.

$\sqrt{vākh}$ = "ёри додан":

$pativāvākhīy < *pat_i \cdot a_2 \cdot vākh_1 \cdot ya_2 \cdot i_2$ имперфект, 1 т, тарзи миёна

\sqrt{mar} = "мурдан":

$amarīyatā < *a_2 \cdot mar_1 \cdot ya_2 \cdot tā_2$ имперфект, 3 т, тарзи миёна

инчунин $akha:tā$ (\sqrt{ak}).

$\sqrt{pā}$ = "поидан":

$raṭiraṭraṭā < *raṭi-ṭā-ya-ṭā_2$ СИГАИ АМРЯ, 2 т, тарзи миёна.

√ $raṭ$ = "фикр кардан":

$maṭiyāṭiy < *maṭ-ya-ṭā_2$ СИГАИ КОНЪОНТИВ, 2 т, тарзи миёна,

$maṭiyāṭiy < *maṭ-ya-ṭā_2$ СИГАИ КОНЪОНТИВ, 3 т, тарзи миёна.

Қайд: Баъзан суффикси = ya = шакли мафъули феъл месозад.

$ṭahyāṭahy$ "номила мешавем" $< *ṭah-ya-ṭā_2$ презенс, I ҷ, тарзи мафъул;

$oṭahya$ "гуфта мешуд" $< *a_2-ṭah-ya-ṭā_2$ имперфект, 3 т, тарзи мафъул;

Инчунин $aḍāriya$ (√ $ḍār$),

$aḍariyātā$ "карда шуданд" $< *a_2-kaḍ-ya-ṭā_2$ имперфект, 3 ҷ, тарзи мафъул

Суффикси = ya = на танҳо бо реша, балки бо асос/яъне баъд аз суффикси асоссоз/омада метавонист:

$aḥḥaṭiyātā$ "карда шуд" $< *a_2-ḥḥ-ya-ṭā_2$ имперфект, 3 т, тарзи мафъул.

Дар ду шакли охир бандакҳои феълҳои дараҷаи дувми тарзи миёна мушоҳида мешаванд.

УП. Синфҳои асосан аз реша ва суффикси = ya = иборат аст:

√ $ḍār$ = "доштан":

$ḍārayāmiy < *ḍār-ya-ṭā_2$ презенс, I т;

√ $ḥāṭ$ = "гардондан":

$\nu a r k a i y a y < * \nu a r k - a y a_5 - i_7$ презенс, I т., тарзи миёна;

$\sqrt{f a i s} =$ "фиристодан".

$f a i i s a y a m < * f a i - a_2 - a i s - a y a_5 - m_7$ имперфект, I т;

инчунин $a d a r b a y a m$ ($\sqrt{d a r b}$), $m u o v a l a y a m$ ($\sqrt{v a l o}$),

$f a i s a y a < * f a i - a_2 - a i s - a y a_5 - t_7$ имперфект, 3 т;

инчунин $a d a r b a y a$ ($\sqrt{d a r b}$), $a d a r b a y a$ ($\sqrt{d a r b}$),

$a m a n a y a$ ($\sqrt{m a n}$), $v i y a n a v a y a$ ($\sqrt{v i y a}$).

$\sqrt{d a r b}$ - н.к. болотар

$h o m a d a r a y a y < * h a m - a_2 - d a r b - a y a_5 - i_7$ I т;

$\sqrt{t a r} =$ "гуфаштан":

$v i y a t a r a y a m a < * v i - a_2 - t a r - a y a_5 - m a_7$ 17

имперфект,
тарзи миёна.

$\sqrt{d a r b}$ - "гирифтан".

$a d a r b a y a t a < * a_2 - d a r b - a y a_5 - t a_7$ 3т

$\sqrt{d a n d}$ - "рупул кардан":

$a r a d a n d a y a < * a r a - d a n d - a y a_5$ сифаи амрӣ, 2 т.

$a r a d a n d a y a y < * a r a - d a n d - a y a_5 - h i_7$ сифаи конъюнктив, 2 т.

$\sqrt{v a d}$ - "ба назар расидан".

$v a d a y a t a y < * v a d - a y a_5 - t a i$ сифаи конъюнктив, 3 т, тарзи миёна.

Найд: Суффикси = aya = бо дараҷаи пурраи решаи феъл
барои сохтани шакли каузатив истеъмоли шуда метавонист.
Шаклҳои аз решаҳои $\sqrt{aiš}$, \sqrt{tar} ва \sqrt{var} =
сохташударо нигоҳ кунед.

в. Ба ғайр аз шаклҳои мазкур дар матнҳои форсии қадим чанд
шакли замони гузашта дучор мешавад, ки аниқ қардани маъношон басо
мушкил аст, зеро он шаклҳои каммаҳсул буда, аз доираи истеъмоли
баромада истода буданд.

Шакли аорист мисли имперфект аз реша бе суффикси асоссоз
ё бо суффикси асоссози = $ša$ = сохта мешуд:

\sqrt{kar} = "қардан".

$akarā < *a_2 - ku_1 - tā_7$ 3 т, аорист

$akimā < *a_2 - ku_1 - mā_7$ I ҷ, аорист

$\sqrt{raiš}$ = "нигоштан":

$nigaraišam < *ni_1 - a_2 - raiš_1 - am_7$ I т, аорист

\sqrt{rai} = "рафтани".

$raiyāiša < *rai_1 - a_2 - ai_1 - ša_3 - n_7$ 3 ҷ, аорист

\sqrt{duruj} = "дурӯғ гуфтани".

$adurujyoša < *a_2 - duruj_1 - yo_3 - ša_3 - n_7$ 3 ҷ, аорист

Ҳусусияти хоси перфект тақрори реша мешавад:

\sqrt{kar} = -н.к. болотар

$šakriyā < *ša_3 - kr_1 - iyā_6 - t_7$ перфект, оптатив, 3 т.

г. шайхон тасрифташавандаи феъл дар забони порсии қадим чунинанд:

- масдар /инфинитив/, ки ба воситаи суффикси = *tanay* сохта мешуд. Масалан, *čartanay* (√ *kar-*)
častanay (√ *šak-*)

- сифати феълии замони гузаштаи тарзи маълулӣ, ки аз реша бо суффикси = *ta* (= *ata*, - *ita*) сохта мешуд. Масалан, *mpšta-* (√ *paš-*), *šagmata-* (√ *šam-*) ва ғайра. Онҳо чун ҳиссаи номӣ аз рӯи қолиби тематикӣ тасриф мешуданд.

- сифати феълии замони оянда, ки аз реша бо суффикси = *ata* сохта мешуд. Масалан, *šakata* (√ *šak-*).

д. Префиксҳои зерин ба маънои решаи феъл тобишҳои гуногуноро бахшида метавонистанд:

<i>ara</i> - "дур /дафъ/ шудан"	<i>para</i> - "дар/аз/он тараф"
<i>eti</i> - "аз /чизе/ гузаштан"	<i>pani</i> - "дар бораи, дар атрофи"
<i>ava</i> - "ба/поён раवона кардан"	<i>pati</i> - "дар/муқобили..."
<i>ā</i> - "ба/пеш..."	<i>ud</i> - "ба/ боло..."
<i>fra</i> - "ба пеш /рафтани"	<i>ura</i> - "дар зери..."
<i>ham</i> - "бо, ҳам-, ҳамроҳ"	<i>uran</i> - "дар боло, боло, аз боло"
<i>ni</i> - "ба/поён/гузаштан/"	<i>ni</i> - "ба ҳар тараф, ҷудо кардан"
<i>niš</i> - "дур/дафъ/ шудан"	

Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи синтаксис, услуб ва нишонаҳои инкишофи /диалектҳои/ порсии қадим:

1. Порсии қадим, асосан, хусусиятҳои забони ҳиндуевропоии қадимро ба гоҳ дошта, аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ нисбат ба

забони ҳозираи тоҷики ба забонҳои ҳозираи литвагӣ, русӣ ва украин наздиктар аст. Масалан, ҷумлаеро аз катибаи Бағистон /КБ/ дида мебароем.

*pasāva Naditabura hadā kamnačviš asovā-
račviš amiva Bāvirum ašiyada*

Пас /аз/ он Надитабайра бо саворони кам гурехт, ба Бобул рафт /шуд./

Дар ин ҷумла исми ҳос *Naditabura* дар падежи номинатив роли субъект мебозад, ба воситаи падежи аккузатив аз исми ҳоси

Bāvirum сармати ҳаракат ифода мегардад. Ғайр аз ин, дар иборати *kamnačviš asovāračviš* пеш аз муайяншаванда омадани муайян-кунанда ва мувофиқати он бо муайяншаванда аз рӯи ҷинсиёт, шумора ва падеж мушоҳида мегардад.

2. Дар матнҳои форсии қадим пасоянди *zādīy* бо шакли генитиви калимаҳо истеъмоли мешуд:

kārahyā zādīy /аз/ барои кашкар /ҳалқ/
tanuvatahyā zādīy /аз/ барои тавоно
avahyā zādīy /аз/ барои ин /он/

М.к.русӣ. бога ради

3. Ҷонишинҳои нисбӣ дар форсии қадим роли артиклро бози карда, дар бисёр мавридҳо алоқаи муайянкунандаро бо муайяншаванда ифода мекарданд: *hayā amāxan taumā*

"туҳми мо". (*hayā* дар ин ҷо артикль- м.к. германи-
das unsere Geschlecht)

Аз нуқтаи назари таърихи забон истеъмоли артикли *hayā* ҷавқулдорда аҷоиб аст. Масалан, *Šaumata hayā maguš(nsm)*,

аммо *Šaumataš tayam maguš* (asm) М.к. германи

Peter der Grosse - "Петри Бузург".

4. Дар порсии қадим хабари *ҷумла* ба воситаи ибораҳои мурак-
каб, ки аз ҳиссаҳои номӣ ва бандҳои хабарӣ иборат буданд, ифода
мегашт. Масалан, *xšāyθam taya hēā amākam tawtāyā*
paθābartam āka /гирифта шуда буд/. Ҳанӯз дар матнҳои ҳаҳо-
манишӣ ин гуна ибораҳо бе бандҳои хабарӣ мушоҳида мешаванд.

5. Шояд дар баъзе матнҳои порсии қадим мавзӯҳои фольклор
ва назм ҷой дошта бошанд, зеро ибораҳои гуногуни матнро чун
сатрҳои манзуми иборат аз 8 ҳиҷо хонда таҳлил намудан мумкин
аст:

utā nāham utā gwisā
utā hakānam frajanam
utāsiy čāšam awajam /КВ, II, 74-75/

Ҳам бинӣ, ҳам /ду/ гӯш/аш/-ро,

Ҳам забон/аш/-ро будидам

Ҳам-аз чашм кандам.

6. Дар матнҳои мансуб ба солҳои охири ҳукмронии сулолаи
ҳахоманишиҳо дигаргуниҳои забони порсии қадимро мушоҳида кардан
мумкин аст. Фактҳои гуногуни инкишофи забон аз муқоисаи ду матн,
ки яке ба давраи Дорю I /522-486/ ва дигаре ба давраи Артахшасра
III /369-338/ тааллуқ доранд, маълум мегарданд:

- Катибаи Дорю I /нақши Рустам, а I-4/:

Bagā varθaka Auramazdā kayā

imām būmim adā. kayā

šiyātim adā matθayā...

- Катибаи Артахшасра III /Персеполис, а I-5/

Bagā varθaka Auramazdā kayā

imām būmam adā. kayā

šayātām adā matθayā...

- Тарҷума:

Худованди бузург Ормузд, ки ҳамин заминро
офаридааст, ...ки шодиро офаридааст
барои одамизод...

Аз матнҳои боло аломати таназзули системаи тасриф ҳувайдост. Масалан, тасрифи асосан махтум ба = \dot{c} = ба типии маълумтари тасрифи асосан махтум ба = a = мегузарад/ *vātm* → *vumām*; *šiyatim* → *šiyatām*/. Дар шакли падежи *gdg. martiškūyā martiškūyā* ҷафшавӣ ё афтидани ҳиҷо мушоҳида мешавад. Гайр аз ин, дар матн ноустувории имло маълум мегардад. /Ба ҷои *šiyā* = котиб *šāya* = навиштааст/. Ин ҳодиса шояд ба он вобаста бошад, ки дар давраи нигоштани матни дуюм забони порсии қадим чун забони зинда аз доираи истемол баромада, котиб онро чун забони мурда истифода бурда бошад.

Материали забони порсии қадим дар забонҳои дигар	Азбаски матнҳои забони порсии қадим ҳаҷман хеле хурданд, калима ва ибораҳои гуногуни порсии қадим, ки дар забонҳои дигари қадим маҳфуз монда, то ба давраи мо расиданд, аз аҳамият холи нестанд. Чунин материали забони порсии қадимро дар матнҳои бобули, оромӣ, элаӣ, кнонии қадим ва ғайра пайдо кардан мумкин аст:
--	--

а. Дар матнҳои бобули антропоним ва топонимҳои эронӣ маҳфуз монданд, ки ба осонӣ нам тағлиқ кардан, масалан, *Tigraṅki* < **ṭigraṅka* =, тоҷ. сир; [шамли модии ҳамин калима *sigraṅka* = дар шакли *šigraṅki* мушоҳида мегардад. *Ašravāna* < **ašravāna*. Ин калима ҳам аз забони мод мебошад. Мк, шакли пк *asavāna* =, тоҷ. савор, ки дар арабӣ дар намуди *al-asaṭiratu* маълум аст.

Zardukku < **zrduka-*, ки аз калимаи **zrd* /ш. *zrd*,
тоҷ дил/ баромадааст.

Ramateia < **Rama-taya-*, ки аз ду реша- *ram*.
/тоҷ. ором/ ва *ta* = /тоҷ. тавонистан/ ба амал омадааст.

б. Матни эламии катибаи Бағистон ва матнҳои дигари эламіи
материали бисёри порсии қадимро маҳфуз доштаанд. Масалан,
ҷумлаи порсии қадим дар матни эламі маълум аст: *ta = a =*
ya-u-š-mi tar-ma aš-tu, ки бо ҷумлаи порсии қадим
**šahyāi-may dāruwā astu* - "Мамлакатамон амон бод"/
/о. *dāruwā* - "амон, мусваҳкам/;

**astu* - 3 т. сифати амри аз *šah* = "будан", ба воситаи
инъикоси овозҳои порсии қадим дар забони эламі диққат кунед/.

в. Ба забони оромӣ, ки забон идроаи давлати ҳахоманишиҳо
буд, калимаҳои гуногуни порсии қадим иқтибос гашта, истеъмоли
мешуданд ва ҳоло дар матнҳои мухталифи оромӣ калима ва ибораҳои
бисёри порсии қадим мушоҳида мешаванд. Солҳои охир б. тадқиқи
иқтибосҳои порсии қадим дар матнҳои оромӣ профессор М.Н.Боголюбов
машғул аст.

Мисолҳои зеринро муқоиса кунед:

wzgm < **walga = humanah* - қисми якуми
тоҷ. "варзидан" муқоиса кунед; қисми дуюми калимаҳо чун
антоними калимаи тоҷикии "душман" фаҳмидан лозим аст.

ywdr < **yana-dāna-* - "амбор", ки аз ҷузъи якум калимаи
"ҷаъ" ва аз ҷузъи дуюмаш - суффикси ҳозираи - дон пайдо шудааст.

dwt < **dawatā-*, ки аз он дар забони ҳозираи
адабии тоҷик калимаи "дуғуд" пайдо шудааст.

ḫwān-wardakā < **ḫwān-wardakā*-, ки ҷузъи якумаш дар калимаи ҳозираи "хваршед" (*ḫwaršed*) > "хуршед" / *ḫwān* = // *ḫwar* = табилии овозҳои ҳиндуаврушӣ / боқӣ мондааст ва ҷузъи дуюмаш калимаи "банд" додааст.

Қайд кардан лозим аст, ки ороишро як намуни системаи хати сементи ро истифода мебарданд ва аломати ³ барои ифодаи садоноки *ā* истиъмоли шудааст.

2. Ёнониёни қадим, ки бо давлат ва тоифаҳои гуногуни қадими Эронзамин алоқаи зич дошта буданд, дар сарчашмаҳои хаттиашон калимаи ибораҳои гуногуни форсии қадим нигоҳ дошта, то ба даври мо расондаанд.

Масалан, қаҳрамони мазҳакаи ҳаҷнависи бузурги Ёнони қадим Аристофан /445-385 п.м./ "Ахарниён" Псевдартабан як ҷумлаи томи форсии қадимро баён мекунад:

α ραμανε Σαρξα υπιση Ιουα βατρακ

< **harā arhamañā xšāyātsā*

parišuv yaumat xšāyāt - "Ҳаяршаи солеҳ

давлати Ёнони канои об /бахр/ воқеъгаштаро /дуруд меғуяд/"

/ **arhamañā* = "солеҳ", *parišuv* *bc. pl.* аз калимаи

"пара" /мк тоҷ. нам/ "дар канои об воқеъгашта", **yaumat* - "Ёнон"/.

Забони Авесто

Маълумоти умумӣ Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки материали забони форсии қадим дар сарчашмаҳои хаттӣ хеле кам маҳфӯз мондааст. Барои муфассалтар ва далелноктар намудани худосаҳро дар бораи сохти забони форсии қадим, одатан, аз забони

ба он хеле наздик – забони Авесто истифода мебаранд. Аз ин ҷост, ки аҳамияти забони Авесто дар таърихи забони тоҷикӣ ниҳоят калон аст.

Авесто—маҷӯи матнҳои дини зардуштӣ, ки онро як гурӯҳ тоифаҳои Эрони қадим мепарастиданд.

Дар Авесто ривоятҳои динии хиндуэронӣ, ки дар асоси мифҳои хиндуаврупоӣ тартиб ёфтаанд /яштҳо/ ваъзҳои худӣ Зардушт /Гатҳо/, асосҳои урфу одати ҷамъиятии он давра /Видеодат/ ва матнҳои намози зардуштиён /Висперед/ ҷамъ оварда шудаанд. Ғайр аз ин, як маҷӯаи иқтибосҳои матни асосии Авесто, ки дар рӯзгори зардуштиён истеъмоҷ мешуданд, /Хуртак Апастак/, мавҷуд аст.

Лекин матнҳои то ба замони мо расидани Авесто танҳо сеяки ҳафти матни онро ташкил медиҳанду ҳалос.

Ба кадом тоифаҳои эронӣ тааллуқ доштани Авесторо муайян наму-дан басо мушкил аст.

Одатан дар асоси тасвири ҷуғрофии матни Авесто, ҷағҳҳои забонӣ /масалан, қаробати авестой ба ҳоразмӣ/, таърихӣ, ривоятҳои анъанавии оташпарастон чунин мешуморанд, ки ба забони Авесто як гурӯҳ тоифаҳои қадими эронии Осиёи Миёна ғал мезад.

Авесто дар муддати асрҳо анъанаи даҳанакӣ дошта, аз насл ба насли дигар гузаштааст.

Ғаразе /бо далелҳои илмӣ исбот нагардидааст/ вучуд дорад ки гуё матни Авесторо дар давраи Аршакиён /Ашкониён/ навишта бошанд.

Қадимтарин дастнависҳои авестой ба асри XIV тааллуқ доранд, аммо дар онҳо матни дар давраи Сосониён таҳриргашта дарҷ ёфтааст.

Пеш аз он, ки дастнависҳои боқимонда то ба замони мо омада расиданд, матнҳои авестой ҳадди ақал дар муддати ҳазор сол аз рӯи анъанаи зардуштиён рӯнависӣ мегаштанд.

Таърихи талқиқоти
Авесто

Чунон ки дар боло қайд шуд, истёмо-
ли даҳрӣ ва хатии матни Авесто анъ-
анави хеле дурудароз дорад.

Авесто чун китоби муқаддаси дини зардуштӣ байни оташпарасто-
ни аз истилои араб ба Ҳиндустон гурехта парастӣ мешуд. Онҳо матн-
ҳои гуногуни авестоиро меомӯхтанд ва анъанави истёмоли онро то
ба замони мо оварда расонданд.

Дар нимаи дуюми асри XVIII донишманди франсаӣ Анкетиль Дюпер-
рон ба Ҳиндустон сафар карда, дар ҷамоати зардуштиёни Бамбай чанд
сол умр ба сар бурд. Дар он ҷо аз рӯҳониёни оташпараст /дастур-
ҳо/ тарзи хониш ва таҳлили матни Авесторо омӯхт. Пас аз ба Париж
баргаштан, соли 1771 аввадин бор дар илми шарқшиносӣ матни Авесто-
ро бо тарҷума ба забони франсаӣ chop намуд.

Мушкилоти омӯзишу талқиқоти матни Авесто бисёртар ба хусусият-
ти хоси системаи хаташ вобаста аст. Системаи хати авестой дар
асоси хати паҳлавӣ /ниг. ба саҳ. 90-92/ ихтироъ шуда буд. Азбаски
Авесто маҷмӯи матнҳои муқаддаси динӣ буд, барои ифодаи дақиқи
он алифбои мураккабро таъсис карданд, ки аломатҳои он на танҳо
овоз /фонема/-ҳо, балки вариантҳои гуногуни фонемаро ҳам ифода
мекарданд. Дар омӯзиши Авесто як гурӯҳ донишмандон ба талқиқоти
палеографӣ /Андреас, Вахернагель ва дигарон/ ва гурӯҳи дуюм
/Бартоломе, Райхельт, Моргенштерне ва дигарон/ ба талқиқоти
муқоисавии таърихӣ-фонетикӣ ҷуғрофият намуданд. Дар мавриди таф-
сиҳи матни Авесто донишмандони ҳозиразамон як қатор дӯшвориҳоро
дар назар доранд:

а. Матни Авесто инъикоси диалектҳои гуногун мебошад.

Агар дар матн диалекти готҳоро аз диалекти матнҳои минбаъда
/ниг. ба саҳ. 87-88/ ҷудо кардан имконият дошта бошад, лаҳҷаҳои

дигарро аз якдигар ҷудо карда таҳлил намудан аз имкон дур аст.

б. Ҳангоми рӯнависии матни Авесто ба он таъсири лаҳҷаҳои гуногуни котиб /дабири/оӣ, расидааст. Ин ҳодиса дар анъанаи даҳонакии истиъмоли Авесто таъсири боз ҳам калонтар дошта метавони-
нист.

в. Ба муқдари замон якҷо навишта шудани ҳарфҳои гуногун шакл-
лан хеле тағйир ёфт ва кор ба ҷое расид, ки ба маънои аввалаи фо-
нетикии баъзе ҳарфҳо сарфаҳми рафтани мушкил шуд.

г. Барои процесси омӯзиш ва тафсири Авесторо осону соддатар
гардондан донишмандони оташпараст /дастурон/ шаклҳои гуногунро
дигар карда, баъзан онҳоро нофаҳмо карда мемонданд.

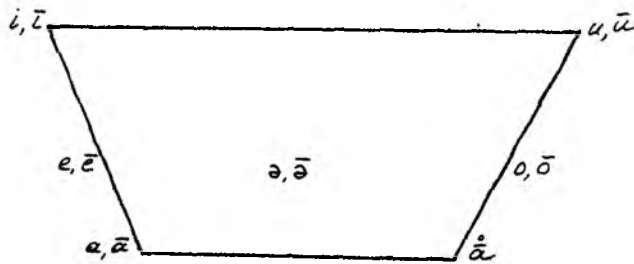
Фонетикаи авестой

Системаи овозҳои забони авестоиро

ба тариқи зайл тасвир кардан мумкин

аст:

а. I. Овозҳои садонок

2. Дифтонгҳо

ае, ао, ай, ай, ай, ай

3. Ҳамсадоҳо

Ҳарфи артикуляция		Лабулаби	лабу- дандо- ни	пешӣ - забонӣ	миени- забонӣ	песи- забо- ни	фаранга- ли ҳал- қӣ
эиҷ	беҷаранг	р		ʔ	ç	к	
	ҷарангдор	в		ɖ	ç̣	к	
	сонантҳо	т		т		д	
роғ	беҷаранг		ʃ	ʂ	ç̣	х	к
	ҷарангдор		ʋ	ʂ	ç̣	р	
	беҷаранг			ʃ			
	ҷарангдор			ʃ			
санантҳо		т		ʔ	ç		

б Муносибати забонҳои эронии қадим ва авестой асосан бо таби-
длии зерини овозҳои муайян мешавад /инъикоси эр. а дар авестой/;

эр. а >	ав. э	* <i>azam</i> > <i>azəm</i> -ман"	
		* <i>savista</i> > <i>səvīstā</i>	"зуртарин"
эр. а >	ав. е	* <i>mətyahya</i> > <i>mošyehē</i>	
		* <i>yahai</i> > <i>yehē</i>	"менарастам"
эр. а >	ав. о	* <i>vahuni</i> > <i>vohuni</i>	"хун"
		* <i>vohū</i> > <i>vohū</i>	"хуб"
		* <i>mahu</i> > <i>moḥu</i>	"муҳ"
эр. а >	ав. օ	* <i>šart</i> > <i>ōšrat</i>	"кард"
		* <i>vəzryati</i> > <i>vəzryōti</i>	"кунад"
эр. an >	ав. g	* <i>hans</i> > <i>has</i>	"мавҷуд"
эр. va >	ав. ǎ	* <i>haxšam</i> > <i>haxšim</i>	"ҳар"
		* <i>aivam</i> > <i>oyim</i>	"як"
эр. ya >	ав. i	* <i>yam</i> > <i>yim</i>	"киро"
		* <i>dəwāyontam</i> > <i>dəwāyōntam</i>	"дурӯғғӯй"

Чунон ки аз мисолҳои боло аён мегардад, табилооти овози
кӯтоҳи а-и эронӣ дар забони Авесто ба сонантиқо/*m, n, k, ʃ*/
вобастааст.

в. Инъикоси эр. ā дар забони авестой:

эр. ā >	ав. ē	* <i>pāmāni</i> > <i>pāmēni</i>	"номҳо"
эр. ā >	ав. օ	* <i>jyātum</i> > <i>jyōtum</i>	"зиндагӣ"
		* <i>šavwānā</i> > <i>šavwārō</i>	"чаҳр"
эр. āh >	ав. ā	* <i>gairvāh</i> > <i>gairvā</i>	"оламҳо"
		* <i>mazdāh</i> > <i>mazdā</i>	"хиратманд"

Дар ин мисолҳо ғайр аз таъсири сонантҳо ба таъбири \bar{a} таъсири вазъияти он овоз дар охири калима ҳам мушоҳида мешавад.

г. Иътикоси дифтонгҳо:

эр.	$ai >$	ав.	$a\bar{e}$	* <i>hainā</i> > <i>hainā</i>	- "лашкар"
				* <i>spaita</i> > <i>spaita</i>	- "сафед"
эр.	$ai >$	ав.	$\bar{a}i$	* <i>šainā</i> > <i>šainā</i>	- "хонадон"
				* <i>taī</i> > <i>tai</i>	- "ҳамонҳо"
эр.	$ai >$	ав.	ao	* <i>gauna</i> > <i>gauna</i>	- "гуна"
				* <i>draunah</i> > <i>draunah</i>	- "қисм"

Иътикоси гуногуни дифтонги ai -ро баъзан мансуб ба зада мешуморанд.

Иътикоси z -и эронии қадимро, ки вазиғаҳои мухталифро кҷро мекунад, бо мисолҳои зерин дар авестой нишон додан мумкин аст:

эр.	$z >$	ав.	$-əzə-$	* <i>zhu</i> > <i>əzəzi</i>	- "рост"
				* <i>mzda</i> > <i>məzəz</i>	- "мурғ"
эр.	$z >$	ав.	$əh$	* <i>kzra</i> > <i>kəhra</i>	- "бадан, тан"
				* <i>vzka</i> > <i>vəhka</i>	- "гурғ"
эр.	$zt >$	ав.	$\check{s} +$	<i>garozmavē</i>	дар <i>vādal</i>

* *var-tak* > *vāšar* - "савор"

* *var-ta* > *vāšā* - "ароба"

Иътикоси гуногуни як овоз / z / дар авестой ба зада вобастааст.

е. Яке аз хусусиятҳои фонетикаи забони авестой дар он аст, ки овози h тамоили димоғӣ шудан дорад:

эр.	$h >$	ав.	gh	* <i>āha</i> > <i>āgha</i>	"буд"/перфект/
				* <i>vahu</i> > <i>voghū</i>	"хуб"

эр. *hʷ* > *ae. xv* / дар ибтидои калима/:

* *hʷaħaħa-* > *xʷaħħa-* "хоҳар";

* *hʷi(d)saħ* > *xʷiɟsaħ* "араҳ қардан";

эр. *hw* > *ae. ʒuh* / дар мобайни калима/:

* *ħaħa-hʷa-* > *ħaħaʒuħa* "бибар" / сигаи амри
medium,

* *vaħʷi* > *saʒuħi* "хуб" / ҷ. загона/;

ж. Овозҳои зичи ҷарангдор дар мобайни калима ба овозҳои роғ мубаддал мегарданд:

эр. *ɛ* > *ae. w*:

* *awra-* > *awra* "абр",

* *aw:* > *aw:*;

эр. *d* > *av. δ*:

* *duɟdar-* > *duɟdar* "духтар",

* *ɟada-* > *ɟadō* "ғоратгар";

эр. *ɟ* > *av. ʒ*:

* *uɟra-* > *uʒra* "зур",

* *auɟā-* > *auʒā-* "ғуфӣ";

Баъзан эр. *ɟ* ба овозе табдил меёбад, ки талаффузи он дар таҳлили матн мушкилӣ меорад. Дар баъзе мавридҳо онро бо аломати *ɟ* ифода карда, тарзи талаффузастро ҷун *ɟ* / тахмин мекунамд:

* *atka-* > *atka* "либос",

* *ɟit* > *ɟit* "ҳиссаҷа/.

з. Аломатҳои *i*, *u* тобиши ҳоси овозҳои баъд аз онҳо омадара ифода мекарданд (*i*-нағай, *u*-лабиализация/:

- * *gari* -> *gairi* [gairi] - "кӯх",
 * *barati* > *baraiti* [baraiti] - "мебарад",
 * *vujah* -> *ivujah* [ivujah] - "тарс",
 * *pari* -> *pori* [pori] - "пур",
 * *dāri* -> *dāri* [dāri] - "ларахт".

Грамматика
 Ҳиссаи номи

Материали забони Авесто нисбат ба забони порсии қадим ҳеле пурра ва мукаммалтар маҳфуз мондааст ва барои омӯختани грамматикаи забони порсии қадим ёри басо калон расонда метавонад. Масалан, дар матни Авесто шаклҳои гуногуни калимаҳоро дар ҳафт падежи эронии қадим мушоҳида кардан мумкин аст. Ғайр аз ин, дар матнҳои авестой шаклҳои гуногуни шумораҳи исдеъмоли ҷуданд, ки онҳоро дар матни порсии қадим пайдо кардан мумкин нест:

1. <i>xēvō</i>	40. <i>čarwārasatəm</i>
2. <i>dva</i>	50. <i>pančāsātəm</i>
3. <i>vraçθō</i>	60. <i>xšvāštəm</i>
4. <i>čarwārō</i>	70. <i>haptaitəm</i>
5. <i>panča</i>	80. <i>aštaitəm</i>
6. <i>xšvāš</i>	90. <i>navaitəm</i>
7. <i>hapta</i>	100. <i>satəm</i>
8. <i>ašta</i>	1000. <i>hazayram</i>
9. <i>nava</i>	10000. <i>vaēvēr</i>
10. <i>dasa</i>	
20. <i>visaiti</i>	
30. <i>vrisatəm</i>	

Хро намудҳои алоҳидаи асосҳои дида мебароем.

а. Типи тематикӣ. Ин намуди тасрифро дар мисоли исмҳои зерин нишон додан мумкин аст:

асра - "асп", *даъва* "дев", *маъшо* - "мард",
наъма - "ним", *ҷима* - "ҷам/шед", *заста* - "даст"

	Танҳо	Чамъ
<i>Nominativ</i>	<i>aspō, mašyō daēvas-ča</i>	<i>aspa</i>
<i>Vocativ</i>	<i>ašuka</i>	
<i>Accusativ</i>	<i>aspaṁ, mašəṁ</i>	<i>mašyəs-ča, daēva</i>
<i>Instrumentalis</i>	<i>zasta</i>	<i>mašyāiš</i>
<i>Dativ</i>	<i>ymāi</i>	<i>naēmaēivyō</i>
<i>Ablativ</i>	<i>ymač</i>	
<i>Genitiv</i>	<i>aspače</i>	<i>aspaṁəṁ</i>
<i>Locativ</i>	<i>aspaēča</i>	<i>aspaēšu</i>

Қайди 1. Ҷунон ки аз ҷадвал аен аст, анҷомаи калима пеш аз лайвандаки *ča* шакли дигар /кӯҳна/ дорад: *daēvas-ča* ба ҷои *daēvō*; *aspaē-ča* ба ҷои *aspē*; *mašyəs-ča* ба ҷои *mašya*.

Қайди 2. Дар он шаклҳое, ки асосашон ба *-y*, *-v* махтум аст, салтанати асос бо тема ҷафс шуда ба як овоз мубаддал мегарданд: * *mašyəṁ* > *mašim*; * *tišyəṁ* > *tištəṁ*;
 * *daēvəṁ* > *daēim*.

Кайди 3. Дар баъзе калимаҳои вобаста ба лексикаи динӣ анҷо-
маи махсус /такроршуда/-и *Nom.* ҷамъ мушоҳида мешавад:

yakātāghō < * *yakāta-ah-ah*

Кайди 4. Шакли *vouhi. kaśāya* дар падежи *Loc.*

танҳост, аммо баъдтар ба он овози *a* илова гаштааст.

Кайди 5. *śōivṛā* шакли падежи *Acc.* ҷамъ /ҷинсияти миёна/
аз асоси *śōivṛa* "макон, ҷои истиқомат" мебошад.

Аз рӯи қолиби дар ҷадвали боло овардашуда калимаҳои дигар ҳам
тасриф мегарданд.

Исмҳои ҷинс: *bahta-, māyā-, māidyā-,*
maśyūka-, sādha-, urviśtra-
iśtra-, vāta-, vāta-, yasna...

Исмҳои хос: *Araośa-, Naoma-, Spṛtama-,*

Tiśtrya-, Zarataiśtra-...

С и ф а т ҳ о: *aukiśa-, kauva-, pōvayana-,*
rouva-, rapīṣvina-, sūta-...

Ҳиссаҳои номии мураккаб:^I *frādat-, gaīva-, māyo.kata-,*
mandadāta-, kauvō. varāśa-, kauvō-
dunā-, vri. ayana-, zairi. gaśa-...

Ш у м о р а ҳ о: *hapta-, dāsa-...*

^IДар матни Авесто калимаҳои мураккаб ба таври хеле васеъ истеъ-
мол мегарданд.

б. Тасрифи хриссаҳои номии махтум ба садоники \bar{a} -ро дар мисоли калимаҳои *daēnā* -"дин", *gaēdā* -"махлук", *uvāra* -"растанӣ, дарахт" дила мебароём:

	Т а н ҳ о	Ҷ а м ъ
<i>Nominativ</i>	<i>uvāra</i>	
<i>Vocativ</i>	<i>uvāre</i>	<i>uvārā</i>
<i>Accusativ</i>	<i>uvāragm</i>	
<i>Instrumentalis</i>	<i>daēna</i>	<i>gaēvāviš</i>
<i>Dativ</i>	<i>gaēvāi</i>	<i>uvārābyas-ša</i>
<i>Ablativ</i>	<i>uvārāyat</i>	<i>gaēvāyo</i>
<i>Genitiv</i>	<i>uvārāyā</i>	<i>uvārānam</i>
<i>Locativ</i>	<i>gaēve</i>	<i>uvārāhi</i>

Аз рӯи ҳимин қобил калимаи *magdayasna* ҳам тасриф мешавад.

Дар ин типи тасриф пеш аз пайвандаки $-ša$ калима шакли кӯҳнаатарашро нигоҳ медорад: *uvārābyas-ša* ба ҷои *uvārābyō* в. Асосҳои махтум ба сонант /y, v/ чанд шакл доранд: шакли суфт - *gāvi-*, *vāvi-*,

шакли сахт пеш аз ҳамсадо: *gāvi-*, *vāvi-* е *vāvi-*;

шакли сахт пеш аз садонок: *gāvi-*, *vāvi-*

Чанд мисоли шаклҳои падежии калимаҳо оварда мешавад:
gāvi -"кӯҳ", *vāvi* -"хӯб", *magdayasna* -"хирад".

шумора	падеж	асоси махтуб ба = « =	асоси махтум ба = « =
танҳо	Ном	gairi's	voq'hu's
	Асс	gairim	voq'hum
	Аёл	gairō't	voq'haō't
	Ҷен	gairō's	voq'hu's
ҷамъ	Ном.	gairayō	voq'haō
	Асс.	gairi's	xratū's
	Ҷен.	gairimam	voq'humam

Аз рӯи ҳамин қолиб калимаҳои *dar'si*, *frā'sim* =
ва *frava'si* = тасриф мешаванд.

Аз асосҳои махтум ба -и= калимаҳои *vāku*,
fyaghu = ҳам ба ҳамин типи тасриф тааллуқ доранд.

Қ а й д: *ayuke* шакли падежи *dat. sg* аз *ayhu*
"ҳастя".

г. Дар тасрифи асосҳои махтум ба ҳамсадо аксаран ҳамсадои
охирӣ асос ба андозае бо аңнома махлут мешавад, ки шаклҳои гуно-
гуни душворфаҳм мушоҳида мегарданд. Бинобар он дар поён шаклҳои
асосии серистеъмолтаи ин типи тасриф оварда мешаванд:

- асосҳои махтум ба ҳамсадоҳои гуногун - *ōp* = "об",
ast = "устухон", *vīs* = "деҳа" / "қавм" /;

- асосҳои махтум ба *=ak-* *manak* - "тафаккур",
humanak - "дори тафаккури нек", *naire.manak* -
 исми хос /мк тоҷ. Наримон/, *va'ak* - "сухан", *zayak*
 - "дарё";

- асосҳои махтум ба *=nt-* /аксаран, сифати феълии замо-
 ни ҳозира/ - *astvant* - "мустақкам", *barant* - "баранда",
borzant - "баланд", *kant* - "мавҷуд", *makant* -
 "калон", *mi'davant* - "муздгир/анда", *ra'evant* - "душмукӯх",
 - асосҳои махтум ба *=n-* *asavat* - "солеҳ", *as'mak*
 - "чашм", *naman* "ном".

шумора	падеж	асосҳои махтум ба ҳамсадоҳои гуногун	асоси махтум ба <i>=ak-</i>	асоси махтум ба <i>=nt-</i>	асоси махтум ба <i>=n-</i>
1-анҷо	Nom.	<i>āfī</i>	<i>naire.manō</i>	<i>ra'evā</i>	<i>asava</i>
	Acc.	<i>āram</i>	<i>manarhām</i>	<i>ra'evantām</i>	<i>asavanām</i>
	Nom./Acc. neutrum	<i>as-ča</i>	<i>manō</i>	<i>makāt</i>	<i>ngma</i>
	Inst.	<i>apa</i>	<i>manarha</i>	<i>borzakata</i>	<i>nāmana</i>
	Dat	<i>ape</i>	<i>va'arhe</i>	<i>astvaitē</i>	<i>asāone</i>
	Acc.	<i>visat</i>	<i>zayarhat</i>	<i>astvatat</i>	<i>asimorat</i>
	Gen.	<i>apō</i>	<i>manarhō</i>	<i>katō</i>	<i>asāontō</i>
Loc.	<i>visi</i>	<i>zayāi</i>	<i>astvaiti</i>	<i>nāmāni</i>	
Чанг	Nom.	<i>āpō</i>	<i>humanarhō</i>	<i>kantō</i>	<i>asavonō</i>
	Acc.	<i>āpō</i>	<i>manarhō</i>	<i>baratō</i>	<i>asavonō</i>
	Nom./Acc. neutrum	<i>asti</i>	<i>manā</i>	<i>mi'dovgn</i>	<i>nāmgn</i>
	Gen.	<i>arpm</i>	<i>va'arhgm</i>	<i>katgm</i>	<i>asāongm</i>

Қ а й д и I. Чунон ки маълум аст, дар падежи *Nom.* ва Асс. номҳои ҷинсиати миёна шакли *я*-ҳела доранд /ниг. ба сах. 39/4/. Шаклҳои маъмури асосҳои махтум ба ҳамсадо аз шаклҳои тасрифи ҷинсиати мардона ва занона фарқ мекунанд ва аз ин сабаб дар ҷадвали боло оварда шудаанд.

Қ а й д и 2. *parāzə* "набера" шакли *Nom.* танҳо аз асоси *parāt* мебошад.

Қ а й д и 3. *Ahura Mazda* шакли *vocati-vu* танҳо мебошад.

Аз рӯи ҳамин қалиб калимаҳои зерин низ тасриф мешаванд:

- асосҳои махтум ба ҳамсадоҳои мухталиф - *gav-, kəhr-, paiti. yəš-, uštātāt-, vāt...*
- асосҳои махтум ба *-ah-* - *aini. aəjak-, aini. vənuyəh-, Anō Məzdāh-, asah-, xʷarənah-*...
- асосҳои махтум ба *-nt-* - *xʷarənahikant*
- асосҳои махтум ба *-n-* - *aδwan-, aoktə. nāman-, duntəh-, karəh-, rəvəh-, xruan...*

д. Ҷонишинҳои аз рӯи қалиби махсус тасриф мешаванд. Қусуси-ятҳои хоси тасрифро бисёртар ҷонишинҳои шаклҳои дорро мебошанд. Баробари флексияҳои хоси падежи онҳо шаклҳои заданок ва беада ҳам доранд.

Масалан, ҷонишини *azəm* - "ман" дар падежҳои гайри мустақим шаклҳои зерин дорад:

	<i>Асс.</i>	<i>Ҷен.</i>
шаклҳои заданок	<i>məm</i>	<i>məna</i>
шаклҳои беада	<i>mā</i>	<i>mē</i>

Дар поён шаклҳои қонишинҳои дигар дода мешаванд. Қонишини ишорати *tā* "ин" /асоси падежҳои ғайри *Nom. Sg. m. f. ha*, асоси энклитикики безалави = *di*/.

Қонишини нисбӣ *ya* — "қадом."

Сифатҳои қонишинӣ, ки аз рӯи ҳамин қолиб тасриф мешаванд, *anya* "дигар", *vēspa* = "ҳар, ҳама"

шумора	падеж	қисмати мардона	қисмати занона	қисмати миёна
танҳо	<i>Nom.</i>	<i>hō, yō, vīspā</i>	<i>hā</i>	
	<i>Acc.</i>	<i>yim, dim</i>	<i>yim</i>	<i>yat, tat</i>
ҷамъ	<i>Nom.</i>	<i>tē, anye vīspe</i>	<i>tā, yā</i>	<i>tā, yā.</i>
	<i>Acc.</i>	<i>ta, ya</i>		

Қайди 1. *yāis* шакли падежи инстр. *Pl.* аз асоси *ya* = мебошад.

Қайди 2. *tā* шакли *Nom. Duals* аз асоси *tā* дар Авесто серистеъмол аст.

е. Дар Авесто калимаҳои мураккаб ба таври ҳама васеъ истеъмол мешаванд. Тамоми калимаҳои мураккабро асосан ба ду ғуруҳ ҷудо кардан мумкин аст:

1/ ғуруҳи калимаҳои, ки яке аз ҷузъҳои он ҷузъи дигарро муайян карда, тамоми калима маънои грамматикӣ ҷузъи муайяншавандаро мегирад /мк ватандуст/.

Масалан:	<i>maīyo. kata=</i>	"аброҳаранда"
	<i>aśavazak=</i>	"мутаҳарриқи тартиботи дини" (<i>arta</i>)
	<i>maxdaδāta=</i>	"офариди <i>Maxda</i> /Ормузд/"

2/ ба гурӯҳи дигар калимаҳе дохил мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо чун сифати аломат ё хосияте, ки ягон муайиншавандадори он бошад, истёмоли мешаванд /мк моҳру/

Масалан:

<i>zairi. gaōda=</i>	"зардгӯш"
<i>vri. ayata=</i>	"серӯза"
<i>paṭṭāy. safa=</i>	"сумкалон"

Грамматика Системаи дигаршавии шакли феълиро дар забони
Феъл Авестой бо далелҳои бисёре таҷқиқ кардан
мумкин аст, зеро ки шаклҳои мухталифи феълии
мансуб ба категорияҳои гуногун дар матн пайдо мешаванд. Дар поён
парадигмаи презенси тематикӣ тарзи ғойилу миёна ва инчунин баъзе
шаклҳои парадигмаҳои як гурӯҳ феълҳо оварда мешаванд:

а. Таҷқиқи тематикӣ: барои мисол шаклҳои асосҳои зерин
оварда мешаванд: *bara=* (\sqrt{bar}) - "бурдан", *yaxa=*
(\sqrt{yax}) - "ибодат кардан", *səngha=* (\sqrt{sanh}) - "талаффуз кардан,
paṭṭasa= ($\sqrt{paṭ}$) - "пурсидан", *xšaya=* ($\sqrt{xša}$) - "под-
шоҳӣ кардан", *dīdēayāza=* (\sqrt{dang}) - "доштан":

шумора	шаҳс	шаклҳои феъли	
		тарзи фойл	тарзи миёна
танҳо	1	<i>varāmi</i>	<i>yaḥe</i>
	2	<i>varahi</i>	<i>paḥḥahe</i>
	3	<i>varaiti</i>	<i>yaḥaitē</i>
ҷамъ	1.	<i>ṣṅghāmihi</i>	<i>yaḥamaide</i>
	2.	<i>xṣayava</i>	<i>ḍiḥḥaxṣodudā</i>
	3.	<i>varanti</i>	<i>paḥante</i>

Аз рӯи қилиби тематикӣ шаклҳои феъли зерин тасриф мешаванд: *vara-* (√*var-*), *vī. varā-* (√*var-*), *mādvata-* (√*dar-*), *nimṭava-* (√*ṭar-*), *vara-* (√*var-*), *yaḥa-* (√*yaḥ-*).

Асосҳо бо суффикси *-ava-* низ ҳамин тавр тасриф мешаванд: *arṣṭāḍava-* (√*ṣṭar-*), *arṣṭāva-*, *vīṣṭāva-* (√*ṣṭar-*), *yaḥaḥava-*, *vīyaḥaḥava-* (√*yaḥ-*).

б. Шаклҳои шахси 3 танҳои замони ҳозираи фойли атематикӣ:

√*i-* "рафтан" бо префиксҳои *ā* (*āiti*), *ava* ва *ā* (*avaiti*), *vaṣā* ва *ura* (*vaṣā. uravaiti*), *vi* (*viṣiti*);

√*stā-* "истодан" *hiṣṭaiti* / бо редупликация/.

в. Шаклҳои феъли дигар:

ham hūstānti - 3 ҷамъи замони ҳозираи тарзи феили атематикӣ аз

$\sqrt{stā}$: бо префикси *ham-* /.

hūstānti - 3 танҳои замони ҳозираи тарзи миёнаи атематикӣ

аз худӣ ҳамон реша.

mihrūte - 3 танҳои замони ҳозираи тарзи миёнаи атематикӣ

аз \sqrt{mrad} : бо префикси *mi-* /.

yūdyādo - 3 дуалисӣ замони ҳозираи тарзи мафъули /аломаташ

=ya- /тематикӣ аз \sqrt{yud} : -"мубориза кардан",

/"ҷанг кардан"/. Ға бандаки феълии ин шакл (*=vō*) диққат

кунед.

hūstāt - 3 танҳои замони гузашта /имперфект/ аз $\sqrt{stā}$

yaxayanta - 3 ҷамъи сигаи хоҳишмандӣ аз \sqrt{yax} : /аломати

сига *=y-*

avi bānragm - I танҳои сигаи хоҳишмандии замони перфект аз

\sqrt{bat} : "бурдан, овардан"; асосаш < "ba-*br*-ya" (редуп-

ликация) ва аломати сига (*=ya-*) дорад.

г. Одатан феъл дар ҷумла бо ҳар гуна шаклҳои таърифнашаванда алоқаманд аст. Ин шаклҳо префикс, зарф, пайвандак ва ҳиссаҷаҳо мебошанд:

1/ Префиксҳо: *ā-*, *apa-*, *avi-*, *frā-*, *frāta-*, *ham-*,
paiti-, *us-*.

2/ Зарфҳо: *adāt*, *avā*, *miram*, *pasāta*, *usta*

Аксаран зарфҳо шаклҳои падежи шахшудаи ягон калима мебошанд.

Зарфҳои давраи қадимтар рафта-рафта ба префикс /нк I/ ё ба пайванда (*haci-*) табдил ёфтаанд.

3/ Пайвандаҷаҳо: *yāda*, *yēdi*

4/ Ҳиссаҷаҳо: *āt*, *ēt*, *mit*, *zi*.

Гуногуншакли дар Авесто

Дини зардушти мифҳои қадимро ба назарияи худ мутобиқ намуда, аз

онҳо ба таври хеле васеъ истифода мебард, чунон ки ислом, дар навбати худ, ривоятҳои дини оташпарастиро дар ташвиқи тарғиб истифода мебард.

Матни Авесто аз ҷиҳати макону замони пайдоиш хеле гуногун аст қадимтарин қисми Авесто Яштҳо мебошанд, ки дар дохилашон қолибҳои ибораҳои җиндуаврупоӣ ва нақду ривоятҳои, ки дар забонҳои дигари қадим истисмол мешавад, мушоҳида мешавад. Барои дарки чуқуртари анъанаҳои мифологии, динӣ ва ғайраи тоифаҳои орьенӣ панҷ Яшти калони Авесто аҳамияти махсус доранд: Ардвисур Яшт, Тиштр Яшт, Меҳр Яшт, Фравардин Яшт, Замед Яшт, Ин матнҳо, албатта, борҳо тағйир ёфтаанд, зеро ки барои намози ҳаррӯзаи зардуштиен мувофиқ шуда буданд. /Барои ҳар рӯзи моҳ - як яшти муайян/.

Матни Гатҳо /қисми Ясна/ аз матни Яштҳо фарқи калон дорад. Дар ташвиқи дини зардушти ба Гатҳо аҳамияти хосе дода мешавад, чунки онҳо ро гуфтаи худн Зардушт ҳисоб мекунанд. Қисми дигари Авесто баъдтар тартиб дода шуда, қонуну қоида ва урфу одати оташпарастонро дарбар мегирад.

Аз ин ҷост, ки дар забони Авесто ихтилофоти диалектӣ ва лексикиро мушоҳида кардан мумкин аст:

а. Одатан забони Авесторо ба ду диалект мансуб мешуморанд: диалекти Гатҳо ва диалекти қисмҳои дигар, ки онҳо аз рӯи анъана Авестои сонавӣ меноманд. Баъзе фарқиатҳояшонро аз рӯйхати кӯтоҳи калимаҳои зерин дидан мумкин аст:

шакли гетӣ	шакли Авестои сонавӣ	шарҳ
āhmā	ahma	"мо/ро/" < эр.қад. *ahmā
āgra-	agra-	"хашмгин" < эр.қад. *akra-
anyām	ainim	"дигар/ро/" < эр.қад. *anyam
daivīyent	diviyant	"нафрат баранда" < эр.қад. *diviyant
daivītya-	divitya-	"духм" < эр.қад. *divitya-
damāna	nmāna	"хона" < эр.қад. *damāna-
dragvā	drvā	"парастандаи дурӯғ" < эр.қад. *drugvan
dugdat-	dudat-	"духтар" < эр.қад. *dugdat-
ǰəbrōi	prvze	"падар"/дativi танҳо/ < эр.қад. *prai ²
maiyōng	maiyaṅ-(ā)	"мард"/аккузативи чамъ/ < эр.қад. *maityām
taṅg	taṅ	"онҳо/ро"/аккузативи чамъ/ < *tān (эр.қад)
tōi	tē	"онҳо" < эр.қад. *tai
tvəm	tīm	"ту" < эр.қад. *tvem
vohu-	vahhu-	"нек" < эр.қад. *vahu-
xuōng	hūrō	"оғлоб" /генитиви танҳо/ ²

6. Дар лексикаи Авесто инъикоси дуализми дини зардуштриро дучор кардан мумкин аст: ҷуфтҳои калимаҳои бисъёре истеъмол мешаванд, ки як ҷузъи онҳо ба лексикаи худои неки /Хормузд ва ҷузъи дигараш ба лексикаи худои бадӣ/Аҳриман/ тааллуқ дорад.

¹ Дар Авестои сонавӣ ба ҷои асоси сусти / *pētē = /асоси
*pētē- истеъмол мешавад. МН., *pitā < *pitēt
² Ин ду шакл ба типҳои гуногуни тасриф тааллуқ доранд
(xuōng < *huans; hūrō < *hū:ak).

Калимаҳои олами некиро ахури^I ва калимаҳои олами бадиро девӣ ме-
гуянд.

Аъзои бадан:

"сар"- аҳ.	<i>varḍana,</i>	деви	<i>katavṛṣa.</i>
"даҳн"-аҳ.	<i>āh,</i>	"	<i>zafar</i>
"чашм"-	<i>śubhṛa,</i>	"	<i>āṣ.</i>
"гӯш" "	<i>uṣ,</i>	"	<i>kaṣana.</i>
"даст" "	<i>zasta,</i>	"	<i>gah.</i>
"по" "	<i>pad,</i>	"	<i>zangra.</i>

Калимаҳои гуногуни мансуб ба инсон:

"писар" аҳ.	<i>puṣṛa,</i>	деви	<i>huni.</i>
"лашкар" "	<i>spāda,</i>	"	<i>kaṣṇa.</i>
"зани ҷавон" "	<i>śarṇiti,</i>	"	<i>jaḥi.</i>

Гуруҳи феълҳо:

"зоидан"	аҳ.	<i>zan,</i>	деви	<i>huv.</i>
"роҳ рафтан"	"	<i>śar,</i>	"	<i>pat.</i>
"давидан"	"	<i>tax,</i>	"	<i>zvat.</i>
"хӯрдан"	"	<i>xvar,</i>	"	<i>gah.</i>
"савор будан"	"	<i>var,</i>	"	<i>viśa.</i>
"гуфтан"	"	<i>mvad,</i>	"	<i>dar.</i>
"мурдан"	"	<i>zavṛ,</i>	"	<i>mat.</i>

Шоистаи қайд аст, ки дар забони ҳиндуи қадим калимаҳои
ҳамрешаи калимаҳои девӣ чунин маънои манфӣ надоранд. Калимаи
ҳқ. *dasa* /мк ав. *daśva* / бошад, маънои "худо" дорад.

^I Ахура--фариштаи олами неки.

ДАВРАИ МИЕНАИ ТАЪРИХИ ЗАБОНҶОИ ЭРОНИ

ПОРСИИ МИЕНА

Забонҳои миенаи эронӣ Дар натиҷаи ҳуҷуми юнониен ва заду-хурди қатъӣ /331 п.м./ байни онҳо ва эронии империяи ҳаҳоманишиҳо шикасти тоқатнопазир хурд ва анъанаи маданӣ /аз ҷумла, анъанаи адабии вобаста ба системаи хат/ қатъ мешавад. Пас аз ҳукмфармоии муваққатии маданияти юнонӣ, ҳангоме ки тоифаҳои гуногуни эронинаҷод аз тахти қайди ворисони Искандар овоз шудан гирифтанд, истеъмоли забонҳои гуногуни эронӣ аз нав авҷ мегирад.

Дар давраҳои охири давлатдорӣ ҳаҳоманишиҳо, чунон ки ба назар мерасад, забони хаттии расмии порсии қадим аз шакли лаҳҷавиаш фарқ мекард ва навиштаҳои подшоҳони охирини ҳаҳоманиши аз ин ҳусус шаҳодат медиҳанд /ниг. ба сах. 62-63/.

Аз давҷи миена сарчашмаҳои забонҳои зерин то ба замони мо омада расидаанд:

- а/ порсии миена, ки аз рӯи анъана онро забони паҳлавӣ ва баъзан форсии миена ё тоҷикии миена меноманд;
- б/ парфҳӣ, ки бояд аслан номи забони паҳлавӣ дошта бошад;
- в/ суғдӣ
- з/ яфталӣ
- г/ хоразмӣ
- и/ олонӣ¹
- д/ соки-хутанӣ
- е/ соки-тушмшукӣ
- ж/ бохтарӣ;

¹Эроншиносии дар бораи забонҳои дигари ин давра маълумоте пайдо кардааст ва ҳатто кушишҳои барқарорномаи он забонҳо дар асоси материали забонҳои маълум ҳам ҷой доштанд.

Аз забонҳои мазкур забони порсии миёна ва парфӣни ба гуруҳи ғарбӣ ва боқимондашон ба гуруҳи шарқӣ мансубанд. Ин тасниф дар асоси ду ҳодисаи фонетикаи таъриҳӣ ба амал меояд:

I/ ба ҳамсадои ҷарангдори зичи ғарбӣ дар ибтидои калима ҷарангдори роғи шарқӣ мутобикат мекунад.

Давраҳо	! забонҳои ғарбӣ	! забонҳои шарқӣ
миёна	пм. <i>band, dev</i>	сугдӣ <i>want</i> <i>šew</i>
нав	тоҷики банд, дев	шугнӣ <i>vznd-</i> <i>šew</i>

2/ ба гуруҳҳои = *ft* , = *xz* и ғарбӣ гуруҳҳои *-vnt, -dev* шарқӣ мувофиқанд

Давраҳо	забонҳои ғарбӣ	забонҳои шарқӣ
миёна	пм. <i>haft</i>	сугдӣ <i>awd</i>
нав	тоҷики ҳафт	шугнӣ <i>wāvd</i>

Ҳатто ин чанд мисоли дар боло овардашуда нишон медиҳанд, ки то ҷи андоза забони порсии миёна ба забони тоҷики наздик аст. Аз тарафи дигар, қайд кардан лозим аст, ки порсии миёна то андозае як давраи муайяни равнақу инкишофи порсии қадимро ташкил медиҳад.

Аз ин ҷост, ки порсии миёна ба давраи миёнаи таъриҳӣ забонҳои тоҷики ва форсӣ мансуб буда, порсии қадимро бо забонҳои мазкур мепайвандад.

Масъалаи системаи хат Дар чунин империяи сермиллати Хахома-нишиҳо, ки дорои забонҳои гуногун буд, дар қорҳои маъмуӣ забони бегона—забони оромӣ истифода бурда мешуд. Оромиҳо системаи хати консонантиро истеъмоли мекарданд, ки он ба системаи хати иероглифии /системаи тасвирӣ/ Мисри Қадим тааллуқ дорад. Хати оромӣ дар таърихӣ тамаддуни Шарқ роли басо калоне бозидааст. Дар асоси шаклҳои гуногуни ин системаи хат системаҳои гуногуни хати забонҳои миёнаи эронӣ ва баъдтар системаи хати арабӣ пайдо шудааст.

Қушиши аввалин дар истеъмоли хати оромӣ барои сабти матни эронӣ ба давраи бевосита пас аз сарнагун шудани ҳақоманишиҳо тааллуқ дорад. Ба ҳамин давра навиштаи маъруфи ӯи мақбараи

Доро I, ки эдатан онро *Maqāsi Rustam* мегӯянд, мансуб аст. Инчунин аз ҳамин давра матни тангаҳои сержумор то ба замони мо омада расидааст.

Аз истеъмоли забони оромӣ дар идораи давлати эронӣ ба истеъмоли системаи хати он барои забонҳои эронӣ гузаштан баъзе мушкилти муносибати хати соми ва овозҳои забонҳои эронӣро осон нам — зеро ки тарзи навишти як гурӯҳи калони калимаҳои эронӣ /аз даъ аз 1000 калима/ аз ӯи анъанаи орфографияи оромӣ маҳфӯз монд, ки баъдтар онҳо дар эроншиносӣ ҳетерограмма ном гирифтанд.

Далелҳои зерин гувоҳӣ медиҳанд, ки аксаран ҳетерограммаҳо дар матни порсии миёна чун калимаҳои эронӣ меҳонданд:

а. Дар матнҳои бисёри порсии миёна барои як калима ҳам тарзи навишти фонетикӣ ва ҳам тарзи навишти ҳетерографӣ истеъмоли мегардад.

б. Матнҳои порсии миёнае /матнҳои монавӣ/ ҳастанд, ки дар онҳо ягон ҳетерограмма дучор намешавад ва тамоми калимаҳо дар шакли фонетикӣ навишта шудаанд.

в. Дар бисъёр мавридҳо ба ҳетерограмма анҷомаи порсии миёна ҳамроҳ мешавад.

г. Ҳанӯз дар давраи зинда будани забони порсии миёна лугатҳои махсуси ҳетерограммаҳо вучуд доштанд, ки дар онҳо тарзи навишт ва хониши ҳетерограммаҳо сабт мегардид ва як қисми ин лугатҳо то ба замони мо омада расидааст.

д. Ривоятҳои ҳастанд /масалан, дар асарҳои Ибн ал Муқаддасӣ, асри Уш м./, ки дар бораи вучуд доштани ҳетерограммаҳо дар забони порсии миёна шаҳодат медиҳанд.

Аз ҳашовандии забонҳои оромӣ ва арабӣ, аз як тараф, ва аз истеъмоли калимаҳои бисъери арабӣ дар забонҳои эронӣ /аз он ҷумла, тоҷикӣ/, аз тарафи дигар, истифода бурда, ҷаввали мувофиқати ҳетерограмма ва калимаҳои эронии ҳаҷзҳои онро тартиб додан мумкин аст¹.

калимаҳои порсии миёна	тарҷумай тоҷикӣ	ҳетерограмма	калимаҳои арабии иқтисоси ҳаҷзҳои онро	калимаҳои порсии миёна	тарҷумай тоҷикӣ	ҳетерограмма	калимаҳои арабии иқтисоси ҳаҷзҳои онро
<i>andar</i>	дан/дар	BUN	байн	<i>namāz</i>	намоз	'SƏDŪ	саҷда
<i>ātaš</i>	оташ	NMR ²	нур	<i>panj</i>	панҷ	H'MŠY ²	хамса
<i>čašm</i>	чаشم	'yNH	айнак	<i>šab</i>	шаб	L'YLY ²	лайли
<i>drūd</i>	дугуд	ŠLM	салом	<i>šākh</i>	шоҳ	MLK ²	малик
<i>kar</i>	қар	KL ²	қул	<i>vas</i>	бас, бисъёр	KBYR	қабир
<i>may</i>	май	HMR ²	хамр	<i>xānaq</i>	хона	BYT ²	байт
<i>karin</i>	қарин	LHM ²	қарин	<i>zan</i>	зан	NYŠH	нисо

¹ Ҳетерограммаҳои ҳангоми таҳлили матн аз рӯи анъана ҳарф ба ҳарф баъд транслитерация карда, баъд шакли фонетикӣ синоними эронӣ онҳоро дар транскрипция менависанд.

Системаи хат дар асоси хати оромӣ ва системаи истеъмоли ҳетерограммаҳо дар забонҳои гуногуни миенаи оромӣ ба тарзи гуногун буд. Ҷадвали зеринро муқоиса кунед, ки дар он ишоратҷонишинҳо оварда шудаанд:

ишоратҷонишинҳо	тарҷима	ҳетерограммаҳо		
		порсии миена	парфиянӣ	сугдӣ
<i>im</i>	<i>im</i>	<i>LZH</i>	<i>ZNH</i>	
<i>avē</i>	<i>on</i>	<i>LH</i>		<i>ZKY</i>

Қайд кардан лозим аст, ки дар ин давра забонҳои эроние буданд, ки на системаи хати оромӣ, балки системаи дигар /масалан, забони соқӣ--хати ҳинду ва бохтарӣ -- хати кнонӣ/-ро истеъмоли мекарданд.

Соҳти фонетикии
порсии миена

Дар алифбои оромӣ, ки яке аз шаклҳои системаи хати сомист, одати : як ҳарф як овози ҳамсадо ва баъзан садонокеро ифода мекард

/мк алифбои арабӣ/.

Дар рафти истеъмоли ин системаи хат барои навиштани матни эронӣ се ҷамаъноии ҳарфҳо вуҷуд ёфт. Ин ҳодиса дар хонишу таҳлили матни порсии миена душвории зиёд ба вуҷуд овард.

Дар ҷадвали поён мувофиқати ҳарфҳои паҳлавӣ ва аломатҳои транслитерация дода мешавад:

ҳарф	транслитерация		ҳарф	транслитерация	
	дар калимаҳои порсии миена	дар ҳетерограмма		дар калимаҳои порсии миена	дар ҳетерограмма
1	2	3	1	2	3
u	u, h, x	Y, H	ϐ	mu	E, H
u>	g, d, y	G, D, Y	l	w	W

1	2	3	1	2	3
l	n	N	u	s	S
i	-	c	u	p.f	P
l	z	R	u	r	C
l	i	i	u	s	S
S	z	Z	PR	t	T
z	k	K(Q)	l	e	B
z	r	G(K)			
z	e	L			
z	e	L			
z	m	M			

Ҳамаи он душвориҳо дар навиштан ва хондани матнҳои порсии миёна, шояд ба он вобаста бошад, ки ба соҳаи китобат танҳо як гурӯҳи хурди дабирону рӯҳониён машғул буданду халос. Ҳунари дабири ва маҳорати хониши матнҳо ро онҳо дар муддати дароз аз худ мекарданд ва азбаски забони зиндари медонистанд, матро қариб беҳато хонда метавонистанд. Барои тадқиқотчиёни муосир бошад ин гуна системаи хат ва тарзи хондани он душвори зиёд ба вуҷуд меорад ва ин яке аз сабабҳои душвори тадқиқи системаи овозии порсии миёна мегардад.

Аммо матнҳои менавӣ, ки ба системаи тадқиқоти хат навишта шудаанд ва шакли фонетикии калимаҳо ро то дараҷе дурусттар маҳфуз доштаанд, имконият медиҳанд, ки ба воситаи муқоисаи калимаҳои гуногуни ин матнҳо бо калимаҳои матнҳои дигари паҳлавӣ системаи овозҳои порсии миёна ро барқарор кунем.

Дар забони порсии миёна садонокҳои зерин вуҷуд доштанд:

a i u e o
ā ī ū ē ō

Овози и мазкур ба овозҳои эронии қадим муҳимтарин талосубҳои таърихии замин доғанд:

таносуби таърихи	мисоли по рсии миёна	тоҷикӣ	транслитерация		мисол аз эронии қадим
			пахлавӣ	монавӣ	
пм. а < ақ. а	<i>panj</i>	панҷ	<i>pnč</i>	<i>pnz</i>	ав. <i>panča-</i>
пм. і < эқ. і	<i>pid</i>	падар	<i>pyt'</i>	<i>pyd</i>	пқ. <i>pitā</i>
пм. и < эқ. и	<i>pus</i>	писар	<i>pws</i>	<i>pws</i>	пқ. <i>pušā-</i>
пм. е < эқ. а	<i>dusman</i>	душман	<i>dwšm(y)n'</i>	<i>dwšm(y)n</i>	ав. <i>dusmanyan</i>
	<i>arəšk</i>	рашк	<i>ʔz(y)šk'</i>	<i>(ʔ)z(y)šk</i>	ав. <i>araska-</i>
пм. о < эқ. а	<i>posux</i>	посух	<i>pshw'</i>	<i>psux</i>	м.к. ав. <i>Saxwan</i> ва <i>paithi: zəh</i>
	<i>tom</i>	тоҷикӣ мк. там	<i>t(w)m</i>	<i>tm</i>	ав. <i>tomagha-</i>
пм. ā < эқ. ā	<i>dād</i>	дод	<i>dʔt'</i>	<i>dʔd</i>	пқ. <i>dāta-</i>
пм. ī < эқ. z	<i>dīd</i>	дид	<i>dyt'</i>	<i>dyt</i>	ав. <i>paithi: dīta-</i>
пм. ū < эқ. ū	<i>dūr</i>	дур	<i>dwr</i>	<i>dwr</i>	пқ. <i>dūta-</i>
пм. ē < эқ. an	<i>spəd</i>	сафед	<i>ʔpyt'</i>	<i>ʔpyd</i>	ав. <i>sparēta-</i>
пм. ā < эқ. an	<i>zōz</i>	рӯз	<i>zwč</i>	<i>zwč</i>	пқ. <i>zawdah-</i>

Консонантизм ё системаи ҳамсадоҳои порсии миёна

Овозҳои зеринро дарбар мегирад:

тарзи талаффуз	Чои та-лаффуз	лабу-лаби	лабу-дан-	педи-забо-	пахлӯӣ-забони	миёни-забони	паци-забони	фаринга-ти/ҳалқӣ
Зич	беҷаранг	p	t			č	k	
	ҷарангдор	b	d			ǰ	g	
	сонантҳо	m	n					
Роғ	беҷаранг	f	s			š	x	h
	ҷарангдор		z			ž	ɣ	
	сонантҳо	w	z	ç	ɣ			

Системаи ҳамсадоҳо нисбат ба вокализм аз давраи қадим то порсии миёна ба тағйироти камтаре дучор шудааст. Маъ, кеи овозҳо дар мисолҳои қадвали зерин асосан дар ибтидои калима дар назар дошта мешавад:

тарзи артикулация	таносуби таърихи	мисоли порсии миёна	тоҷикӣ	транслитерация		мисол аз эронии қадим
				пахлавӣ	монавӣ	
Л а б з	пм. <i>p < x p</i>	<i>parz</i>	пар	<i>pr(ʔ)</i>	<i>pr</i>	ав. <i>parāna-</i>
	пм. <i>b < x b</i>	<i>brād</i>	бародар	<i>brʔt'</i>	<i>brā</i>	м. <i>brātan-</i>
	пм. <i>f < x f</i>	<i>fzān</i>	фармон	<i>fʔm'n'</i>	<i>fzm'n</i>	м. <i>fzānē-</i>
	пм. <i>m < x m</i>	<i>mazg</i>	мағз	<i>mʔz</i>	<i>mzj</i>	ав. <i>mazga-</i>
	пм. <i>w < x w</i>	<i>wād</i>	бод	<i>wʔt'</i>	<i>w'd</i>	ав. <i>vāta-</i>
Д а н д о н и	пм. <i>t < x t</i>	<i>tohmag</i>	туҳм	<i>twhmk'</i>	<i>twhmg</i>	ав. <i>tohmak-</i>
	пм. <i>d < x d</i>	<i>dandān</i>	дандон	<i>dnd'n'</i>	<i>dnd'n</i>	ав. <i>dandān-</i>
	пм. <i>s < x s</i>	<i>sard</i>	сард	<i>stt'</i>	<i>sd</i>	ав. <i>sardā-</i>
	пм. <i>z < x z</i>	<i>zardēn</i>	заррин	<i>zʔzn'</i>	<i>zʔzn</i>	ав. <i>zardēnē-</i>
	пм. <i>n < x n</i>	<i>nēm</i>	ним	<i>nyt</i>	<i>nyt</i>	ав. <i>nēmā-</i>
М и ё н о з а з о н и	пм. <i>č < x č</i>	<i>čahār</i>	чор	<i>č'h'p</i>	<i>č'h'z</i>	ав. <i>čahwar-</i>
	пм. <i>j < x j</i>	<i>jādūg</i>	чоду	<i>yʔtwk'</i>	<i>jʔdug</i>	ав. <i>yātu-</i>
	пм. <i>š < x š</i>	<i>šudan</i>	шудан	<i>šwš.</i>	<i>šndr</i>	м. <i>šiyav-</i>
	пм. <i>y < x y</i>	<i>yād</i>	яздон	<i>yʔdč'</i>	<i>yʔd</i>	ав. <i>yāzā-</i>

П А С И З А Б О Н И Й	пм. <i>к-кэчк</i>	<i>kanizag</i>	каниз/ак	<i>кпуэк</i>	<i>кпуэг</i>	ос. <i>kaimka:</i>
	пм. <i>г-кэг</i>	<i>gaim</i>	гарм	<i>glm</i>	<i>gzm</i>	ос. <i>gagema:</i>
	пм. <i>х-кэг</i>	<i>xrad</i>	хирад	<i>xet'</i>	<i>xrd</i>	ос. <i>xatu:</i>
	пм. <i>н-кэг</i>	<i>hunar</i>	хунар	<i>hnol</i>	<i>hnuz</i>	н. <i>hunara:</i>
С О Н А Н Т Қ О И Д И Г А Р	пм. <i>р-кэг</i>	<i>röd</i>	руд	<i>rw'</i>	<i>rwd</i>	пқ. <i>rautak:</i>
	пм. <i>р-кел</i>	<i>räwag</i>	имтимос, м.к.лоф	<i>rpex</i>	<i>rw</i>	эқ. * <i>lap,</i> м.к.хқ. <i>la-</i> <i>rañ-</i> "мелақад" м. <i>riwaw-</i> -"гуфтан" ос. <i>uwařun-</i> -"нолидан"

Ҳайд қардан қоиғ аст, ки мисолҳои дар қашвали боло овардануда тамоми мураккабҳои равнақу инкишофи системаи овозхоро аз давран миёна ҳаматарафа инъикос қарда наметавонанд.

Барои таслиқи ин вазъият чанд мисоли равнақи баъзе овозхоро меорем:

1. Дар мавқеи байни садонокҳо овозҳои бечаранги эронии қадим дар забони форсии миёна ба овозҳои ҷарангдор табдил ёфтанд:

- ав. *kačama:* ~ пм. *kadām* ~ т. қадом
ав. *yākarə:* ~ пм. *jağar* ~ т. ҷағар
ав. *xšaran:* ~ пм. *šav* ~ т. шаб

2. Овози *č* ба *z* табдил меёбад:

- пқ. *raučah:* ~ пм. *rōz* ~ т. рӯз
ав. *vāč:* ~ пм. *wāz* ~ т. /о/овоз

3. Овози пқ. \int дар пм. вобаста ба мавқеъ ба овозҳои мух-
талиф мувофиқ аст.

Дар аввали калима пқ. $\int \sim$ пм. s-

пқ. *šarda* ~ пм. *sāl* ~ т.сол

пқ. *šata* ~ пм. *sao* ~ т.сад;

Дар мобайни калима пқ. $\int \sim$ пм. -h

пқ. *šadu* ~ пм. *gāh* ~ т. гоҳ.

пқ. *šadaya* ~ пм. *šināh* ~ т.гуноҳ.

4. Ба гуруҳи ҳамсадоҳои порсии қадим -*td*- дар пм сонанти
e мувофиқат мекунад.

ав. *vatōda* ~ пм. *gul* ~ т.гул

ав. *atōda* = "нисф" ~ пм. (*ham*)*āl* т. ҳамол.

Қайд. Дар калимаҳои *sāl, hamāl* пайдоиши садоноки дароз
ба он алоқаманд аст, ки як ҳамсадои гуруҳ аз байн меравад, аммо
вазни калима маҳфуз мемонад. Чунин дарозшавии садоно ро одатан
дарозшавӣ дар бадали овози афтида меноманд. Калимаи гул бояд
ба калимаи эронии қадим **vzda*- мансуб шинохта шавад.

Дар натиҷаи шикасту реҳти нави асосҳо сохти
Хиссаҳои номӣ грамматикии ҳиссаи номии порсии миена нис-

бат ба ҳиссаи номии порсии қадим хеле тағйир ёфт. Масалан, кали-
маи *šate* /тоҷ.шаҳр/ дар забони порсии миена асоси соф буда,
дар дохилаш суффикс надорад, аммо дар эронии қадим ҳуди ҳамин
калима дар шакли **xšavda*- /порс.қ. *xšavda*- , ав.

xšavda- /аз решаи $\sqrt{xša(y)}$ - "ҳокимият рондан" ва
суффикси =*va* иборат аст. Баръакс, дар порсии миена ин
калима ҷ н асос ба воситаи суффиксҳои калимаҳои нав сохта
/ *šahra*, *šahrestān* /, ҷузъи калимаи мураккаб шуда омада-

аст

Инак, категорияҳо ва синфҳои гуногуни ҳиссаҳои номии забони порсии миёнаро дида мебароем.

а. Асоси ҳиссаи номӣ одатан аз шакли падежи генитиви порсии қадим боқӣ мондааст. Масалан, шакли *brādan* чун боқимондаи шакли эронии қадим **brātaraḥ* (gsm), ва *dandān* - боқимондаи **dantānaḥ* (gsm) ба шумор меравад. Дар баробати ин, дар порсии миёна шакли *brād* боқӣ мондааст, ки давоми падежи номинативи танҳо *brātā* ҳисоб меёбад.

Дар порсии миёна боқимондаи категорияҳои падеж, шумора ва ҷинсиат мушоҳида мешавад, ки инро аз ҷадвали зерин дидаи мумкин аст:

	Т а н ҳ о		Ҷ а м ъ	
	мардона	занона	мардона	занона
Падежи номинатив	<i>asr</i> < * <i>asraḥ</i>	<i>asr</i> < * <i>asrā</i>	<i>asr</i> < * <i>asraḥ</i>	<i>asr</i> < * <i>asrān</i>
Падежи ғайри-номинатив	<i>asr</i> < * <i>asrā</i>	<i>asrā</i> < * <i>asrāiā</i>	<i>asrān</i> < * <i>asrānām</i>	<i>asrān</i> < * <i>asrānām</i>

Чунон ки аз мисолҳои боло аён мегардад, фарқи байни шаклҳои гуногуни падежи қадим тамоман аз байн меравад ва барои ифодаи алоқии калимаҳо воситаҳои аналитикӣ истифодаи мумкин нест.

Суффикси ҷамъбандии *-ān* бевосита аз нишондиҳандаи падежи генитиви ҷамъи порсии қадим *-ānām* пайдо шудааст.

Суффикси ҷамъбандии *-īhā* одатан бо суффикси ҷамшакле, ки зарф месохт, бо суффикси эронии қадим **īna* алоқаи севосита до-ранд.

б. Суффиксҳои асосии порсии миёна.

- ag: *kōf-ag* "зин", *tūk-māh-ag*
 -īg: *xrad-īg* "оқил", *nām-īg*
 -ōg: *nēh-ōg* "тавоноӣ", *nek-ōg* "нек"
 -īh: *ham-xāh-īh* "ҷамкорӣ", *naẖdīk-īh* наздики",
šād-īh "шодӣ"
 -īšn: *zēw-īšn* "зиндагӣ",
 -ēn: *pōlawud-ēn* "пулодин", *xēšm-ēn* "хашмгин"
 -ōmand: *tān-ōmand* "тануманд", *spās-ōmand* "мамнун"

Ба ғайр аз суффиксҳои содда / - *čig*, - *čag*, - *āy* ва ғайра/
 ва суффиксҳои таркибӣ / - *išn-īg*, *ag-ōmand* ва ғайра/
 дар забони порсии миёна суффиксҳои истеъмоли мешаванд, ки ба калима-
 ҳои мустақилмаъноии порсии қадим мансубанд:

- gah: *pēdōx-gah* "фотех"; - war: *ganj-war*
 "ганҷинабон", *kān-war* "интиқомхоҳ".
 = *estān*; *šāb-estān* "хонаи хош", *wešag-estān*
 "дарахтзор", ҷангал".

в. Муносибатҳои падежӣ дар порсии миёна ба воситаи пешояндҳои
 ифода мегардад. Пешояндҳои соддаи зеринро номбар кардан мумкин
 аст:

<i>abāg</i>	"бо",	<i>az</i>	"аз",
<i>abar</i>	"бар",	<i>ō</i>	"ба",
<i>abāz</i>	"боз",	<i>pad</i>	"ба, дар",

abe "бе",

ta "то",

andar, andarag "дар",

tar, tarist "аз/миёни/"

Инчунин пасоянди *zāy* дар вазиғаи пешоянди "барои" истеъ-
мол мегардид.

Б 12

г. Хусусияти асосии сифат дараҷаҳои он мебошанд. Суффикси
дараҷаи қиёсии порсии қадим = *ya-* чун пасмондае мушоҳида
мешавад. Масалан, *wēš* "бештар" < **was-ya-*; мк. *was-*
"бисъёр" < **wasi-*; *kam* "камтар" < **kam(n)-ya-* мк.
kam- "кам" < **kamma-*.

Дар ҷанд калимаи порсии миёна суффикси дараҷаи олии порсии
қадим = *išta* дар шакли = *ist* боқӣ мондааст:

balist - "баландтарин", *mahist* - "калонтарин"

xwālist - "ширинтарин".

Аммо сермаҳсултарин суффиксҳои дараҷаи сифат = *tar* ва
= *dom* мебошанд. Мисоли шакли дараҷаи қиёсии сифатро дар
калимаҳои зерин меоварем:

ōsāstar - "шарқӣ"

zarihwintar - "ҷанубӣ"

dōšāstar - "ғарбӣ"

abāstar - "шимолий"

Мисолҳои дараҷаи оӣ: *feadom* - "аввалин", *aldom*
- "охирин".

Дар қолибҳои, ки дараҷаи қиёсии сифат ҷузъи дохилии онҳост,
пешоянди *ar* ва пайвандаҳои *ku*, *ējōn* истемол
мешаванд.

д. Гуруҳҳои ҷонишинҳо:

- ш а х с й:

	т а н ҳ о		ч а м ь	
	шаҳси I	шаҳси 2	шаҳси I	шаҳси 2
Ҷонишинҳои мустақил	<i>man</i>	<i>tō</i>	<i>amā</i>	<i>as'mā</i>
Бандҷонишинҳо	= <i>m</i>	= <i>t</i>	= <i>mān</i>	= <i>tān</i>

Ғайр аз ин, дар матн шакли *an* /I танҳо/ ва бандҷонишини *=n* /I ҷамъ/ вомехӯранд; чун ҷонишини шаҳси 2 /танҳо ва ҷамъ/ - ҷонишини ишоратӣ истеъмол мешавад ва бандҷонишинҳояшон = *š* /танҳо/, = *šān* /ҷамъ/ мебошанд:

- нафси: *xwad, xwēstan* ва *gew* чун шакли мустақил ва шакли *xwēš* чун муайянкунанда истеъмол мекушуданд.

- ишорати: *an, ōy* ба маънои "он", *en* - "ин".

Нисбатан камистеъмолтар шаклҳои *ed, im* ба маънои "ин" ва *awēšān* ба маънои "онҳо" истеъмол мегаштанд.

- саволи: *čand* - "чанд", *čē* - "чи",

čiyēn - "чун" *ka* - "кай, агар", *kadām-*
"кадоме ки" /барои исми беҷон/, *kadāt* - "кадоме ки" /барои исми ҷондор/, *kaγ* - "кай",
kē- "кӣ", *ka* - кучо/ки/

- нисби: дар ин вазифа ҷонишинҳои саволи хизмат мекунанд.

Инчунин ҷонишини *ē*:

*ān dō aswār t ō en kustag zōn*¹⁾
āmad čē zamān bē midard

¹⁾Ба тартиби калимаҳо дар ибораи "ō, ēn, kustag, zōn" дар муқдоса бо тарҷумайи тоҷикиаш "ба, тарафи, ин, наҳият" диққат кунед.

- "он ду саворе, ки ба тарафи ин чоҳият омаданд, кай гузаштанд?"

- номуайян *avāriq* - "дигар", *ant* - "дигар",
čiš - "чизе", *dudigah* - "дигар, дудум" /мк. *sedigah* -
 "седам"/, *ēč* - "ҳеҷ", *ēwčand* - "чанде"
 /муайянкунанда/, *ham* - "ҳуди /ҳам/ он", *hamāq*
 - "ҳама", *kar(w)* - "ҳар", *karwisp* - "ҳама", *kas* -
 - "касе", *tas* - "чизе" /мк. дар лаҳҷаҳои шимоли "тизе"/
nāhman - "фалон", *wisp* - "ҳар, ҳама".

е. шумора.

I-IO	II-19	даҳҳо
<i>ek, ēw</i>		
<i>dō</i>	<i>dwāzdaḥ</i>	<i>wist</i>
<i>sē</i>	<i>sēzdaḥ</i>	<i>sich</i>
<i>čahār</i>	<i>čahārdaḥ</i>	<i>čihel</i>
<i>panj</i>	<i>pānzdaḥ</i>	<i>panjāḥ</i>
<i>šas</i>	<i>šāzdaḥ</i>	<i>šast</i>
<i>haft</i>	<i>haftdaḥ</i>	<i>haftād</i>
<i>hašt</i>	<i>haštdaḥ</i>	<i>haštād</i>
<i>nō</i>	<i>nozdaḥ</i>	<i>nawad</i>
<i>dah</i>		<i>sad</i>

- шумораҳои дигар инҳоян : 200 - *dwist* , 300 - *trist*
 / *dōsad*, *sēsad*, *čahār sad* ва ғайра бисъертар вомах, ранд/
 1000 - *hezār* , 10000 - *čēwar* , *nēm (aq)* - "ним
 нисф".

- шумораи тартиби ба воситаи анҷомаи « *om* » сохта

мешаванд: *parjom, dahom, sadom* , вале *narust, fradom-*
 "якум" *dudigak* - "дум", *sedigar* -
 "секи".

к. Барои забонҳои ҳиндуэронӣ таснифи калимаҳои мураккабе,
 ки аз тарафи зағоншиносони Ҳинди қадим кор карда шудааст, аҳами-
 яташро гум накардааст. Дар порсии миёна ҳам гуруҳҳои зерини ка-
 лимаҳои мураккабро қудо кардан мумкин аст:

tatpuruṣa - калимаҳои мураккабе, ки қузъ дигареро
 муайян мекунад ва тобеи он аст. Масалан,
 каҷқорд, зардолу. Дар порсии миёна -
tīrmāh(aḡ), awēstādmard

bahuvrīhi - калимаҳои, ки хислат /хусусияти/ шахсе
 /предмете/-ро ифода мекунанд ва муайян-
 шавандаи онҳо ҳамеша дар назар дошта меша-
 вад. Масалан, мӯйсафед, меҳнатдӯст. Дар
 порсии миёна - *aswār, raqm-andudaḡ,*
wad-kāmad - "бадхоҳ" /яъне "шахси
 дорои хоҳиши бад"/

dvandva - калимаҳои мураккабе, ки аз такрори як кали-
 маи содда пайдо шудаанд. Масалан, гулдур-
 гулдур, гармогарм. Дар порсии миёна -
ḡōnaḡ-ḡōnaḡ, ḡuāḡ-ḡuāḡ.

Калимаҳои мураккаб зиёда аз ду компонент ҳам дошта метаво-
 нанд: *min-kappak-stāy, abak-kāḡad-āker.*

Ҷеъл ҷақлҳои феълии порсии миёна баръакси ҷақлҳои феълии
 порсии қадим танҳо аз ду асос ташкил меёбанд, ки яке
 аз онҳо асоси замони ҳозираи қадимро давом медиҳад ва дигаре ба
 сифати феълии замони гузаштаи эронии қадим махтум ба суффикси
 -ta тааллуқ дорад.

а. Аз асоси замони ҳозира ба воситаи бандакҳои феълии гуногун шаклҳои зерини сигаҳи гуногун ташкил мешаванд:

С и г а	! шумора ! шахс	Т а н ҳ о			Ҷ а м ъ		
		1	2	3	1	2	3
Хабарӣ		$-(y)m$ [-ē ^m]	$-y(h)$ [-ē(h)]	$-(y)d$ [-ēd]	$-wm$ [-orm]	$-y(y)d$ [-ed]	$-y(y)nd$ [-ēnd]
Алоқамандӣ		$->(?)n$ [-ā ⁿ]	$->y$ [-ay]	$>(y)d$ [-ād]	$>(y)m$ [-ām]	$>(y)d$ [-ād]	$->nd$ [-ānd]
Ҳоҳишмандӣ				$-y(y)h$ [-ē(h)]			
Амрӣ					$-y(y)d$ [-ēd]		

Бандакҳои эронии феълии сигаи хабарӣ дар натиҷаи омезиши суффикси асоссози феълҳои деноминативии қадим $! = aya = !$ ба бандакҳои феълии ҳамин замон пайдо шудаанд, масалан: эк.

* *barayati* > *barayt* > *m. barēd*

Дар қадвал/саҳ.104/ тасрифи феълҳои "суган"

"будан, ру, худ доштан"

"истодан",

"рафтан",

"бурдан",

"кардан" дода мешавад.

си- фа	шахсу шумора	Ф е ъ л ҳ о					
		h-	būdan	ēstādan	šudan	varidan	kardan
ха- ба- ри	1 т.	hēm	barām	ēstām	šawim	barēm	kuḡam
	2 т.	hē	barē	ēste	šawē	barē	kuḡē
	3 т.	hast	barōd bēd	ēstēd	šawēd	barēd	kuḡōd
	1 ҷ.	kom	barēm	ēstēm	šawēm	barom	kuḡēm
	2 ҷ.	hēd	barēd	-	-	barēd	kuḡēd
	3 ҷ.	hēnd	barēnd	ēstēnd	šawēnd	barēnd	kuḡēnd
а л о қ а м а н д й	1 т.						kuḡān
	2 т.	hāi	barāi		šawāi		kuḡāi
	3 т.	hād	barād bād	ēstād	šawād	barād	kuḡād
	1 ҷ.						
	2 ҷ.		barād				
	3 ҷ.	hānd					kuḡānd
хо- ҳиш- ман- дӣ	3 т.	hē			šawēh	barē	kuḡē
ам- рӣ	2 т.		bās	ēst	šaw	bar	kuḡ
	2 ҷ.		barōd bēd	ēstēd	šawēd	barād	kuḡēd

Қ а й д: Дар ҷадвал ихтилофот дар истермоли бандакҳои шахси якуми танҳо ва ҷамъи гида мешавад, ки е ҳодисаи диалектӣ ва е асаи садоноки **ō** дар анҷомаҳои феълии шахси якум бошад.

Дар поён мисолҳои иловагӣ меоварем, ки аз асоси замони

ҳозираи феъл пайдо шудаанд: *бӯх*- "бисъер к.",
фрамӯ- "фармудан", *гӯн*- "гуфтан", *кӯл*-
 мондан", *ниҳ*- "ниҳодан", *дӯр*- "доштан", *ниш*-
 "нишастан", *рас*- "расидан", *шӯ*- "шоистан",
ниҳ *ӯ* "ҳисоб к.", *ниҳ* *ӯ*- "оростан".

1 т. *кӯлом*, *ниш* *ном*, *рас* *ом*, *ниҳ* *ором*;

2 т. *гӯвӯх*, *кӯл* *ӯх*, *ниҳ* *ӯрӯх*;

3 т. *дӯр* *ӯд*, *фрамӯ* *ӯд*, *гӯвӯ* *ӯд*, *шӯ* *ӯд*;

3 ҷ. *бӯх* *ӯнд*, *ниҳ* *ӯнд*, *ниҳ* *ӯ* *ӯнд*.

б. Замони гузашта дар порсии миёна шакли аналитикии дошта,
 аз сифати феълии замони гузашта ва феъли ёридиҳанда таркиб
 меефт.

Шакли замони гузаштаи феълҳои монда аз сифати феълии замо-
 ни гузашта ва шаклҳои шахсии феъли ёридиҳандаи *ба* иборат
 аст:

<i>āmād hēm</i>	"омадам"	<i>amad hom</i>	"одадем"
<i>āmād hē</i>	"одамӣ"	<i>āmād hēd</i>	"омадед"
<i>āmād</i>	"омад"	<i>āmād hēnd</i>	"омаланд"

Бояд диққат кард, ки дар шахсиятанҳо бандани феъли нест.

Шакли замони гузаштаи феълҳои гузаранда танҳо аз сифати
 феълии замони гузашта иборат аст. Ин шакл дорои як хусусияти
 характернок аст: агар муқтадо ба воситаи қонишин ифода ёфта
 бошад, он дар шакли энклитик бо калима /пайвандак, қонишини
 нисби.../ -и пеш аз феълномада якҷоя меояд.

Масалан:

u-š nāmāg o Rāvāg kard-

"Вай вай ба Бобак мактуб навишт."

Дағ ив мисол мубтадои ҷумла дар шакли бандқонишини шахси
сеҳм танҳо /*š*/ баъд аз пайвандали *u* омадаас, ҳабағ - *kard*
пурқунандаи бевосита *ō Pāvag*, пурқунандаи бевосита-*pāmag*.

Агар пурқунандаи бевосита ба воситаи ҷонишини шахси/гайр
аз *u* т. / ифода ебад, дар он сурат феъли еридиҳандаи истемолшуда,
бо объекти мувофиқат мекунад *u-mān nē wōxt hē-*
"тамо ту ро озод накардем".

Дар ин ҳо мубтадо ба воситаи бандқонишини /-*mān*/
ифода гаштааст, пурқунандаи бевосита / *tō* / ифода нафтааст,
аммо барои нитон долари он шакли феъли еридиҳанда /*hē*/
к мак мерасонад.

Агар мубтадо ва пурқунандаи бевосита ба воситаи ҷонишини
бандқонишини ифода нафтаанд, дар ин сурат соҳти ҷумла хеле
солда мебошад *Xvaršēd ak sak-ē sāsān ēē tāft*
ud hamāg gēhān rōšnīk kard-
"Харош аз /пушти/ сари Сосон Ситодт ва тамоми ҷаҳон/ро/ равшан/
кард".

ки дар илова ба шакли феъли қавони д. баъда *ku aš*
ān sarvan ašnūd, .."Ҷ.ч он сухач/ови-ро шунд".
har xōz xvaršēn-ē ēn rōdak guft kū ānāsteg ud
mirāsteg pēš-ē amā frāstēd tō akbar rasēm-
"Агар ғ. з. ҳароҷеро, ки ин ҷавнбард д. рӯст шувурдааст, пеш
- икристионад, то ки мазаашро челем".

Дар порсии миёна шаклҳои "исъери аналитики" /*ku* / иборат
а. с. қати феъли ва феъли еридиҳандаи истемол мебуданд

а ситав ха ар *guft būd, guft āstēd, guft*
ēstād, guft ēstād būd, guft kowēd

/с. та асоқманӣ, *guft hād* / с. ситав хоҷи манӣ
guft hē Ҷавнои аниқу ин а. л. ҳ. х. м. тарафа талқу

нашудааст. Дар поен чанд мисоле аз истеъмоли ин шаклҳо дар матн оварда мешавад

Brahm-i xūb ēābuk dāst kom

"Чрмаи хуб, нафис, нек гирифтам".

Wahīg- ēw-i dō māhag kē pad šir-i mādar
u ān ōr gōw parward ēstād...

"Барои думоҳае, ки бо ширӣ молараш е ширӣ гов парварид ефтааст..."

u-š pad nihēg ān gōw n.šist ēstād

"У дар мактуб ин тавр навишта буд".

2. Дар боло шаклҳои тарзи фоили феъл таҳлил шудаанд. Шаклҳои тароҳи дигар дар порсии миена синтетикӣ буда, аз асоси замони ҳозира бо суффиксҳои гуногун сохта мешаванд. Тарзи мафъул бо ери суффикси - *ēk* ташкил мешуд".

3.1.	}	<i>kunīkēd</i>	- карда мешавад
		<i>nibēstākēd</i>	- навишта мешавад
		3.4. <i>mazākēnd</i>	- "молида мешаванд"

Бо ҳудуди ҳамин суффикс сифати феълии замони гузашта сохта мешавад":

ranjī-kist "ранҷидашуда"
darhī-kist "дарҳидашуда"

Тарзи каузатив бо ери суффикси = *ēn* = сохта мешавад:

rasōdan- rasēnīdan - расондан
xāwīstan- xīwēnīdan - хинда кунондан

д. Дар порсии миена префиксҳои гуногуни феълҳо мушоҳида шуда, ба гуруҳҳои ҷудошаванда ва ҷудонашаванда тақсим мешаванд:

Префиксҳои ҷудошаванда:

<i>avar</i>	- <i>avar nigēridan</i>	- "муҳокима кардан"
<i>avāk</i>	- <i>avāk pādan</i>	- "мондан"
<i>andar</i>	- <i>andar rasīdan</i>	- "дарёёфтан"
<i>bē</i>	- <i>bē sudan</i>	- "дур шудан"
<i>frāx</i>	- <i>frāx būēnsidan</i>	- "буњъед кардан"
<i>frōd</i>	- <i>frōd waštan</i>	- "даромадан"

Префиксҳои ҷудонашаванда:

<i>ā</i>	- <i>āmadan</i>	- "омадан"
<i>av</i>	- <i>avispurdan</i>	- "ба таҳуқа гузоштан"
<i>han</i>	- <i>handāxtan</i>	- "андохтан"
<i>fra</i>	- <i>framūdan</i>	- "фармудан"
<i>gu</i>	- <i>gumextan</i>	- "омехтан"
<i>ni</i>	- <i>nišastan</i>	- "нишастан"
<i>ō</i>	- <i>ōzadan</i>	- "кустан, занан"
<i>pad</i>	- <i>padistādan</i>	- "ваъда кардан"
<i>par</i>	- <i>pargandan</i>	- "пағоканда кардан"
<i>wi</i>	- <i>widardan</i>	- "гузаштан"

е. шаклҳои номии феъл. Гайр аз сифати феълӣ, ки дар Ҷоло таҳлил гаршид, шаклҳои дигари номии феъл ҳам вуҷуд доранд.

Ҳадағ аз асоси замони гузаштаи феъл бо суффикси - *tan*,

- *dan* сохта мешуд: *guftan, kardan*. Шакли дуҷуми сифати феълӣ бо суффикси - *aq*: *kardag, guftag*.

Аз асоси замири ҳромиға ҳам як қатор шаклҳои номии феъл

сохта мешаванд: сифати феълӣ махтум ба = *ēnd, = an:*

gōrēnd - "гиранда", *pahrezan* "муҳофизатгар", номҳои
амал ба = *dār, -tār: frēh* "фиребгар", *dādār* - "одаридгор".

Бо суффикси - *išn* номи амал сохта мешаванд:

dānīšn - "донӣ"

kunīšn - "кирдор"

Аусусиятҳои асосии
синтаксисӣ

Порсии миёна аз рӯи сохтал аз порсии
қадим фарқи калон дорад. Якум, забони
порсии миёна забони аналитикист, ҳол он

ки забони порсии қадим забони синтетикӣ буд: дуҷум, муносибати
субъекту объект комилан дигаргун шуд, ки инро дар мисолҳои зерин
қидан мумкин аст. Ба эронии қадим чунин ду қолиби ҷумла хос буд:

а. номинатив /ки дар забонҳои дигари ҳиндуаврупоӣ ҳам
маъмул буду аст / - *ima adam ekhlavam* - "инро ман кардам";

б. поссессив /ки шояд аввалан чун ибораи муайянкунанда
истеъмоли мешуд / *ima taya manā kartam*,

ки дар он маълуми ҷмлаи ҳаракат ба воситаи сифати феълии замони
гузашта махтум ба = *ta* /ки дар замони ҳусӣ "он чи, ки
аз тарафи ман иҷро шудааст" / ифода гаштааст.

Rafta-rafta дар порсии миёна қолиби дуҷум қолиби якумо аз
дигарии истеъмоли бегун баровард ва чунин равиҷи фонетикӣ ба амал
омад: *ima taya manā kartam > ēn man kard*

Биздатар шакли сифати феълӣ бо бандакҳои феълӣ муқимал
шудан ҳақ мегирад /ниг. ба сах. 102/.

Феълӣ қайл аст, ки дар порсии миёна ҷумлаҳои мустаъмал
шуд, ки на танҳо шакли феълӣ, балки бандакӣ хабарӣ ҳам наҷош-

Масалан, *ēn dašt nēk ud gōr edar was* — "ин дашт нек/аст/-у гур ин чо бисьер".

Муайянкунанда ба воситаҳои гуногун ифода мегардад:

а/ муайянкунанда пеш аз муайяншаванда меояд:

man zaq — "туфанги ман"
kēnwar mard — "марди кинхоҳ"
Ōhrmazd dām — "махлуқоти Ормузд"

б/ қолиби махсус бо — *ēn*:

ān-ē Ōhrmazd dām — "махлуқоти Ормузд"

в/ ибораи изофи:

rič-ē spēd-ē ānātag — "фили сафеди ороста".

Изофат дар ибораҳо бо қонишин ҳам истемол мешуд:

kunišn-ē tō "кори ту".

Қайд кардан лозим аст, ки бандқонишинҳо дар ин гуна ибораҳо истемол намешуданд.

Барои ҷумлаи мураккаб пайвандаки *бē* /дар роли аммо, лекин/ хос аст: ... *āvar gēzišnīg daham karwisr humat ud hūxt ud huwaršt bē bilīšnīg daham dušmat ud dušhūxt ud dušhuwaršt*

...ҳаф фикри хуб, гуфтори хуб ва рафтори хубро қабул мекунам, аммо ҳаф фикри бад, гуфтори бад ва рафтори бадро рад мекунам".

Ғайр аз ин, дар порсии миёна пайвандакҳои *кē, кӯ, кә*, ки ҳоло дар забони тоҷики ба онҳо пайвандаки ки мутосиқат мекунад, аз якдигар фарқ мекунанд:

ка /со ифодаи вақт/ шарт/ — *кә рӯз буд*. "... вақте ки рӯс буд"

кē /бо ифодаи муайянкунандагӣ/- *ān kē ēn*
xwam padš did bū "...он кас, ки ин хобро дидааст",
 3 ..."

- кӣ /бо ифодаи макон/- *kišwar ki xwat-*
šid frōd šawed "...кишваре, ки дар он офтоб фуруд ояд..."

Инкишофи забони
 адабии
 лорсии миена

Шакли адабии забони порсии миена дар сар-
 чашмаҳое инъикос ёфтааст, ки ба вазирҳои
 гуногуни адабӣ-машанӣ мансубанд. Ба ақдигар
 гуруҳе аз донишмандон, сарчашмаҳои хатти

ба давраҳои гуногун тааллуқ дошта, дар онҳо шаклҳои гуногуни шева-
 ҳои ҷуғрофӣ ва иҷтимоӣ инъикос ёфтаанд.

а. Катибаҳо. Катибаҳо, ки бо фармони шоҳони аввали сосонӣ
 кандакорӣ мешуданд, қадимтарин сарчашмаҳои хатии забони порсии
 миена мебошанд ва ба асрҳои III-IV мелодӣ тааллуқ доранд.

Муҳимтарин катибаҳои порсии миена инҳо мебошанд:

- катибаи Ардашер I Сосонӣ /224-241/- қанубтари Шероз,
 /дар/ рӯи харсангҳои Нақзи Рустам, ки ба забонҳои порсии миена,
 парфиянӣ ва ёнонӣ кандакорӣ шуда, ному унвону насаби Ардашерро
 нақд мекунад;

- катибаи Шохдури I Сосонӣ /241-272/- дар худи ҳамон ҷо,
 дар деворҳои биное, ки чун "Катибаи Зардушт" машҳур аст, кандакорӣ
 шудааст. Дар ин катиба, ки он ҳам ба се забон тартиб ёфтааст, дағ
 бораи галабаи Шохдури I бар рӯмиён сухан меравад;

- катибаи Шохдури I дар ғоре назди деҳаи Хуҷиобол дар
 атрофи ҳароботи Истахр /Персеполис/. Ин катиба ҳам ба ду забон
 сабт шудааст /порсии миена ва парфиянӣ/ ва дар он ликори шоҳона
 тасвир ёфтааст/;

- катибаи Нарсежи Сосонӣ /293-302/ дар наздикии лаҳри
 Слайиония /Ироқ/. Катиба дузабона буда аз воқеаҳои таърихи хаёс

медихад. Катибаи мазкур аз он ҷиҳат аҳамияти калон дорад, ки дар бораи тоифаҳои эронии Осиёи Миена /соқҳо/ ва шоҳони Хоразм маълумот медиҳад;

- катибаҳои муқаблаи бузург Картир дар Нақши Рустам ва Сари Машҳад /Эрони ҷанубӣ/, ки дар онҳо тарҷимаи ҳоли Картир ва муборизаи ӯ зидди душманонаш хабар дода мешавад. Катибаҳои дигар ҳам вуҷуд доштанд, ки зикри ҳамаи онҳо имкон надорад.

Ғайр аз ин, ба ҳуди ҳамин давра катибаҳои кӯтоҳе рӯи танга, мӯҳр ва зарфҳои гуногуни замон теаллуқ доранд.

Катибаҳо баъзе хусусиятҳои забонро нигоҳ доштаанд. Масалан, шакли замони гузашта /имперфект/-и ба воситаи аугмент тартибефта, ки хоси системаи феъли порсии қадим мебошад, дар катибаи Картир аз "Каббаи Зардушт" дар шакли *ʔxylud* омадааст, ки онро шояд ҷун *akirid* < **akarigata* транскрипция кардан мумкин бошад.

6. Китобҳо. Аз адабиети порсии миена сарчашмаҳои сершуморе боқи мондаанд, ки аксарияти онҳо дастнависҳои на он қадар кӯҳнаи ба асрҳои XIV-XV тааллуқдошта мебошанд. Матнҳои аслии ин китобҳо дар давраи сосонӣ таълиф шуда, минбаъд зардуштиёне, ки ислохро қабул накардаанд, ин матнҳоро рӯнависи мекарданд.

1. Сарчашмаҳои лугавӣ - *Frahang-i õim-ewag*¹⁾ лугати авестой-порсии миена, ки иқтибосҳои гуногуни авестой ва ҳатто қайдҳои грамматикӣ дорад.

- *Frahang-i raklawiz*, ки дар он калимаҳои камистеъмоли /нофаҳмои/ порсии миена ва ҳетерограммаҳо ва калимаҳои маълуми мутобиқи онҳо оварда шудаанд.

¹⁾Калимаи *frahang* -"лугат", *õim* /ç.миена аз *akim* =/, ки тарҷумааш ба забони порсии миена *ewag* аст ва ба забони тоҷикӣ "як" мешавад. Лугати мазкур аз ҳамаи калима сар мешавад ва бо ин калима номбар мешавад.

2. Сарчашмаҳои алабӣ — *Kānāmag-i Ardāšēr-*

романи таърихӣ, ки дар он воқеаҳои ба сари ҳокимият омадани саркардаи Сосониен Ардашери Бобакон ва давраи аввали подшоҳияш тасвир ефтааст;

— *Ayādgār-i Zorēkān* —достонест, ки муборизаи шоҳони афсонавии Эрон Гуштопс ва хиениҳо Арҷасфро тасвир мекунад;

— *Xusrōw ud zēdag*, ки дар шакли суҳбат байни шоҳ ва ҷавон /мард/е тартиб ефта, дар он масъалаҳои гуногуни муҳити феодалии мавриди баҳс қарор гирифтаанд.

— *Araxt-i asānig ud bax* —шакли мунозираест байни махлу буз, ки ҳар кадоми онҳо дигарро танқид карда, сифатҳои неки ҳулашро баён мекунад.

— *Mādiyan-i jōrēt-i Fryān*, ки дар он ҷодугар Ахт чистонҳоро ба Ҷришт пешниҳод мекунад, ки бояд ҷавобашро бигӯяд. Дар матн рӯҳониени зардуштӣ гирифтори танқид мешаванд.

3. Матнҳои шарҳӣ — *Mādiyan-i haqān dādīstān-*

ба қалами Ҷарҷумарди Баҳром тааллуқ дошта, дар давраи подшоҳии Хусрави II тартиб дода шудааст. Дар ин китоб масъалаҳои зерин баҳс мешаванд: мурофиаи суд, савдо, ғуломдорӣ, ақди никоҳ ва ғайра.

— *Raymān-i zan griftan*, ки матни қарордори ақди никоҳ мебошад.

4. Матнҳои таълиму тарбияви — *sūr saxwan-*

тимсоли дуо /фотиҳа/-и сари дастархон;

— *Wizarišn-i šārang*, ки дар он дар бораи аз Хиндустон ба Эрон овардани шохмот ва ихтирои бозии нард сухан меравад.

— *Xroškarč-i zēdagān*, ки дар он суханҳои пандомезе барои хонандагон ҷамъ оварда шудаанд.

- *Nāmag-i bēzīšnīk* - дастуҷухамали навиштани мактуб.

- *Ōšnar* - ҷавоби хирадманде бар саволҳои ҷавоне ҳангоми истеъмоли шумораи 1,2,3,4 ва ғайра. Чунин гумон меравад, ки ин саволу ҷавоб то адади ҳазор мерасид, аммо танҳо то адади 6 мондаасту ҳалос.

- *Mēnōg-i Xrad*, ки дар он ба саволҳои гуногуно хирад ҷавоб медиҳад.

- *Ayādgār-i Wuzurgmēhr-i Bāxtogān* - насиҳат ва маслиҳат ба ҳокимону маликон. Тарҷумои ин матн дар "Шоҳнома" оварда шудааст.

- Андарҳо, ки дар онҳо моёи хурсандӣ ва таснифи ашҳос аз рӯи хусусиятҳояшон дода мешавад.

5. Сарчашмаҳои ҷуғрофӣ - *Šahrestānīhā-i Erān* - рӯйхати калонтарин шаҳрҳои Эронзамин ва ғайраҳои гуногун дар бораи онҳо.

- *Redih ud Šahigīhi Sogdān* - хусусияти географӣ, урфу одат ва анъанаҳои, ки ба онҳо Систон машҳур аст.

6. Матнҳои дини зардуштӣ - *Bundahishn* - ки дар ду шакл /пурра ва нопурра/ боқӣ мондааст ва дар он роҷеъ ба офаринишу сохти олам ва каёниху соҳан меравад;

- *Denkard* - калонтарин матн ба забони порсии миена, ки онро *Ādurfarinbāg-i Faruhzādān* ва *Ādurbad-i Emēdān* дар асри IX тартиб додаанд. Китоб шомили маълумоти гуногуни динӣ буда, дар он баҳсе байни зардуштӣ, мусулмон ва исавӣ оварда мешавад. Инчунин бобе дар хусуси тибб мавҷуд аст.

- *Gurāstag Kālīs*, ки дар он баҳсу мунозираи байни *Ādurfarinbāg* -и мазкур ва *Abāliš*, ки аз дини зардуштӣ рӯ гардонда мусулмон шудааст, оварда мешавад.

- *Arda Wirāz Nāmāg*, ки дар хусуси сафари муқабал *Arda Wirāz* ба он дунё нақл мекунад.

Гурӯҳе аз донишмандон тахмин мекунад, ки ин асар чун асосе барои навиштани манауаи Данте "Комедияи иллоҳӣ" шинохта шуда, комедияи мазкур назмрае бар он аст.

- *Šayist nē šayist*, ки шомили панду насихатҳои оид ба афви гуноҳ мебошад.

- *Podistān-i dīnig* - асари муқабал Манушчир аст, ки дар он ҷавоби 92 савол оид ба дину оид ҷамъ оварда шудааст. Худи ҳамон муаллиф асари *Namāgihā-i Manuščir* шавиштааст, ки се номаро дар бар мегирад:

- *Riwāyat* - чанд маҷмуаи матнҳои дини зардуштӣ ва маълумоти мухтасаре аз фольклор.

- *Wirādagihā-i Zardān* - мунтахаби *Zardān* пурӣ *Juwānjam*, ки дар он ояту дуоҳои асосии дини зардуштӣ ба забони соддаи равон нақл шудаанд.

- *Pandnāmāg Zardūst* - матни на он қадар калони динии андарзамонанд.

Қайд кардан лозим аст, ки забони ин китоб /сарчашма/ материали аънавай барои таҳқиқоти забони порсии миёна буд.

Лекин ҳоло дар эроншиносӣ ҷарае пайдо шудааст, ки забони ин матнҳо то ҷи андоза хусусиятҳои забони порсии миёнаи давраи сосониро инбикос карда метавонад, агар матнҳо ба қалами муғу муқабалоне тааллуқ дошта бошад, ки онҳо дар асрҳои баъди IX милоди зиндагӣ карда, забони модариашон дарӣ /эрон/ ва ё гуҷаротӣ /Бомбай/ буд? Ба иборати дигар, дабириқу муаллифон ин матнҳо ро ба забони аз доираи истемол берунбаромада менавиштанд ва тамоми хусусиятҳои бахубӣ сарфаҳи меафтанд ё не?

Матнҳои монавӣ.

Дар охирҳои асри XIX ва ибтидои асри XX
дар Турфрон /Туркистони Чин/ сарчашмаҳои

сердуморе ба даст омаданд, ки як қисми калонашон ба забонҳои
миёнаи эронӣ, аз ҷумла форсии миёна мансуб аст. Ин сарчашмаҳо
ҳам матнҳои динӣ буда, ба дини монавӣ^I тааллуқ доранд.

Матнҳои монавӣ бо системаи хати нисбат ба хати паҳлави
мукамалтар навишта шудаанд. Хати монавӣ 27 аломат ва барои
фарқи баъзе аломатҳо нуқтаҳо дорад.

Боқимондаи дастнависҳои монавиро ба се навъи адабиёти динӣ
мансуб шумӯрдан мумкин аст:

— асарҳои ҳуди Монӣ, аз ҷумла "Китоби барзангиён", ки дар
он назарияи дини Монӣ махсус барои шохдур I маҷмӯъ гардидааст,
ғайр аз ин, иқтибосҳои аз муқотибаи Монӣ боқӣ мондаанд ва ин-
чунин иқтибосҳои гуногун аз "Китоби барзангиён", ки дар онҳо
ривоятҳои қадими эронӣ ва қаҳрамонони онҳо дохил гардидаанд.

— асарҳои динӣ ва диншиносии пайравони Монӣ, ки дар тар-
ғиби дин дар эронзамини шарқӣ машҳуртарини онҳо Мар Амӯ буд.
Ба ин қисм иқтибоси матн дар хусуси вохӯриш бо Баҳром ва ғавти
Монӣ, ки шахсе он ҳодисаҳоро дида навиштааст, дохил мешаванд.
Охири матни ин гуруҳ матнест, ми солҳои 325-332 дар Қарошаҳр
/Туркистони Чин/ навишта шудааст.

— суғудҳои динӣ, ки дарозтаринаш бо истилоҳи *āfurišn*
ва кӯтоҳтаринаш - *тафр* номбар мешаванд; суғуд
ҳои *āfurišn īz grēw zēndag* ва *āfurišn īz grēw zōšn*
аз ин қабиланд.

^I Дини монавӣ динест, ки онро пайгамбар Монӣ /218-274/ таъсис
кардааст. Тарғиби дини монавӣ ҳанӯз дар замони сасонӣ ба
Осиёи Миёна расида ба тарафи шарқ паҳн шудан мегирад.

Забони матнҳои монавай ва матнҳои китобҳои дигари порсии миёна ба лаҳҷаҳои гуногун тааллуқ дорад, ки он ҳатто дар ифодаи изофат дида мешавад / *ē* ва *-ig* /. Тафовут /ҳо/и дигар:

- дар матнҳои монавай феонемаи *e* хеле кам дучор мешавад:

Sār "сол", *zārā* - "ларзидан";

- ба ҳои = *nn* = бисёр вақт гуруҳи = *nd* = меояд:

gannim - "гандум", *xann* - "хандидан";

- асоси замони ҳозираи феъли нишастан *ništan* (< *nišib* =)

ва дар матни китобҳо *ništan*;

- тафовути талаффузи калимаҳои мухталиф. Масалан, *magj*

- монавай, *mag* "мағз", *damestān* - монавай, *zamestān* "зимистон".

Позанд. Дар зери ин истилоҳ матнҳои порсии миёнаеро, ки ба хати авестой навишта шудаанд, мефаҳманд.

Лайдоиши ин гуна матнҳо сабаби таърихи дорад. Бо муқури замон забони порсии миёна аз доираи истемол мебарояд, зардуштиён ба забонҳои дигар ғал мезадагӣ мешаванд, матнҳои ба системаи хати порсии миёна навишташударо хондан имконнопазир мешавад ва аз ин сабаб матнҳои дивиро, ки талаффузи дақиқи онҳо яке аз талабҳои асосии динӣ буд, ба хати авестой сабт мекунанд. Дар хондани матни позанд (а ҳар гуна тарзҳои сунӣ роҳ меоданд.

Ба ин системаи хат матнҳои муҳими зардушти мавҷуданд:

- тарҷуаи бобҳои калони Авесто: *Vendīdād*, *Yasna* бо *Gāthā*, ҷанд *Yast*. Қисми Авесторо, ки дар адабиёти зардушти ба унвони *Xirangistān* маълум аст, аз тарафи Нериосанг тарҷума шудааст;

- тафсиру шарҳи қисмҳои гуногуни Авесто, ки ҷанди насли муқбодони доираҳои гуногун онҳоро тартиб дода буданд.

Ба позанд чанд асари дигар ҳам навишта шудааст:

Ayādgār-i Jāmāspīg—баёни оянда/аз нуқтаи назари зардуш-
тиён/ ба назм; *Škand - Qumanīg Wizār*,
ки муаллифаш *Mardān Farrax-i Ūhmaddādān* буда, таърифи дини
зардуштӣ ва таърифи динҳои дигарро дар бармегирад. Ин матн дар
асрҳои миёна ба забони санскрит тарҷума шудааст;

Šim-i Kustīg, ки дар он таъсифи камарбанди муқаддас дода
шудааст.

Позанд бо хусусиятҳои хоси фонетикаш фарқ мекунад. Масала!
ба овози *z* дар матни китобӣ овози *ž* мутобиқ аст:

hargiž - "ҳаргиз". Шаклҳои дигари хоси позанд *garōwān* и
китобӣ *warōwīstan* - "боварӣ доштан", *āgarōfta āgūft*
- "гуноҳ", *baḡōd, šakōd* китобӣ *baḡad, šanōd*
- "бувад, шавад".

Дабирон ҳангоми навиштани матни позанд дар зери таъсири
шеваи модақамшон калимаҳои форсии миёнаро шаклам дигар мекар-
данд. Ҳақиқатан вучуд доштани шаклҳои позандиро материали шева-
гӣ тасдиқ мекунад.

д. Матни форсии миёна-инчунин дар папирусҳои аз Миср ёфт-
шуда ва ба асри VШ тааллуқдошта, матнҳои исавӣ оварда мешавад.
Калима ва ибораҳои гуногуни ин забонро аз матнҳои оромӣ, туркии
қадим, арабӣ, ҷинӣ, тухорӣ ва ғайра пайдо кардан мумкин аст.

Забонҳои дигари давраи миёнаи эронӣ

Забони парфиянӣ Аз забонҳои дигари миёнаи эронӣ ба забони
форсии миёна наздиктаринаш забони парфиянӣ
мебошад.^I

^I Дар анъанаи истеъмоли истилоҳҳои "пахлавӣ", "порсӣ" ихтилофоте
вучуд дошт, ки то ҳоло ҳам баъзан дучор мешавад. Забони парфиянӣ
пахлавӣ (< *parhavič* < **parhavik* < *parhava*, ва/суфф. -*ik*) номида
мешуд. Забони форсии миёна *pārsī* < **pārsik* ном дошт, ки ҳар
дуи онҳо ба этно/топо/ нимҳои *Parthava* ва *Parsa* таал-
луқ доштанд. Дар асрҳои миёна ба ҷои истилоҳи форсии миёна паҳла-
вӣ истеъмол кардан гирифтанд ва ин анъана то ҳоло давом дорад.

а. Сарчашмаҳои зерини забони парфӣёнӣ маълуманд:

- катибаҳои ду/се/ забонаи шоҳони сосонӣ /ниг.с. 111-112/,

- матнҳои матнҳои гуногуни монавӣ, ки ҳамроҳи матнҳои дигари эронии миёна пайдо шудаанд; аз ҷумла баёзи матнҳои гуногуни динӣ монавӣ /*Artad Rōšnān, Nuvīdagmān, Nuzardān, Afrīwān*/.

Матн *Ārdakang Mihrās*, ки баёни мазмуни тасвири Монӣ

Ārdakang /мк Аршанд/ мебошад, хеле аҷоиб аст;

- матнӣ тамға, танға, палирус ва предметҳои дигар; иқтибос ба забонҳои дигар /масалан, арманӣ/.

б. Вокализми парфӣёнӣ аз II овоз иборат буд /*a ē ē ī ū*

e ē o b̄ ə / ва консонантизм овозҳои зеринро дар бар мегирифт:

kw x̄ j̄ t̄ w r̄ f̄ s̄ z̄ š̄ k̄ ва сонантҳо *ʒ w r̄ l̄ m̄ n̄*.

Фонетикаи парфӣёнӣ аз фонетикаи порсии миёна бо хусусиятҳои зерини таърихӣ фарқ мекунанд:

овози эронии қадим	п а р ф и ё н ӣ		порсии миёна	
	овоз	мисол	овоз	мисол
• <i>ʒ̄</i>	<i>h̄</i>	<i>haray</i> < * <i>ʒ̄raya</i> - "се"	<i>s</i>	<i>sē</i> < * <i>ʒ̄raya</i> - "се"
• <i>j̄</i>	<i>z̄</i>	<i>z̄an</i> "зан", <i>m̄n</i> <i>oc j̄aini</i> "	<i>z</i>	<i>zan</i> "зан"
овози ҳин-дуав Ҷупой				
• <i>k̄</i>	<i>s</i>	<i>das</i> < * <i>dekm̄</i> "дах"	<i>h̄</i>	<i>dah</i> "дах"
• <i>ḡ(k)</i>	<i>z</i>	<i>z̄id</i> < * <i>ḡh̄z̄id̄</i> "дил"	<i>ḍ</i>	<i>dil</i> "дил"

Аз мисоли охирин маълум мегарлад, ки ба парф. = *rd* порсии миёнаи - *l* мутобиқат мекунад.

в. Ҳиссаи номӣ дар парфиёни аз тасриф маҳрум гарлид Чун муайянкунанда ҳиссаи номӣ ё пеш аз муайяншаванда меомад— *warra sar* — "қуллаи мавҷ" *karra sar* — "рузи кӯтоҳ" / ва ё баъд аз муайяншаванда меояд *farro sar* — "фиристодаи падар", *ar* — "оби ҳамаи дарёҳо / баҳрҳо".

Шакли ҳам одатан ба воситаи суффикси = *an* сохта мешуд: *astin an* — "сутунҳо" *biyab an* — "аброҳо".

Баъзан шакли ҳам бо суффикси = *in* ҳам тартиб меебад:

zamān in — "замонҳо". Бо ҳиссаи номии парфиёни омадани суффикси маънои абстракт = *ift* / дар катибаҳо- *ift* "iya" *ift* хусусияти ҳоси ин забон мебошад: *kuft* — "қувва, тавоноӣ", *raft* — "ростӣ", *raft* — "ишқ".

Бо ҳиссаҳои номӣ пешояндҳои зерин истеъмол мешуданд:

abar — "бар", *abē* — "бе", *adar* — "зери", *andar* — "дар", *au* — "ба",¹⁾ *az* — "аз", *nerd* — "назди", *pad* — "ба", *par* — "ба воситаи", *parvan* — "пеши..."

Баъзан пешоянҳо чун пасоянд истеъмол мешаванд:

nigārdan andar — "дар нестӣ"

Шумораҳои тартибии *naxwēn* — "якум" ва *bidig* "дуҷум" ҳос буданд.

г. Ҷонишин. Ҷонишинҳои шахсӣ шакли падежи номинатив ва ғайри номинатив доранд:

¹ Ин пешоянд барои ифодаи пуркунандаи бевосита ҳам истеъмол мегарлад: *ke sōzah au man* "Кӣ маро наҷот медиҳад".

ar, tu - падежи номинатив ва *man, ta* - падежи ғайри номинатив, *amā(x)* - "мо".

Бандакҷонишинҳо:

	! шахси I	! шахси 2	! шахси 3
танҳо	! = <i>um</i>	! = <i>ut</i>	! = <i>us//iis</i>
ҷамъ	! = <i>amān</i>	!	! = <i>ašān</i>

Ишоратҷонишинҳо *im* (з. *imen*) - "ин", *haw* (з. *hawen*) - "он", *hawcē* - "худи ӯ"

Ҷонишинҳои дигар: *manān* - "аз они ман", *bed(ān)* - "дигар", *hamag* - "ҳама" *haru(in)* - "ҳар" *chēbē* - "худ".

д. Дар забони парфиянӣ шаклҳои феълии замони ҳозира нага маҳфуз мондаанд:

		Т а н ҳ о			Ҷ а м ъ		
		ш. I	ш. 2	ш. 3	ш. I	ш. 2	ш. 3
сиғай хабарӣ	бандаку баромадаш	<i>amL²ayā m</i>	<i>ahL²ayā hi</i>	<i>ahL²ayā ti</i>	<i>amL²ayā m</i>	<i>ahL²ayā to</i>	<i>ahL²ayā ti</i>
	мисол	<i>nēnām</i> <i>aštām</i>	<i>barēh</i> <i>karēh</i>	<i>āwarēd</i> <i>wāyēd</i>	<i>aštām</i>	<i>nēnōd</i>	<i>nēnōd</i> <i>wāyēd</i>
сиғай ало- қаман- дӣ	бандаку баромадаш	<i>amL²āni</i>	<i>ahL²āhi</i>	<i>ahL²āt</i>	<i>amL²ān</i>	<i>ahL²āto</i>	<i>ahL²āti</i>
	мисол	<i>awāhān</i> <i>wēnān</i>	<i>asāh</i> <i>wēnāh</i>	<i>aštāh</i> <i>wēnāh</i>	<i>nēnām</i> <i>wēnām</i>	<i>nēnōd</i>	<i>awāhān</i> <i>awāhōd</i>
Феъли еридиҳандаи Γ <i>ah</i> .		<i>(a)hēm</i>	<i>aʿi</i>	<i>ast</i>	<i>kēmād</i>		<i>ahēnd</i>
Феъли еридиҳанда Γ <i>aw</i> .		<i>awān</i>	<i>awāh</i>	<i>awāh</i> <i>awēd</i>	<i>awām</i>		<i>awēnd</i>

Мисолҳои дар ҷадвал до овардашуда аз решаҳои зерин тартиб
ёфтаанд:
avdāx - "наҷот додан", *ās* - "омадан", *āwar-*
 "овардан", *bar* - "бурдан", *kar* - "кардан"¹, *pāy-*
 "посидан", *wāy:* - "овардан, бурдан" /мк руси "вести, при-
 водить"/, *wēn* - "дидан", *wēnd* - "ёфтан", *āšt* - "ис-
 тодан". Гайр аз ин, шакли махсус барои шахси Ш танҳо ва ҷамъи
 সিগাই шартӣ-хоҳишмандӣ бо суффикси *-ēndēh* вучуд дошт:
karēndēh "котики кунад"/кунанд"/.

Тарзи маъбул /ва феълҳои монда/ ба воситаи суффикси *-s-*
 сохта мешуд:²

bōz - "наҷот додан": *bāxs* - "наҷот ёфтан"
wigrān - "бедор кардан": *wigrās* - "бедор шудан"
kanjām - "тамом кардан": *(h)anjāsp-* "тамом шудан"

Шакли каузатив ба воситаи дароз кардани садоноки асос
 сохта мешавад:

widar - "гузаштан": *widār* - "гузарондан"
sak - "баромадан/боло/": *sār* - "баровардан/боло/"

Дар забони парфӣёнӣ ҳам мисли забони порсии миёна системаи
 шаклҳои замони гузаштаи феъли эронии қадим аз байн рафт ва сис-
 темаи нав аз сифати феълии замони гузашта ва феълҳои ёридиҳанда
 таъсис меёбад.

Шахс дар тасрифи феълҳои монда ба воситаи феъли ёридиҳанда
 ифода мегашт: *āgad kēm* - "омадам" - Дар шахси сеюм

¹Асоси *kar* чун хусусияти хоси забони парфӣ ёнӣ нисбат ба
 забони порсии миёна / *kun-* / ба шумор меравад.

²Муқоиса кун ав. *tafs-* - "гарм шудан" аз решаи *tap-*
 тоҷ., "тафсидан, тобидан".

фэъли ёридриҳанда меафтад: ... *čē patwān man tābād*
 - "...ки /он/ пеша ман медурашад".

Барои фэълҳои гузаранда чунин ибора ҳангоме сохта мешуд, ки
 роли муқтадои ҷумлаҳо исм иҷро мекард: *āwādan im zeman āwād*
 - "Авёну ашроф им суҳанро шунданд". Агар муқтадои ҷумла ҷонишини
 шахси мешуд, он дар падежи ғайри номинатив гузашта мешуд: *man*
dīst qradan - "Ман қаср сохтам". Дар ин гуна мавридҳо муқтадо ба
 воситаи бандакҷонишин ҳам ифода гашта метавонист. Бандакҷонишин
 ё бо калимаи аввали ҷумла ё фэъл дар шакли сифати фэъли яқоя
 меомад: *darod-um was marn dōd* - "ман андух/дард/ ва бисъёр
 қасад дидам"; "...*ud kad imān wākt-im* - "...ва вақте ки
 ман ин гуфтам".

Яке аз хусусиятҳои хоси фэъли парфиёни дар он аст, ки ба ғайр
 аз сифати фэъли ба *wt (wāxta*, аз *√wax* - "гуфтан",
l nil frašt аз *√fras-* - "пурсидан", *kīšt*
 аз *√karš* - "коштан" /сифати фэъли ба *-ād* вучуд дорад.
(parsād аз асоси *pars-*, *√fras-* - "пурсидан",
sānād аз *√san* - "бардоштан", *bramād* аз *√bram-*
 "нола кардан")

Масдар бо суффикси *-(ā)dan* сохта мешавад.

в. Пайвандаҳо: *aq* - "агар", *bēš* - "аммо", *čē*
 "ки", *čīwagōn* - "чун", *kad* - "вақте ки", *kē*
 "/касе/ки".

Забони сугдӣ

Забони сугдӣ—забони шарқии эронии миёна
 мебошад, ки дар таърихи забони тоҷикӣ роли
 басо калоне бош мекунад: шеваҳои бисъёри тоҷикӣ дар маконе ҷой-
 гир шудаанд, ки пештар дар он забони сугдӣ истисмол мешафт.

ҶМк парфиёни *avdāzād, nu. avdaxt* "наҷотефта".

а. Сарчашмаҳои асосии забони сугдӣ:

- маҷмӯи ҳуҷҷатҳои гуногуни кӯҳи Муғ, ки онҳоро эроншиносони Ленинград А.А.Фрейман, М.Н.Воголбов, О.И. Смирнова ва В.А.Лившиц таҳқиқ кардаанд;

- матнҳои гуногун, ки дар танга, зарфҳои нуқра, ҳуму ҳумпора, пӯст ва матоъ навишта шудаанд ва аз маҳалҳои мухталифи Осиёи Миёна ёфт шудаанд,

- китобҳои гуногун бо матни дини буддӣ / *Vessantara Jataka*, Сутра¹ ноҳунҳои дароз, Сутраи сабабу натиҷа ва ғайра / ва иқтибосҳои гуногун аз он китобҳо;

- матнҳои иқтибосии гуногун, монавӣ / масалан матни ба ном афсонаҳои сугдӣ /;

- матнҳои исавӣ / саргузашти Георгии муқаддас ва ғайра /.

Қадимтарин сарчашмаи хаттии сугдӣ ба ном "номаҳои кӯҳна" мебошад, ки аз Туркистони Шарқӣ пайдо шудаанд ва ба асри IV милодӣ тааллуқ доранд.

Яке аз дертарин матнҳои сугдӣ катибаи сеззбонаи / сугдӣ, туркӣ, хитой / аз Қарабалғасун / Муғулистон / мебошад, ки ба асри IX милоди мансуб аст. Аз адабиети хоси сугдӣ то ба замони мо иқтибосҳои аз "Достони Рустам" омада расидаанд.

б. Сугдиен системаи ҳосе доштанд, ки аслан аз системаи хати ороми баромада, шаклҳои мухталифро доро буд. Ғайр аз ин, онҳо аз системаи хати монавӣ истифода мебарданд. Се шакли мухталифи хати сугдӣ, овозҳои гуногунро ифода мекарданд:

¹ Сутра /х/. *sūtra* /—"китоб"

алиф:	[a]	ʔrsk	[arsk]	- "рашк"
»	[ā]	ʔz	[āz]	- "қаҳт"
б:	[β]	nmβ	[namβ]	- "шабнам"
	[v]	βyʔ	[vʔzʔ]	"гирифтаң, ефтаң"
в:	[v]	βʔ	[vaʔ]	- "худо"
	[ʔ]	ʔʔβ	[ʔaʔβ]	"бисьер"
ғ:	[g]	ʔngʔnd	[angʔand]	"бурдан"
	[ʔ]	ʔzʔn	[ʔarān]	- "гарон, вазнин"
	[x]	ʔxw	[xō]	- "ў"
д:	[d]	ʔndwxs	[anduks]	"қилду қаҳд қардан"
	[ð]	dʔ	[ðasa]	- "дах"

h - ҳарфест, ки чун олати ороиши матн хизмат қарда метаво-

нист;

н:	[u]	wβyʔ	[uvyʔ]	- "ҳар ду"
	[o]	xwʔtʔ	[xoʔtʔ]	- "шутур"
	[ū] ʔ [ō]	ʔwt	[ʔūt] ʔ [ʔōt]	- "даръе"
	[w]	wyʔn	[wēn]	- "динан"
з:	[z]	zyʔn	[zirʔn]	- "зар"
	[ž]	zyʔyʔ	[žyʔzʔ]	- "ҷез задан"
ž:	[ž]	pʔž	[pʔnž]	- "панҷ"

Х: [x] хwʔx [xwʔx] - "ғ"; баъзан дар ин гуна мавридҳо ҳар-
фи h истеъмоля мешавад;

у:	[i]	wyʔʔ	[wiʔʔ]	- "ҳама"
	[ɛ] ʔ [ē]	mzyʔn	[maʔn, maʔn]	- "хафтаң"
	[ai]	pʔʔkwytʔ	[paʔkwaitʔ]	- "меғўяд"
	[y]	yʔʔz	[yawaʔz]	- "аммо"
к:	[k]	kyʔʔn	[kiʔʔn]	- "тараф"
	[g]	kwʔtʔ	[gotʔ]	- "авлод" / иқтибоси ҳиҷолий

- δ: [δ] δυη [δēη] -"дин"
 [ʋ] χ^δωκ [χāvūk] -"тахт"
 [l] δωτ [lūt] -"хамвор"
 π: [m] π^и [māη] -"хирад"
 π: [n] π^и [nām] -"ном"
 [m] κηρ [kamē] -"кам"
 σ: [s] δστ [δast] -"даст"
 σ(αίν): [ə] σ^{αίν}στϋς [əstɪzē] -"зан"
 σ [r] ρ [r] ρς [rs, es] -"омадан"
 ρ: [p] ρζ [paʔ] -"дар/пешоянд/
 [e] ρζ^и [eʔamāη] -"браман"/муџбади
 хинди/
 [f] ρζ^и [ʔzamāy] -"фармудан"
 ʔ: [ʔ] ρτςκ^ʔ [paʔsʔkāʔ] -"харошидан"
 с: [č] с^шм [čəšm] -"чашм"
 [j] ρδδϋης [paδiη] -"кашидан"
 [ts] mc^ʔ [matsə] -"ин чо"
 [dʒ] ρςβωš [paβvūš] -"буй гирифтан"
 j: [j] ρηjηη [aηjamaη] -"анҷуман"
 [z] ρηυj [əηwēz] -"чидан"
 q: [k] qβη [kavη] -"майца"
 z: [z] δωz [δūz] -"дур"
 [əz] məy [māzɪ] -"мурғ"
 š: [š] š^ʔt [šāt] -"шод"
 t: [t] tm [tani] -"лўзах"
 [d] ρst [avd] -"хафт"; дар ин гуна

мавридхо ҳарфи **t** ҳам истеъмоли мешавад.

ʔ: [ʔ] хурʔ [χērai^ʔ] "...и хеш худ"

Можияти фонетикии ҳарфҳо ба воситаи таҳлили муқоисавии системаҳои хаттии суғдӣ буддой, исавӣ ва монавӣ аниқ гардидааст. Масалан:

Системаи хат			талаффуз	тарҷума
буддой	исавӣ	монавӣ		
—	<i>myš</i>	<i>myš</i>	<i>mēš</i>	"pūz"
<i>ꝛꝛβ</i>	<i>ꝛꝛf</i>	<i>ꝛꝛf</i>	<i>ꝛarʃ</i>	"бисьер"
<i>βꝛwšk</i>	<i>žwxšq</i>	<i>jwxšq</i>	<i>žuxšk</i>	"дарвеш"

Барои раънақи фонетикии суғдӣ дигаргуниҳои зерин хосанд:

- афтидани садонок ва ташаккули гурӯҳи ҳамсадоҳо:

**pati= čaxšā* → *pčaxš* - "гирифтан" (*pčxš*)

**maxšika* → *mwxšk* - "мағас" (*mwxšk*)

**včšzayna* → *wšajm* "Баҳром" (*wšjmn*)

- *i* — умлаут, яъне таъсири сонанти *y* ба овози ҳиҷои пеш аз ҳиҷои *y* — дор омада:

**natyaka* → *nčk* - "нар", **mčšzumi* → *mčšz* -

"марг" (*myšzy*), **fra-rōzaya* → *frēž* "роқнамоӣ

кардан" / *frzyž* /, **apa-gonzaya* → *apžēž* "пинҳон" кардан" /

(*> pzyw > yz*), **kozuf* → *kčšp* "сангпушт" / *kyšp* /.

Табдили ҳамсадоҳо ва гурӯҳҳои зиёди ҳамсадоҳо ба *š*: **skai* → *škar* -

"гирифтан" (*škr*), **apa-šp i* → *pšpat* - "тартиб додан" (*pšpt*)

**šyava* → *šaw* - "сиёҳ" (*š > w*), **šcauni* → *ščn* - "тон" (*šwn*)

**šrčityaka* → *stik* - "секи" (*štuk*), **pišna-bata* → *pššwz* -

"озуқа" (*pššz*), **gžanš* → *gžanš* - "бастан" (*gžnš*),

**šym* → *šwn* - "рафтан" / *šw* /, **ahi* → **axi* → *iš* - "ҳасти".

- Мисолҳои дигари табдили гурӯҳҳои ҳамсадоҳо: *tɛ > č:
 *Zaravuštra- > zrušč "Зардушт" (zrwšč); *tɛšna- > čišna-
 "ташнагӣ" (čšn); *dɛʔ: d'urman- > žurta- "дурман"; frɛ: *frɛpa > paspa-
 "девор" (čsp); дар мавқеҳои муайян гурӯҳи fr- маҳфуз
 мемонад.

Мисли забонҳои дигари миёнаи эронӣ, ки системаи хати оромиро
 истеъмоли мекарданд, дар забони суғдӣ ҳам як қатор мафҳумҳо ба
 воситаи ҳетерограммаҳо ифода мегардад/ниг. ба саҳ. 24/

- ʔBY-rtar- "падар",
 ʔPZY - "пайвандаке [uti?]
 ʔYKʔ- čanaki "вақте ки" (čʔnʔkw)
 ʔYKZY - čanaki.ti - пайвандак бо ҳиссаҷа,
 ʔCRZY- "сонӣ" (ɛty).
 KZNH- tairʔ "ин тавр" (mʔyδ)
 Lʔ- na - "не, ма" (nʔ)
 MN čan "аз" (chn)
 MʔKʔ- xščō - "подшоҳ" (ʔxšyδ)
 MRʔy yuv "ого" (ymβw)
 pʔz ZY pariti "аз ин сабаб, аммо"
 ZY- tɛ "ҳиссаҷа"

в. Дар инкишофи сохти грамматикӣ забони суғдӣ қонуни вазни
 асос аҳамияти калон дорад. Мувофиқи ин қонун асосҳо ба ду қисм
 ҷудо мешуданд: сабук ва гарон. Асосҳои гарон асосҳои номида
 мешаванд, ки садоноки дароз ё садоноки кӯтоҳ доранд, ки баъд аз
 он гурӯҳи ҳамсадоҳо меояд. Асосҳои сабук асосҳои меноманд, ки
 садоноки кӯтоҳ дошта, баъд аз он гурӯҳи ҳамсадоҳо надошта бошанд.
 Натиҷаи амали ин қонун он аст, ки асосҳои гарон аз садоноқҳои
 анҷома маҳрум гаштанд, аммо асосҳои сабук онҳоро нигоҳ доштанд.

Бояд қайд кард, ки дар натиҷаи таъсири аналогия аңҷомаҳои асосҳои гарону сабук омехта мешаванд.

г. Аңҷомаҳои асосии таърифи ҳиссаҳои номӣ дар ҷадвали зерин оварда мешаванд:

		Асосҳои сабук			асосҳои гарон
		Ҷинси мардона	Ҷинси миёна	Ҷинси занона	
Т а н ҳ о	Nom.	čašmi -y (ešmy)	-w bači (δcw)	əxšara (əxšp) nana (wn)	-
	Oblig. ¹⁾	-y tamē (tmyk) yazē (yzy)	-w	wanya -y (wnyk)	wartan (wrtēn)
	Loc.	-y tamē (tmy) yazē (yzy)	-w	əxšarja -y (əxšp)	
	Acc.	-w čašmi (ešmw) bači (δcw)	-w	wani (wn)	wartanē -y (wrtēny)
Ҷ а м ъ	Nom.		-t čašma (ešmt) tamba (tmt)		-t wartanē (wrtān)
	Acc.		wandz (wndz)		sarbang (sarbang)
	Oblig. ¹⁾	-ty yazē (yzy) wandz (wndz)			ty sarbang (sarbang)

Дар ҷадвал калимаҳои зерин оварда шудаанд: čašm- "ҷашм", bat - "гад", yaz- "куҳ", sarbang- "сардор", tam- "дузах", wan- "дарахт", wartan - "ароба", əxšar- "шаб".

I Obligatus /русӣ косвенный падеж/ одатан барои ифодаи шакли падежҳои ғайриноминатив истисмол мегардад. Дар забони суғдӣ шакли падежҳои генитив, датив, аблатив ва дигарҳо дар баъзе мавридҳо фарқ намекард ва барои ифодаи истилоҳи obligatus истисмол мешавад.

Дар шумораи ҷамъ шақҳои зерини ибъикос гаштаанд: *Nom.*
маҳтум ба *nist(yst)-varišt* "художо" (*ayustē*), *obliquus*
маҳтум ба *ān(-n)-varān* "художо" (*ayn*).

Сифат ва зарфи сугдӣ аз исми фарқи калоне надоранд: *šur*
-"хӯб" *krin* -"кам", *krz* -"аҷиб", *smʔkndc*
"самарқандӣ", *šurcʔkk* -"хурд", *šurδuk* -"сугдӣ",
rontz -"наздиктар" /дх. ба соҳти дараҷаи қиёс/

Мисли забонҳои дигари эронӣ дар сугдӣ ҳам калимаҳои мураккаб
маъмул буданд: *rgmʔnδʔz* -"фармондор", *brʔnriak*
-"соҳибхоназан", *ʔbrzʔurk* -"бадбахт", *rytʔed* -"боз"

д. Ҳалҳои ҷонишин.

- шахсӣ:

	Танҳо			Ҷамъ		
	ш. I	ш. 2	ш. 3	ш. I	ш. 2	ш. 3
<i>Nominativ</i>	<i>ʔzw</i>	<i>tym</i>		<i>mʔx</i> <i>mʔym</i>	<i>šmʔx</i> <i>šmʔym</i>	
<i>Obliquus</i>	<i>mnʔ</i>	<i>tnʔ</i>				
бандакҷонишинҳо	<i>-my</i>	<i>-by, -f(s)</i>	<i>-šw</i> <i>-šy</i>	<i>-mn</i> <i>-nʔ</i>	<i>-fm, -fm</i> <i>-by</i>	<i>-šw</i> <i>-šn</i>

- н а ф с ӣ: *yntz, xntz* -"худаш" *ʔrʔurk* -
"худаш" *ʔurδ* -"аз они худ/аш/, ... и худ"

- и ш о р а т ӣ: /дар бисёр мавридҳо роли ҷонишини шахсии
шахси сеҷм ва артикльро иҷро мекарданд/:

	хетеро- граммаҳо	Ба маънои "ин"		Ба маънои "он"		
		мардона.	занона.	мардона	занона	
Т а н	Nom.	ʔK(m) ʔKh(f)	хō (хw, ʔw)	ха (хʔ, yh)	уō (yw)	ya (yʔ)
	Acc.	ʔKw	(a)wi, ʔ (ʔ)ww, ʔw	wa (wʔ)	ami (ʔ)mi	
О в л	Овл.	ʔKw(y) ʔKw(y)	wiŋē, awiŋ (wʔ)w(y), (yʔ)	ami(n) (ʔ)my		
	Loc.	ʔKw(yh)	(a)wya (ʔ)w(y)h, (yʔ)	(a)mya (ʔ)my		
Ч а м б	Nom.	ʔNH	ха (хʔ)			
	Acc.		wa (wʔ)			
	Овл.		wiŋē (wʔ)w(y)			

Ғайр аз ин, шаклҳои дигари септумори фонишинҳои ишоратӣ
истеъмоли мешуданд: wʔŋno, tʔŋno / шаклҳои падежии гуногуни
ҷамъӣ, хуδ, куд, ʔуд / ба маънои "худи ин", "худи он",
- номуайяни: ʔwʔw "дигар", ʔwʔtʔk "ҳама", sʔt
-"ҳама", ʔʔδʔw "ким-ҷӣ", ʔʔδʔk "ким-кӣ";
- саволи ва нисбӣ "ку" -"кӣ", ʔw "ҷӣ", kʔtʔ
-"кадом", kw "қучо", kʔʔ "қай".

е. Ғеъл шаклҳои септумори гуногунро дорост. Дар системаи
ғеъли замонҳои бисёре /ҳозира, оянда, се шакли имперфект,

преферити феълҳои гузаранда ва монда /, сиғаҳо /хабари, алоқамандӣ, хоҳишмандӣ, шартӣ, амрӣ /, боқимондаҳои тарзи миёна /ғайр аз тарзи формиду мафъул / ва инчунин як қатор шаклҳои таркибӣ дорад.

		Замони ҳозира			замони им-перфект	
		хабарӣ	алоқамандӣ	хоҳишмандӣ		
т	шахси I	ʔəzvam (ʔzʔʔm)	ʃawān (ʃwʔʔn)	wunay (wnʔʔ)	wēni (wēnʔʔ)	
а	шахси 2	ʔərvē (ʔzʔʔv)	tisā (tʔʔʔ)	ʃāre (ʃʔʔʔ)	vāšāme (βʔʔʔmʔʔ)	
ҳ	шахси 3	асосҳои	tist	āāyat	wēnē	wēn
		вазнин	(tʔʔʔ)	(āāyʔʔ)	(wēnʔʔ)	(wēn)
о	шахси 3	асосҳои	varti	ʃawāti		vare
		сабуқ	(βʔʔʔ)	(ʃwʔʔʔ)		(βʔʔʔ)
ҷ	шахси I		āyidim	waxsem	šāim	vēlēman
			(āyʔʔʔʔm)	(wʔʔʔʔm)	(ʃʔʔʔʔm)	(wēnʔʔʔʔm)
а	шахси 2		šarta	šarva	šawēš	āy tash
			(ʃʔʔʔʔʔ)	(ʃʔʔʔʔʔ)	(ʃʔʔʔʔʔ)	(āyʔʔʔʔʔʔ)
м	шахси 3		kānand	kunānd	kunēnd	wēnāno
			(qʔʔʔʔʔnd)	(kwnʔʔʔʔnd)	(qwnʔʔʔʔnd)	(wēnʔʔʔʔnd)

Ҷаҳрияти шевагӣ ва системаи хат сабаби асосии онанд, ки шаклҳои дар матн омадаи феълӣ аз шаклҳои дар ҷадвали боло додашуда тафовуте дошта метавонанд.

Дар ҷадвал намоёнатарин шаклҳои феълӣ аз асосҳои зерин оварда шудаанд:

ʔʔʔ - "зодан", ʔʔʔ - "омадан"/замони ҳозира ʔʔʔ-),
 ʔʔʔʔ - "хостан", βʔʔʔ - "ғиритодан", ʔʔ - "бурдан",
 ʔʔʔ - "доштан", ʔʔʔβ - "донистан", kwn-, qwn-, wn-

- "кардан", g^2m - "хостан", \check{sw} - "дафтан", $tys-$
 "дармадан", wys "наҷот ёфтан", wyn - "дидаи".

Чунонки аз қадвал аён аст, системаи феъли сугдӣ шакли имперфекти эронии қадимро нигоҳ доштааст /мк дар забони порсии миёна ва парфияи шакли замони гузашта аз сифати феъли сохта мешуд/. Дар забони сугдӣ аугмент маҳфуз мемонад ва дар мавқеи баъд аз префикс меояд:

$\check{r}ty\check{o}\check{s} = (ptyw\check{s})$ - "шунидан" < * $pati = gau\check{s} =$
 - "замони ҳозира", аммо $pty\check{o}\check{s} - (ptyw\check{s})$ < * $pati = a = gau\check{s}:$
 имперфект; $zwart. (zw'it)$ - "баргаштан" < * $uz - wart -$ замони
 ҳозира, аммо $z\check{w}art. (z\check{w}w'it)$ < * $uz = a = wart -$
 имперфект;

Аз рӯи аналогия бо ин шаклҳои префиксдор дар имперфекти феълҳои бепрефикс ҳам садоноки дароз пайдо шуда метавонист. Масалан, аз феъли shy - "шино кардан" имперфекти $shy^2y =$
 - сохта мешуд, агарчи решаест, ки префикс надоштааст:

$shy^2y = : sh\check{y} = z\check{w}art. : zwart$

Ба худи ҳамин тариқ аз асоси \check{sm}^2e - "андешидан" имперфекти \check{sym}^2e - сохта мешуд ва ғайра.

Ғайр аз ин, шакли имперфект ба воситаи префиксҳои $m^2\check{p}t$ аз pt "афтидан"/, $mn-$ ($mn\check{s}t^2y$ аз $\check{s}t^2y =$
 "нишон додан"/, суффикси $-z$ ($>skw>z$ аз $>skw$
 - "мондан"/ сохта шудааст.

Феълҳои зерин дар забони сугдӣ чун феъли ёриҷиҳанда истеъмоли мешуданд:

$bw,^2sy$ - "будан", wm^2t, m^2t - "судан".
 $>skw$ - "мондан" / аз ҳаракат/, $kwrt$ - "кардан", δ^2e -
 - "доштан" ва ғайра. Шаклҳои гуногуни феъли "бурдан" - ро меорем

	реша	ah=			baw=		
	замон	замони ҳозира		импер- фект	замони ҳозира		импер- фект
	шахс сифа	хабарӣ	алоқаман- дӣ		хабарӣ	алоқа- мандӣ	
Т	1	ʕym	ʕʔu		βʔm wβʔm	βwʔu βʔu	
а	2	ʕgʂ			βwʕ		
н	3	ʔstʂ, ʕcy	ʔt, xʔt	ʔʔy ʔyʔ	βwt	wβʔt βʔt	wβʔ
ҳ		xcy, ʕcy	ʔstʔt				
о							
Ч	1	ʕym(n)					
а	2	(ʔn)sδ(ʔ)					
м							
ъ	3	xno, ʔnt ʔnt		ʔʔnt ʔʔnt	βʔd βnt	βnt	wβnt, βnt

Феъли суғдӣ чанд навъ шакли номӣ дошт:

- сифати феълии замони ҳозира бо суффикси -ny: xwʔylyny
- "хӯрон", gwnyly - "кунон";
- сифати ^{феълии} замони ҳозира бо суффикси ʔyq: ʔʔʕyq -
- "доно", smʔcyq - "фикркунанда";
- сифати феълии замони гузашта, ки аз сифати феълии эронии қадим бо суффикси -ta баромадааст. Аз он шаклҳои гуногуни замони гузашта сохта мешаванд: ʔkntʔym - "кардам", ʔʔʕym - "таваллуд шудам".

Ин шакли калима танҳо дар мавриди ифодаи таърих/тартиби рӯзу сол/истеъмол ё мешуд. Чун бандаки хабарии шахси сеюми танҳо қониқини ишорати ʔym /mk дусӣ это/истеъмол мешуд.

- масдар аз асосҳои вазнин ба воситаи суффикси $-t/sn^t$
 -"шино кардан" / ва асосҳои сабуқ ба воситаи суффикси $-y/ys^y$
 -"лесидан" / сохта мешуд.

Аз ҳиссаҳои номӣ ва феълҳои ёридиҳанда феълҳои таркибӣ
 ташкил мешуданд: $\delta\beta^{\gamma}rt \delta^{\gamma}r^{\gamma}m$ -"додаам" /перфект/ аз
 феъли гузаранда/, $\gg y^t \gamma s$ "омадай" /перфект аз феъли
 монда/.

Забони суғдӣ як қатор шаклҳои хоси феълро доро буд: онҳо
 аз шакли феъли тасрифшаванда ва ҳиссаҳои аглютинативӣ, ки аслан
 аз феъл пайдо шудааст, таркиб меёфтанд:

- ҳиссаҳои $k^{\gamma}m$ барои б сохтани замони оянда
 / $swm\beta^{\gamma}k^{\gamma}m$ -"сӯроҳ хоҳад кард", $\gg ysm-k^{\gamma}m$ -"хоҳам омад"/.

- ҳиссаҳои $skwm$ барои сохтани шаклҳои давомдор/ $sw^{\gamma}nt-skwm$
 -"рафта истодаанд"/;

- ҳиссаҳои $\gamma^{\gamma}stn$ ҳам барои сохтани шаклҳои давомдор
 / $\gamma^{\gamma}nt-\gamma^{\gamma}stn$ -"рафта истодаам"/.

- ҳиссаҳои $x^{\gamma}t$ барои сохтани таркиби феъли, ки амалу
 ҳаракати таҷминӣ ва шартиро ифода мекунад/ $peyc^{\gamma}-x^{\gamma}t$ -
 "бояд тарк кунед"/.

ж. Ҳиссаҳои нутқ.

Пешояндҳо: $\gamma^{\gamma}c$ -"аз" /аксаран дар шакли $\check{c}nm$ /
 β -"бо" /аксаран дар шакли δnm /, pe -"дар",
 zm -"бо", $\gamma k^{\gamma}w$ -"ба", $\gamma^{\gamma}t$ -"ба" /танҳо
 барои ифодаи мухотабӣ/, $pe^{\gamma}e$ -"ба сабаби ...", $\check{c}^{\gamma}nw$
 -"ғайр аз".

қолибҳои махсуси пешоянд...пасоянд: $zm.. pe^{\gamma}w$
 "ҳамроҳи...", $kw... s^{\gamma}e$ -"ба тарафи..." ва ғайра.

Пешояндҳо бо ҷонишин ва зарф дар як шакл ҳамроҳ омада мета-
 вонистанд /мк наместӣ $\alpha^{\gamma}xw^{\gamma}n, no^{\gamma}e^{\gamma}t$ ва ғ./ Мисолҳои ҷунин яқо-

шавии пешоянд бо ҷонишин дар ҷадвали зерин оварда мешаванд:

		Пешояндҳо			
		ġ < *hačā "аз"	δ < *hača "бо"	ρ < *haračī "бар"	
Ҷонишинҳои шахси ва бандакҳои м.инҳо	шахси I т.	ġ'm', = mč	ε mδ	ρ > m'k	
	шахси 2 т.	ġ'β', = βġ		ρ > t'β'h, yρε	
	шахси 3 т.	= šġ	= šδ	= šyρε, šmρε	
Ҷони- шир- ҳои ишорат- ра- тӣ	дар вазифаи артикль		ġ(w)n, ġnn	δ(w)n, δnn	ρ(w)n, ρnn
	бо ҳиссаҳо- чаҳони = and		ġwnd	δwnt	ρwund
	таъкидӣ: = ɔ'v'		ġm(')nt ġw(')yδ	δym(')ty δywyδ	ρym ρywyδ

Дар иборати *ky m'nt jzw s'z* - "ба тарафи ин кӯҳ"
пешоянди *κ(w)* бо ҷонишини ишоратӣ-таъкидӣ (*ɔ'y*) m'nt
якҷо шуда ҳамроҳи пасоянди *s'z* алоқаи калимаи *jzw*
/асс-ро бо калимаҳои дигари ҷумла ифода мекунад. Якҷошавии
пешояндҳо бо зарф: *ġ(y)ndr < *hačā + antara =*
"дар дағун", *ġ'δε < *hačā + adari =* "дар поён" ва м.инҳо

Сериستمолтаин пайвандҳои сугдӣ *zty* - "ва", *ġn'kw*
"чун" *ρ > wnty* - "аммо" мебошанд:

3. Ҷаразе вучуд дорад, ки матнҳои мавҷудани сугдӣ ба шеваҳои
иқтимоӣ /социалӣ/ мансубанд: матнҳои сугдӣ буддой орфографияи

кўҳнаро маҳфуз дошта аз инкишофи забони умумӣ ақиб монда буданд, матни монавӣ дар даъраи табақаҳои боло равнақ меёфт ва матнҳои исавӣ чун шакли гуфтугуии забони табақаҳои поёнии ҷамъият ба назар мерасанд.

	шаклҳои эронии қадим	*kēnaç- "кардан"	*astī "аст"	*ima-sāda-sāra "инҳо"	*ava-sāda- sāra- "онҳо"
шакл- ҳои	монавӣ	kuw (kuw)	astī (ʔsty)	maṭsar (maṭsʔ)	ōṭsar (ʔwɛtsʔ)
сут- дӣ	буддой	(kuw = wi)	(ʔsty, ʔcy)		(wɛtsʔ)
	исавӣ	wan (wn)	xaēi (xcy, ʔcy)	maṭsā (mɛʔ)	ōṭsā (ʔwɛʔ)
шаклҳои яғнобӣ		kuw =	ašte	ma-(kē)	wa-(kē)

Лаҳҷаи ҳуҷҷатҳои кўҳи Мут ва пешомади забони яғнобӣ, ҷи таъриқи аз қадвали боло маълум мегардад, лаҳҷаҳои аз шеваи матнҳои исавӣ фарқ мекардагиро давом медиҳанд.

Забони ҳс. ҷазмӣ шарқиносон кайҳо боз маълум карда буданд, ки дар Ҳоразм забони махсусе буд, ки ба гуруҳи забонҳои шарқии миёнаи эронӣ дохил мешавад. Аз асари Абу Райҳони Берунӣ /907-1048/ "Китоб ал-Асос ал-боқия" тақрими ва калимаҳои гуногун ба забони ҳоразмӣ, сугдӣ ва забонҳои дигар маълуманд.

Соли 1927 донишманди турк Аҳмад Заки Валиди Тоған аввалин бор ҷумлаҳои пурра ба забони ҳоразмӣ ҷоп кард, ки онҳоро аз дастнависҳои қадима пайдо карда буд.

а. Агарчи қадимтарин сарчашмаи хатии ҳоразмӣ матни тангаҳои мансуб ба асри II пай тааллуқдошта ба ҳисоб равад ҳам, аз ин матнҳои

ягон хулосаи муҳиме дар бораи сохти забон саровардан амри маҳол аст. Аз ин сабаб сарчашмаҳои забони хоразмӣ матнҳои зерин мебошанд:

— матнҳои дар ҳуму хумшора /устухондон/, ҷубу ҷаҳм ва зарфҳои нуқрагин нигошташуда, ки бо системаи ҳосе, ки дар асоси хати оромӣ ихтироъ гардида, ба хати суғдӣ хеле монанд аст, навишта шудаанд; ин матнҳо дар бозьефти бостоншиносони советӣ дар Хоразм аз хароботи Топрак-қалъа /II м./ ва Тоқ-қалъа /VI-VII м./ В.А.Лившиц ҷудо карда таҳлил кардааст.

— матни бисъёр муҳим — калимаи ибораҳои хоразмӣ — дар китоби Замаҳшарӣ /1075-1144/ "Муқаддима-ул-адаб"^I/ ибтидои асри XII/, ки ба хати арабӣ навишта шудааст. Барои ифодаи овозҳои хоразмӣ баъзе ҳарфҳои арабиро бо аломатҳои иловагӣ истифода мебаранд.

ح ц, ق -барои "в"-и лабуландонӣ, калимаи ибораҳои дар матнҳои фикҳ /бо ҳуруфоти арабӣ/: "Ятимат-ад-даҳр"-и Алоуддини Тарҷумонӣ /соли вафоташ 1257/, "Қунъят-ул-мунъа"-и Мухтор аз-зоҳиди ал-Ғазвинӣ /соли вафоташ 1260/, калимаи ибораҳои хоразмиро аз матнҳои фикҳ Ҷамолиддин ал-Имоли ҷамъ карда ҷун маҷмуае "Рисолат-ал-алфоз" навиштааст^I.

Дар таҳлили сохти грамматикӣ ин матнҳои хоразмӣ хизмати В.Б.Хеннинг ва М.Н.Боголюбов калон аст.

б. Системаи овозҳои забони хоразмӣ хусусияти эронии шарқӣ /ҳамсадоҳои роғи қаранглору беҷаранг/ африкатаи ц ва гайра/ дошт.

^I"Муқаддима-ул-адаб" — дастуруламали машҳури забони арабӣ дар асрҳои миена, ки ба воситааш намоёндогони халқҳои бисъёре забони арабӣ меомӯхтанд. Одатан матни арабиро дар ин китоб ба забони омӯшандагон тарҷума мекарданд. Гайр аз дастнависи китоб бо тарҷумаи хоразмӣ дастнависҳои дигар бо тарҷумаи дарӣ, турки, муғули ва гайра мавҷуданд.

^{II}Ҷамолиддин ал-Имоли калимаи ибораҳои хоразмӣ китоби азбайнрафтаи Заҳриддини ул-Қубазини "Мунъят ул-фуқоҳо"-ро ба ҳисоб гирифтааст.

Хусусияти хоси вокализми хоразмӣ мавҷудияти садонокҳои димоғӣ буд, ки ба воситаи аломати сукун ифода гашта метавонистанд. Масалан, $\text{ʔ} [m\bar{a}]$ "хоҳиш". Аз ин ҷост, ки калимаи $[b\bar{u}ʔan]$ ҳам чун бу ва ҳам чун бум навишта мешавад, калимаи $[ka\bar{e}ʔ]$ "калон" чун $\text{к}^{\text{е}}$ ва ҳам чун $\text{к}^{\text{е}}\text{н}$ ифода мегардад. Хусусияти дигари вокализм он аст, ки садонокҳои калимаи охири ҷумла хеле дароз талаффуз мешуданд ва ин ҳодиса дар орфография инъикос ёфтааст:

$z^{\text{d}}dk$ "писар" — дар охири ҷумла $z^{\text{d}}dyk$ / < эр.қад. $*z\bar{a}taka-$
 $h^{\text{v}}vd$ "дод" — дар охири ҷумла $h^{\text{v}}vyd$ / < эр.қад. $*h\bar{a}d\bar{a}n\bar{a}t\bar{a}.$

Чун хусусияти муҳими фонетикаи таърихӣ ин забон нармавии овозҳои ланҷониро нишон додан мумкин аст:

- *d > j [dʒ]: *bandaya "бастан" > βncy-, *sardaya-ka- яксола > sɛcyk,
- *t > c [tʃ]: *pati- префикс > pɔ-, *arštaki- "найза" > tʃɛ,
- *ʃ > z: *a-šaudaya- "буй гирифта" < βmzy *zʃɛɟa- "дил" > zɛɟy
- *i^h > s: *xvaipɟya = "хеш" > xʃsk, *paɟwā- "туша" > pɟʃ
- *ʒ > s: *dauš(ɛ)ʒa- "душидан" > ɟws, *niqoʃaya- гуш кардан > niqws.

Яке аз хусусиятҳои муҳими фонетикаи таърихӣ хоразмӣ аз он иборат аст, ки š ба ʃ табиқ мегардад, масалан, *mɪš "муш" > mɪʃ, *(h)auška- "хӯша" > mɪʃyk.

Дар айни замон дар забони хоразмӣ баъзе гурӯҳҳои кӯҳнаи ҳамсадоқо маҳфуз мемонанд: $mɪɟy$ "ҳайвони шикор" < *mɟɟa, βtʃo- "бародар" < *βtʃtʃa, $ɟyʃ$ - "тез" < *tɟyʃa- ва ғайра.

Равнақи фонетикӣ хоразмиро аз шаклҳои гуногуни дар асарҳои Бегунӣ боқимонда ҷаҳидан мумкин аст. Бегунӣ калимаҳои гуногуни хоразмиро аз сарчашмаҳои томосулмонӣ гирифта шакли кӯҳнаи фонетикӣ киашро ифода намудааст: Бегунӣ дар "Китоб ал-осор..." шакли $mɪʃ$

- "Ғарштиаи Вахш /Ому/" додааст ва дар сарчашмаҳои дигар ҳуди ҳамин калима ҷар шакли $\text{> } xw$, лекин ба маънои "дарё" дода мешавад, ки он дар бобати $x\check{s} > x$ гувоҳӣ медиҳад.

Қуҳнатарин шаклиҳои калимаро дар матнҳои Топрак-қалъа ва Тоқ-қалъа пайдо кардан мумкин аст. Масалан, номи моҳ Ғарвардин дар матни Тоқ-қалъа дар шакли *vrvortyn [rawarci]*, аммо дар асарҳои Боруни шакли *гм(г)н* оварда мешавад.

в. Ҳиссаи номии нутқ дар хоразмӣ унсурҳои тасрифро маҳфуз доштааст. Исмҳои ҷинсиати мардона ва занона ба тарзҳои гуногун тасриф мешуданд. Муҳимтарин нишонаи категорияи ҷинсиат артикли \check{y} /мардона/ ва y /занона/ мебошад.

Исмҳои сершуморе суффикси $uk < *aka$ қабул карда ба тарзи махсус тасриф мешуданд.

- тасрифи шакли танҳо:

	мардона	занона	
		асосҳои мах-тум ба *-ā	асосҳои ҷ мах-тум ба *-akā
<i>Nom. Acc.</i>	\emptyset	=a	=ka
<i>Genitiv</i>	\emptyset	=ya	=ca
<i>Possessiv¹⁾</i>	=ān		
<i>Relativ</i>	=a	=o	=ka
<i>Instrument</i>	=a		

¹⁾Идеяи Possessiv маънои ҳоси соҳибиятро ифода мекунад.

Мисолҳо:

Possestiv-и ҷинсияти мардона: ʔʃʃ^n аз ..ʔʃʃ "ёл",
 x^n аз $\text{x}x$ - "хар", x^nx^n аз $\text{x}x^x$ - "шамшер";
Abstr-Locativ-и мардона: $\text{z}^d\text{k}^n(\text{h})$ аз z^dk - "писар"
 $\text{ʔuy}^n\text{ʃk}$ аз $\text{ʔuy}^n\text{ʃk}$ "хашм";

Obligativ-и занона /маҳтум ба .ā /: $\text{ʃ}^n\text{ʃ}^n$ [$\text{ʃ}^n\text{ʃ}^n$]
аз $\text{ʃ}^n\text{ʃ}^n$ [$\text{ʃ}^n\text{ʃ}^n$] "даст", $\text{ʔ}^n\text{m}^n$ [$\text{ʔ}^n\text{m}^n$] аз $\text{ʔ}^n\text{m}^n$ [$\text{ʔ}^n\text{m}^n$]
"қалам".

Obligativ-и занона /маҳтум ба *kā /: j^nv^n [j^nv^n] аз
 j^nk [j^nk] - "гов", m^nx от m^nx "найза".

- Шакли ҷамъ ба воситаи суффикси .i ташкил мешуд:

$\text{j}^n\text{ʃ}^n(\text{h})$ [$\text{j}^n\text{ʃ}^n$] аз $\text{j}^n\text{ʃ}^n$ - "дандон", $\text{p}^n\text{ʃ}^n$ аз p^n - "пар",
 $\text{ʔ}^n\text{ʃ}^n$ [$\text{ʔ}^n\text{ʃ}^n$] аз $\text{ʔ}^n\text{ʃ}^n$ - "шутур".

Дар шакли ҷамъи калимаҳо пеш аз .i таъбири $\text{k}^n\text{ʃ}^n$
ба амал меомад: $\text{ʃ}^n\text{k}$ [$\text{ʃ}^n\text{k}$], ҷамъшаш - $\text{ʃ}^n\text{k}$ [$\text{ʃ}^n\text{k}$], $\text{z}^d\text{ʃ}^n\text{k}$
- "писар", ҷамъшаш - $\text{z}^d\text{ʃ}^n\text{k}$, $\text{x}^d\text{ʃ}^n\text{k}$ - "худ", ҷамъшаш - $\text{x}^d\text{ʃ}^n\text{k}$

Ғайр аз ин, шакли ҷамъ бо суффикси -ān дучор мешавад:
 $\text{p}^n\text{ʃ}^n\text{ān}$ - "хонаҳо" аз $\text{p}^n\text{ʃ}^n$, $\text{ʔ}^n\text{ʃ}^n\text{ān}$ - "ғусфандон" аз $\text{ʔ}^n\text{ʃ}^n$, $\text{ʃ}^n\text{ʃ}^n\text{ān}$
- "шерҳо" аз $\text{ʃ}^n\text{ʃ}^n$.

Мисолҳои шакли ҷамъи падежҳои мухталиф: *Possestiv-ivn*
аз *ivn* - "замин" / *Nominativ*-и ҷамъ *ivn*, *ʃ}^n*
/мк.болотар $\text{ʃ}^n\text{ʃ}^n$ /, *Abstrativ* $\text{ʔ}^n\text{ʃ}^n$ (ʔ^n)
аз $\text{ʔ}^n\text{ʃ}^n$ "хулқ" / *Nominativ*-и ҷамъ $\text{ʔ}^n\text{ʃ}^n$.

Сифатҳои одатан пеш аз исмҳои меомаланд / $\text{k}^n\text{ʃ}^n\text{ʃ}^n$ $\text{z}^d\text{ʃ}^n$
-нигоҳи кофирона", $\text{z}^n\text{ʃ}^n$ $\text{ʔ}^n\text{m}^n$ "мурғони хурд", $\text{p}^n\text{ʃ}^n$ x^nx
- "шамшери шоя" / ва аз p^n ҷинсият ва шумора дигаргун шуда мета-
вонистанд. $\text{w}^d\text{ʃ}^n\text{k}$ m , $\text{w}^d\text{ʃ}^n\text{k}$, ҷамъшаш - $\text{w}^d\text{ʃ}^n\text{k}$ - "кӯҳна,
кӯҳан".

г. Қонишинҳо.

- шахси:

	шахлҳои мустақил						банлаққонишинҳо					
	танҳо		ҷамъ				танҳо		ҷамъ			
	ш. I	ш. 2'	ш. I	ш. 2	ш. 3	I	2	3	ш. I	ш. 2'	3	
<i>Nom.</i>	nʔx	ʔwtk										
<i>Acc.</i>	mʔδʔ	twʔδʔ	mʔy	hʔy	ʔyʔ	mʔ	vʔ					nʔ
<i>Dativ</i>						mʔ	dʔ	hʔ	mʔ	vʔ		hʔ
<i>Abstr.-Loc.</i>	mʔk	vʔk										
<i>(Genitiv)</i>	mʔc	twʔc	mʔ	hʔ	ʔyʔ							

- ишорати: "ин" *ny* (m.), *nyh* (f.), *nʔw* (pl.),ҷун муайянқунанда ҳамеша дар шакли *ny* воমেҳуранд: 'ин'-*nʔ*
h., q. / *nyh* /ʔ/, *nʔny* (z. ablativ),ишоратқонишинҳои исмшуда: *nyʔ*-"ин", *nʔw* (y)ʔ, *nyw*-
"он", "худди он"- *hʔmk* (m) *hʔmc* (f.).Ишоратқонишинҳо баъзан пас аз исм омада метавонистанд: *yʔpʔk ny*-
"ич хона", *ʔy ʔyl nʔw* "ин машғулот"/корҳо/".- нафси— "худ" дад вазиғаҳои мухталиф шаклҳои *xdʔk* ва *xdʔc*
истеъмол мешаванд. Ғайр аз ин, қонишинҳои *yʔyw*-'худ', *hʔʔk*-
/аз они худ/ воমেҳуранд.- муштарак—дар ду шакл *ʔy nywny* (Nom - Acc) ва *ʔy nyw*-
nyʔn (Genitiv) -"яқдигар" дучор мешавад.- ном ӣяян- *ʔny* - "дигар", *nʔnʔm* - "қалон", *ʔwʔp* - "ҳар"- саволи-ку- "ки", *kdʔm* - "ки, кадом", *c* (y) - "чи".

д. Барои сохти ҷумлаи феълии хоразми пролеписис хос аст ва он танҳо дар мавридҳои вомехурад, ки ҳабади ҷумла дар ҷои аввал меистад. Моҳияти пролеписис аз он иборат аст, ки бо шакли феъли /ҳабари ҷумла/ бандакҷонишинҳои истеъмоли мешаванд, ки пешакӣ ҳамаи пурқунандаҳои ҷумларо ифода мекунад. Масалан.

$h^2vzn^2hyd^2y^2 \delta\gamma o^2m [havvna-h\bar{e}-de y\bar{a}^2 \delta u\gamma d\bar{a}m]$
"Ман духтарамро ба ту додам" /таҳт-ул-лафзӣ: "додам -ам-ат, духтар-ам"/.

Дар ҷумлаи мазкур бандакҷонишини $h\bar{e}$ пешакӣ пурқунандаи $\delta\gamma o^2 [\delta u\gamma d]$ -ро ифода мекунад.

Ба ҳуди ҳамин тариқ ҳолшарҳқунанда ҳам пешакӣ баён мегардад. Масалан: $zyz^2z^2o^2y^2 m^2w^2c^2 n^2c [ez\bar{a}z\bar{a}-ca i\bar{t}ai ca wanca]$ "Меваҳо аз дарахт афтиданд", (таҳт-ул-лафзӣ: "афтиданд-аз/он/ мезаҳо, аз дарахт"/.

Бо шакли феъли пешоянди c^2 , ки вазифаи зарфиро иҷро мекунад, ҳоли $ca wanca$ /"аз дарахт"/-ро пешакӣ баён мекунад.

Аффиксҳои гуногун ба шакли феъли ба тариқи зерин мечаспиданд:

а/ ҷонишини энклитики:

б/ пасоянду пешоянд;

в/ зарфҳои $w(?)$ ва w^2

Дар дохили ҳар яке аз гурӯҳҳои мазкур тартиби махсусе мавҷуд аст. Масалан, бандакҷонишини энклитики $h(y)$ пеш аз $d(y)$, лекин пас аз $m(y)$ меояд.

Дар шакли $c^2w^2zyd^2h^2o^2$, масалан, баъд аз феъли $c^2w^2zyd^2$ -"баровард" бандакҷонишини шахси сеюми ҷамъ n^2 /"онҳоро"/ ва баъд аз он пасоянди c^2 /"аз онҳо"/, ки ҳоли пас аз он омадаро пешакӣ баён мекунад, омадаанд.

Дар шакли $m^2xw^2sd^2n^2w$ феъли $m^2xw^2sd(?)$ /"обмонд",

бандакқонишини шахси сеҳми занона 77[?] -"онро" ва зарфи
w-"онро/ба/"паи ҳам омадаанд.

Пролепсис ба сохти ҷумлаи хоразмӣ хусусияти хосе мебахшад.

е. Системаи феъл. Феълҳои хоразмӣ системаи бои замон /ҳозира,
ҳозираи давомдор, имперфект ва ғайра/, сифа /хабарӣ, алоқамандӣ,
хоҳишмандӣ, амрӣ/ ва тарз /феъл, пасмондаҳои миёна/ дошт.

Асосҳои феълӣ бо ери суффикс сохта мешуданд: -s- < *sa-
барои шаклҳои феъли монда:

бdf/s -"тафсидан" < *apa-taf-sa=;
>ʔeʔs -"бедор шудан" < *gei-sa=;
бкʔs -"ҳайрон шудан" < *apa-kā-sa=;
-y- < *ya- барои шаклҳои мафъул:
>ʔey -"дар т швиш мондан" < *ā-ʔat-ya=;
mty -"гардонда шудан" < *ni-wat-ya=.

Шаклҳои каузативӣ бо дароз шудани садоники реша ташкил
мешуданд. Масалан: >ʔʔy- "ташвиш додан", мк. >ʔʔy=;
одатан, дар ин шаклҳо суффикси -y- < *aya- ҳам истеъмол мешуд:
kʔʔy- "кафондан" < *kāf-aya= мк. kf- "кафидан"
< *kāf-a; xwʔʔy- "хӯрондан" < *xwān-aya=, мк. xʔ- "хӯрдан"
< *xwān(a); mkʔʔy- "кӯҳна кардан" < *awa-kān-aya=, мк. mkʔy-
"кӯҳна шудан" < *awa-kān-ya=.

Ласрифи феъли >к [ikkʔ]¹⁾ "кардан" ва β [avv-]

"будан" дар замони ҳозира, шумораи танҳо:

шаҳс	сифаи хабарӣ	шаклҳои давомдор	сифаи алоқамандӣ
1	>ʔm [ikkām]	>кʔmy	>ʔʔ [ikkā]
2	>кy [m], >β [avv] ²⁾	>кy [ikkʔ]	>кyʔ [ikkʔʔ], >β [avvʔ]
3	>ʔʔ [kkʔʔ], >ʔʔ [avvʔ]	>кʔʔ, >βʔʔ	>кʔʔ [ikkʔʔʔ], >βʔʔ [avvʔʔ]

1 [ikkʔ] < [ikkʔ] < [kʔʔ] < *kʔʔ- монанди >wʔʔ [utʔʔ] < [utʔʔ] < [ʔʔʔ] < *ʔʔʔ- "т.".

2 дар ҷамъи >βʔʔ [avvʔʔ] "нестӣ" вожеу, рад.

Аз феъли $\text{>}\beta$ - ҳам шакли 3 ҷамъи давомдор $\text{>}\beta\text{eyp}$ ва алоқаманди $\text{>}\beta\text{>}\text{t}$ [*avvāri*] боқӣ мондааст.

Ҷамони оянда аз шакли ҷамони ҳозираи феъл ба воситаи суффикси = к>т ташкил меёбад.

Тасрифи феъли $\delta\text{>}\text{пeу}$ - "задан" дар имперфект:

	танҳо	ҷамъ
шаҳси 1	$\delta\text{>}\text{пeуп}$ [<i>δānētp</i>]	$\delta\text{>}\text{пeу}^{\text{т}}\text{муп}$ [<i>δānēyātm</i>]
шаҳси 2	$\delta\text{>}\text{пeуx}$ [<i>δānētx</i>]	$\delta\text{>}\text{пeу}^{\text{т}}\text{f}$ [<i>δānēyāf</i>]
шаҳси 3	$\delta\text{>}\text{пeуd}$ [<i>δānētd</i>]	$\delta\text{>}\text{пeу}^{\text{т}}\text{h}$ [<i>δānēyāth</i>]

Шаклҳои гуногуни шаҳси 3 танҳои ин феъл бо бандқонишинҳои мухталиф дучор мешавад:

	танҳо	ҷамъ
шаҳси 1	$\delta\text{>}\text{пeуd}^{\text{т}}$ - "зад маро"	$\delta\text{>}\text{пeуd}^{\text{т}}\text{mn}$ - "зад маро"
шаҳси 2	$\delta\text{>}\text{пeуd}^{\text{т}}\text{f}$ - "зад туро"	$\delta\text{>}\text{пeуd}^{\text{т}}\text{fn}$ - "зад шуморо"
шаҳси 3	$\delta\text{>}\text{пeуd}^{\text{т}}\text{h}$ - "зад ӯро"	$\delta\text{>}\text{пeуd}^{\text{т}}\text{hn}$ - "зад онҳоро"

Шакли имперфекти феъли $\delta\text{>}\text{пeу}$ бо дарозшавии садоноки реша ташкил мешавад.

Аз феълҳои дигар шакли имперфект ба воситаи префикси m - сохта мешавад¹. Масалан, mkkn - "кардан" аз >к = "кардан", mstn(y)d - "ваъда кард" аз >stw = "ваъда кардан", mβd = "шуд, буд" аз $\text{>}\beta$ = "шудан, будан", mks(y)d - "арақ кард" аз >xs - "арақ кардан".

¹ Шакли имперфект бе m - дар ҷумлаҳои тобӣ, ҳангоми инқорӣ амал/бо ҳиссаҳои инқорӣ/ ва дар мавридҳои дигар ҳам воҷеҳурад.

шаклҳои баъзе аз феълҳои ба решаҳои $\sqrt{t} =$, $\sqrt{mā} =$ ва ғайра тааллуқдошта, ки ба тасрифи атематикӣ алоқа доштанд, дар шахси сеюми танҳо бандаки феълии t ва 3 ҷамъ - ei до-ранд.

Ба худӣ ҳамин тариқ шакли феълии ба $\sqrt{ah} =$ тааллуқдошта тасриф мешавад.

3 танҳо: $e^2yt [cāyta] < *ah-ai-ta-$ "омад", $e^2yl [cāyla]$ "омадаанд".

3 ҷамъ: $yt [yetti] < *ah-ta-$ "аст", $yl [yelli]$ "ҳастанд".

Шакли шахси сеюми ҷамъи сиғаи алоқамандӣ махтум ба $-e$ ҳам мушоҳида мешавад:

$kwye-$ "кошки афтанд"

Сифати феъли /аз шакли эр. қадим ба $-ta$ /одатан ба $-k$ ба охир мерасад: $>ktk$ -"карда", $>ydk$ -"рафта", $dyck-$ -"дида", yuz^2dk -"гардида"; баъзан сифати феъ-ли бе анҷоми $=k$ дида мешавад: $δed$ -"дошта", p^2yud -"халалдида" /?/. Аз мисолҳои боло ду шакл (yuz^2dk , p^2yud) ба воситаи суффикси $=ād$ сохта шудаанд. /ниг. ба сах. 134/. Ба воситаи ин сифати феъли ва феъли ёридиҳандаи $δ^2y$ -"доштан" шаклҳои таркибии феъл сохта мешудаанд: $>ktk$ $δ^2y$ $m(y^2n)$ -"кардаам", $>ydk$ $δ^2yud$ -"рафтааст".

Маслар дар шаклҳои гуногун мушоҳида мешавад:

- бо суффикси $-d/t$: $xwəd =$ "хурдан", $ββd =$ "гуфтан", $>kt =$ -"кардан";

- бо суффикси $-āk$: $xwē^2k$ -"хурдан", $>k^2k$ -"кардан", yw^2y^2k -"донистан", nps^2k -"навиштан", nby^2k -"задан".

ж. Ҳиссаҷаҳои нутқ.

- пешояндҳо: с [ci] -"аз", ʃ [ʃa] -"бо",
 ʃ [ʃa] -"дар"; пешояндҳо дар мавридҳои гуногун бо артикль
 якҷо шуда меоянд ва баъзан пеш аз муайянкунанда такроран ифода
 мегарданд: ʃy zɔʔk ʃy tɛkʔwɛk -
 "ба забори туркий" / дар ин ҷо ʃy = ʃ + артикли ҷинсиати мардо-
 на >y /. Пешоянди ʃ ҷун префикс хизмат мекунад: ʃ.ws
 - "хирадманд" (>ws -"фаҳм, ҳиссиёт", ʃzɛk -"ҳосилхез;
 ҳомиладор" / zɛk -"бахра" / ʃʔde -"оташин" / >de
 -"оташ, озар" /;
 -пасояндҳо: ɛɛ [ɛiɛ] -"бар", ɔʔɛ [ɔɔɛ] -"ро";
 -ҳиссаҷаҳо: hʔ, масалан, nʔn hʔɔʔɛ [nāni hā (ə)vɔʔɛi]
 "бигузур, онҳо бошанд"; dʔ, масалан, >y pndʔk dʔ ɔʔɛy
 "роҳ/ро / нигоҳ дор"; ɔʔ, масалан, nʔn ɔʔ ʃtt
 "ин ку ҳафт...".

з. Аз рӯи як қатор хусусиятҳо забони хоразмӣ ба забони
 авестой наздикии муайяне дорад. Мисли забони авестой дар забони
 хоразмӣ табдили ɔ > ʃ мушоҳида мешавад, ки он барои таснифи
 забонҳо аз аҳамият ҳолӣ нест. Масалан, ʃ -"бо" (<*h₂adā/*h₂ada),
 mɔx -"малаҳ/тоҷ. < эр.ш. ɛ > ɔ, n mɔk -"немак"
 (<*natahka-). Мк. авестой dardāiti -"медихад" <*dardāti.

Дар хоразмӣ боқимондаҳои лексикаи динӣ-афсонавӣ, ки як гурӯҳи
 муайяни лексикаи авестойро ҳақиқатан ташкил мекунад, мушоҳида мешавад:
 khɛzɔʔwɛ -"ҷодугарӣ" ʃ ав. xaxvaɔɔɛidi "ҷодугарзан"
 / мк шугнӣ kaxoɔ -"зан", (?) ɛkɔʔɛ "дурут" ʃ ав. ʃiɔɔɛi -
 "таълимоти зиддилини", >rd / Бедунӣ шакли ɔyɔʔ додааст / -
 "ҷашн" ʃ ав. ɔatu, ʔɔ -"лаънат кардан" ʃ ав. zɔɔɛ, wɛ -
 "ҷиз" ʃ ав. vāč(i).

Мк. сифатҳои ба воситаи префикси ɔ -сохташудаи забони тоҷикӣ
 / бохирал, боққӯдаа ғайра /.

Забони соки-хутани

а. Тоифаи орьёни-соқҳо жануз дар кати-
баи Бағистон ва таърихи Юнони қадим

/Геродот ва дигарон/¹ номбар мешавад. Ин тоифаи кучманҷӣ дар минтақаи ҳеле калон мезист ва осори зисту зиндагонии онҳо донишмандон аз Украина то Қазоқистони имрӯза пайдо карда тавонистаанд. Чанде пеш аз солшумории милодӣ гурӯҳе аз соқҳо дар Ҳиндустони шимолӣ ғарбӣ ҳам давлати пуриқтидореро таъсис карда буд. Дар асрҳои аввали солшумории мо тоифаҳои соки дар Туркистони Чин ҳам ҳаёт ба сар мебаранд. Як гурӯҳи ин тоифаҳо хонигармеро /марказаш Ҳутан/ тартиб дода буд.

Сарчашмаҳои хаттии забони соқҳои Ҳутанро донишмандони ибтидои асри XX дар Ҳутан, Турфрон ва ҷойҳои дигар пайдо кардаанд. Ин сарчашмаҳо бо системаи хати браҳми, ки аз Ҳиндустон иқтибос шудааст, навишта шудаанд. Ин системаи хат аломатҳои ифодаи овозҳои садонок ва ҳамсадо дошт ва аз алифбоҳои соми бо он фарқ мекард ки ҳар як аломати асосӣ ҳамсадо ва аломати иловагӣ садонокро ифода мекард². Бояд қайд кард, ки аз сабаби вучуд надоштани қоидаи имло вариантҳои гуногуни навишти калимаҳо дар матн дучор кардан мумкин аст.

Ҳоло матнҳои сершумори соки дастраси шарқшиносон гардидааст. Матнҳо аз ҳуҷҷат, мактуб, забонхат, роҳнамо, рисолаҳои калони тиббӣ, муҳовира, лугат, шаклҳои ҳусни хат ва ғайра иборатанд. Ғайр аз ин, матнҳои маназум ҳам то замони мо омада расидаанд. Аксарияти матнҳои забони соки-хутани ба дини бутпарастӣ мансуб аст.

¹Аз рӯи қайди Ҳеродот калимаи сок ва скиф ҳаммаънӣ /синоним/ буда аз як реша пайдо шудаанд.

²Агар баъд аз аломати асосӣ ягон аломати иловагӣ намеомал, ин маънои он дошт, ки дар ин маврид ҳамсадо бо садонокӣ а хонда мешуд.

б. Чун системаи овозҳои забони соки-хутани аз системаи овозҳои забонҳои ҳинду фарқ мекард, ҳангоми иқтибоси системаи хати браҳми лозим омад, ки барои ифодаи баъзе овозҳои хоси соки-хутани диграфҳои¹ /таркиби якҷояи ҳуруф/-ро истифода кунанд.

Барои муайян намудани системаи овозҳои соки-хутани, одатан, аз имкониятҳои гуногун истифода мебаранд: ё тарзи ифодаи калимаҳои соки-хутаниро ба воситаи системаи дигари хат/масалан, тибетӣ/ ё ифодаи калимаҳои бегонаи /масалан, туркӣ/ ба воситаи хати браҳми. Баъзан дар тадқиқу таъини овозҳо аз ноустувории имло ҳам истифода мебаранд /масалан, як овоз ба чанд тарз ифода мегардад/. Масалан, калимаи "кӯҳ" дар падежи *nom.* дар шаклҳои *gaha, ggaha* ва *g̃gahā* дуҷор мешавад. Ин маънои он дорад, ки ифодаи садонок дар охири калима як қоидаи имло мебошаду бас². Аз тарафи дигар, ин қоида аз он шаҳодат медиҳад, ки дар охири ин калима шояд як садоноки сифатан номаълуме талаффуз мегардад.

Талаффуз ҷалудани садонок дар охири калима дар ифодаи калимаҳои соки-хутани бо ҳуруфоти тибетӣ тасдиқ мегардад: *cx. divāsu* /бо хати тибетӣ *ḥovos* 1°12", *teahaulasa (cō-las)* / 1°14", *vistā (ḥves)* 1°20"; Калимаи туркӣ *biğin* -"пахлу" ба хати браҳми чун *ḥaikṣṣā* ифода мешуд. Аз ин гуна воситаҳо истифода бурда, системаи мувофиқати аломатҳо/ҳарфҳои браҳми ва овозҳои соки-хутаниро ба таври зерин тасаввур кардан мумкин аст.

¹ Диграф дар системаҳои бисёри хат истеъмоли мешавад. Масалан, дар анг. *sh* /тоҷ.ш./, *ch* /тоҷ.ч/.

² Дар системаи хати браҳми аломате, ки ягон ҳамсадо ро ифода мекард, дар охири калима бе аломати иловагӣ ҳамсадо ва садонокро ифода карда метавонисту ифодаи танҳо ҳамсадо дар охири калима имконият надишт.

Садонқоҳ:

аломатҳои браҳми:	a	ā	i	ī	u	ū	au	au	ā
о в о з ҳ о:	[a] [a], [a]	[ɑ]	[i] [e]	[i:]	[u]	[u:]	[e]	[o]	[ə]

Ҳамсадоҳ:

аломатҳои браҳми	овозҳо	аломатҳои браҳми	овозҳо	аломатҳои браҳми	овозҳо
κ	[κ]	κc	[c]	κ	[δ], [d]
κh	[x]	κs	[dʰ]	κd	[d]
g	[g]	g	[g]	gk	[g]
gg	[g]	gn	[z]	n	[n]
k:	[x]	t	[tʰ]	p	[p]
kv	[hw]	d, g	[eʰ]	pk	[t]
κ	[g]	κs	[dʰ]	κ	[e]
c	[c]	ts	[cʰ]	v	[w]
ch	[cʰ]	κ, ny	[nʰ]	m	[m]
j	[j]	g	[zʰ]	y	[y]
s	[z]	s:	[sʰ]	z	[z]
ss	[s]	t	[s]	l	[l]
		tc	[t]	h	[h]

Муқоиса кунед дар забони русӣ ток - тѣк, кон - конѣ, мол - моль ва ғайра/.

Ғайр аз ин, дар системаи ҳат аломати махсусе баҳои ифодаи димоғнокии садонқоҳ истифода мешуд/Ин аломат дар транслитерация ба таври *ṛ* /аз рӯи анъана/ ифода мегардад.

Чунон ки аз ҷалвал аён аст, дар системаи овозҳои соҳи-хутанӣ, мавҷи ҷудияти ҳамсадоҳи соҳа ва палатали мушоҳида мешавад.

Системаи овозҳои соки-хутани дорои хусусиятҳои мубошад, ки ба забонҳои шарқии эронӣ хосанд.

эқ. **v-* > эш. *w* /дар аввали калима/: сх. *vakā* "бор", мк. осет. *цару*, шғн. *vār*: "овардан" < эқ. **vak-* /эғ: тоқ. бор, курд. *вэг*: "бурдан"/;

эқ. **č-* > эш. *s-* : сх. *tcahaka* "чаҳор", мк. осет. *сэррак*, шғн. *сарог* < эқ. **čardwāna-* /эғ: тоқ ч/аҳ/ор, бел. *čār* /;

эқ. **ft-* > эш. *-wt-* /дар мобайни калима/: сх. *handa* "ҳафт", мк. осет. *авд*, шғн. *wūd* < эқ. **hafta-* /эғ: тоқ. ҳафт, бел. *apt* /.

Хусусиятҳои зерини фонетикӣ мақоми забони соки-хутаниро байни забонҳои шарқии эронӣ муайян менамоянд:

ҳ.а. **k̄u* > сх. *š*: сх. *aššā* "асп" монанди вах. *yoš*, мк. ав. *aspa*, пқ. *asa* /ҳа. **ek̄nos* :лот. *equus*, юн. *ἵππος* за г./;

эқ. **rd* > сх. *l*: сх. *sali* монанди тоқ. сол; мк. ав. *sarad*, шғн. *(a) sād* "имсол";

эқ. **rt* > сх. *d* [ʔ]: *mūda* -"мурда" монанди ишк. *māl*; мк. вах. *mərtk* шғн. *mūj*.

Асоситарин майлонҳои рағнақи инкишофи системаи овозии забони соки-хутани иборатанд аз:

- қарангдоршавӣ, роғшавӣ ва азбайнравии ҳамсалоҳии бечаранг; азбайнравии ҳамсалоҳии қарангдор; табдили ҳамсалоҳии роғ ба *h* дар мавқеи байни садонокҳо. масалан, *gyagarā, jarā* "чигар", мк. ав. *yākarā; dai* "оташ" < **dāga-*, мк. тоқ. доғ; *tāunā* "либос" < **tafana-*, мк. тоқ. тофтан.

- таъсири калони умлаут: масалан, *īndā* "ҳастанг" < **han̄*; *zvitā* "мерӯяд" < **raudati*.

Сарчашмаҳои соки-хутани ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд, ки гурӯҳи якум шакли кӯҳнаи забон ва гурӯҳи дуюм онҳо шакли нави забонро инъикос мекунад.

калимаҳои соки-хутани кӯҳна	тарҷума	калимаҳои соки-хутани нави
<i>yudaimā</i>	"кардам"	<i>yudem</i>
<i>tsutā</i>	"шуда, рафта"	<i>tsva, tsa</i>
<i>ʃpʉlʃai</i>	"испурч"	<i>ʃpaɨjʃai, ʃpijʃai</i>
<i>mulʃdā</i>	"шафқат"	<i>mvoɨʃjā, mviɨʃdā, mvoʃca</i>
<i>sata</i>	"сто"	<i>ssa, sa, se</i>
<i>kvataimā</i>	"гуфтам"	<i>kvem</i>
<i>hāva vāte</i>	"ба чизу чора"	<i>hāva</i>

в. Ҳиссаи номи забони соки-хутани системаи инкишофӣ ёфтаи тасрифи маҳдуд доштааст. Тасрифи ҳиссаи номӣ чанд типӣ асосӣ дорад, ки муҳимтарини онҳо дар ҷадвали зерин оварда шудааст:

типи тасриф	но м и			Ҷ о н и ш и н ӣ				
	падеж	асосҳо махтум ба:			сифати ҷонишинӣ		ишораҷо-нишин	
шумора		*-а-	*-ā-	*-ака-	маг-дона	за-нона	мар-дона	замона
Т а н ҳ о	Ном	<i>ʒgarā</i> <i>balysā</i>	<i>kantha</i> <i>ʃʃanda</i>	<i>ʒsamassanda</i> <i>pispi, pai</i>	<i>ʒiʃʃā</i>	<i>ʒiʃʃo</i>	<i>ʒiʃʃā</i> <i>ʒiʃʃā</i>	<i>ʒa</i> <i>ʒaʃʃā</i>
	Acc.	<i>ʒgaru</i> <i>balysu</i>	<i>kantho</i> <i>ʃʃando</i>	<i>ʒsamassandu</i> <i>pisau, pau</i>	<i>ʒiʃʃu</i>	<i>ʒiʃʃo</i>	<i>ʒtu</i> <i>ʒtuʃʃu</i>	<i>ʒto</i> <i>ʒtoʃʃu</i>
	Селп.	<i>ʒgaru</i> <i>balysi</i>	<i>kantho</i> <i>ʃʃandige</i>	<i>ʒsamassandu,</i> <i>ʒiʃʃai, pai</i>	<i>ʒiʃʃiye</i>	<i>ʒiʃʃiye</i>	<i>ʒtiʃʃa</i> <i>ʒtiʃʃiye</i>	

	Acc. Instr.	ggarāna balysāna	ssamdyeja	ysamāssan- daina pissaina pēna	biššāna	biššāne jā	ttāna ttāna	ttā
	Loc.	gīre	kīnthā	ysamāssandya				ttāna ttāna
	Voc.	balysā	ttāya	pīsā				
Ч.	Nom.	ggarā	kānthā	ysamāssanda	biššā	bišše	ttā	ttā
а	Acc.	balysā		pīsā, pā			ttā	ttā
и	Gen.	ggarāni balysāni	kānthāni ššāndāni	pīsāni	biššāni		ttāni ttāni	ttāni ttāni
э	Acc. Instr.	ggarāyau balysāyau	ssamdyau	pāyau	biššāyau		ttāni ttāni	
	Loc.	ggarāno	kānthāno	pā	biššo		ttāno	ttāno

Дар ҷадвали боло шаклҳои падегии калимаҳои зерин оварда шудаанд:

ggarā / < *ggarā / "кӯҳ", balysā "Булда", kānthā / < *kānthā = 1 "шаҳр", ššānda / < *spantakā = 1 "замин", ysamāssanda / < *yama spantakā / "олам", pīsai "расом", pā / < *pāka = 1 "по", biššā / < *vis pa = 1 "ҳар", šā / < *soh / ša / < *sā "ин", šātā, šāša "он."

Инчунин ҷадвали ҷонишинҳои шахсӣ оварда мешавад:

Дар ин феҳристи номҳо даруни қавс шаклҳои қалими эронӣ оварда шудаанд, ки аз рӯи қоидаҳои таърифи тилҳои таърифи хиссаҳои номи соки-хутанӣ гузашта шудааст. Аз ин ҳолат, ки қалимаи ggarā чун асоси маҳтум ба = a =, қалимаи pīsai чун асоси маҳтум ба = aka: ва ғайра инъикос ёфтаанд.

пәлеж	шакл - ҳои забон	ш а х с и		г а х с и	
		танҳо	I ҷамъ	танҳо	2 ҷамъ
Nom	кӯҳна	<i>aydu</i>	<i>muhu, muho</i>	<i>thu</i>	<i>uhu, uho</i>
	нав	<i>a</i>	<i>maha, miki</i>		<i>utā, amai ahā</i>
Acc	кӯҳна	<i>ma</i>	<i>muhu, muho</i>		<i>uhu, uho</i>
	нав		<i>maha, miki</i>		<i>utā, amai, ghā</i>
Gen	кӯҳна	<i>maḡ</i>	<i>māvu, mānu māju</i>	<i>tvī</i>	<i>utānu, utānu</i>
	нав	<i>mut</i>			<i>utā</i>
All. Inste.	кӯҳна	<i>maḡna</i>	<i>muho jsa</i>	<i>tvī jsa</i>	<i>utānu jsa</i>
	нав		<i>maha jsa</i>		

Бо вуҷуди системаи пурраи тасрифи /системаи пәлеж/-и ҳиссаи номи дағ забони соки-хутани пешояндю пасояндю низ ба таври васеъ истифода мешаванд: *ālato* "ба тарафи", *ḡenda* "бар", *ḡomtsa* "бо", *jsa* "бо, аз", *kāḡāna, kīna* "ба сабаби", *maḡsda* "назди", *ḡala* "ба", *ḡaska* "барои", *ḡate* "ба, бар", *ḡta, tvī* "ба, барои" ва ғайра. Ин шаклҳо ва бо ҷаҳре дигар чағ забон бисёртар чун пасояндю ва камтар чун пешояндю омада хизмат мекарданд.

г. Системаи тасрифи феъли соки-хутани мисли баъзе забонҳои дигари эронӣ бағ ду асос таъсис ефтааст.

Асоси замони ҳозира ба синфҳои гуногуни замони ҳозираи эронии қадим мансуб аст.

Дар ҷадвали зерин тасрифи феъл дар замони ҳозираи сиған хабарӣ, тарзи фоилӣ ва миёна, ки дар соқӣ-хутанӣ маҳфуз мондаанд, дода мешавад:

шумора	шахс	тарзи фоил	тарзи миёна
танҳо	1	<i>yamā; daimā; imā, -mā; tsimā</i>	<i>yane; kame; nāse</i>
	2	<i>yañ; dai; ě; tsoi</i>	<i>kāma; nāsa</i>
	3	<i>yindā; daitā; aštā; -stā</i>	<i>jande; kamāte; nāste</i>
ҷамъ	1	<i>yamā; dayāmā; mā; tūya</i>	<i>kāmānane</i>
	2	<i>yanda; daiya; sta</i>	
	3	<i>yanādi; dāinda; indā; tsindā</i>	<i>yanāre; kāmāre; nāāre</i>

Дар ин ҷадвал шаклҳои гуногуни феълҳои *yan*^I-"кардан", *dai*-"дидан" **ah*-"будан" /шакли мустақил ва ғиклитикӣ/, *ts*-"рафтан, шудан", *kām* "шудан", гаргидан", *nās*-"гирифтани" оварда шудаанд.

Вариантҳои гуногуни бандҳои феълӣ ба мавқеи гуногуни фонетикӣ вобастаанд /масалан, *yindā; daitā*/.

Инчунин давҳаи шаклҳои феълӣро дар сифаҳои гуногун меорем:

Табдили ғайриоддии $K > y$ дар ин феъл, ки аз эқ. **kan-* /нит. тоҷ. мекунам/ баромадааст, аз сабаби он аст, ки ин феъл дар аксар мавридҳо чун ёридиҳандаи феълӣ таркиби истеъмол шуда, дар мавқеи сусти фонетикӣ талаффуз мешуд.

сиға		шахсу шумора	мисол
алоқамандй		1 танҳо	<i>ḡvāne</i>
		3 танҳо	<i>ḡvāte, yanāte, pyuvāte</i>
		3 ҷамъ	<i>ḡvānde, pyuvānde</i>
хоҳишмандй		1 танҳо	<i>tsēm, dīni, ḡvāññi</i>
		3 танҳо	<i>yanīyā, tti</i>
		3 ҷамъ	<i>yanīzi, ḡvīzi, pviḡyau</i>
амрй	тарзи фойд	2 танҳо	<i>yana, diya</i>
		3 танҳо	<i>ysānātu</i>
		2 ҷамъ	<i>ḡanda, ḡvāñita</i>
		3 ҷамъ	<i>ḡyāndu, ḡvāñādu</i>
	тарзи мечна	2 танҳо	<i>yānu, nānu</i>

Дар ин ҷадвал ғайр аз феълҳои дар боло номбурда шаклҳои феълҳои зерин дода шудаанд: *ḡ(u)v-* "фаҳмидан", *p(yu)v-* "шӯидан", *ḡvāñ-* "гуфтан", шаклҳои *dīni, diya, ḡyāndu* аз асоси *dai-* /нк.ҷадв. с. 154/ сохта шудаанд.

Шакли замони гузашта аз рӯи қолиби дар забонҳои эронӣ маъмул, ки дағ асоси сифати феълӣи замони гузашта ба *=ta* сурат негирад, сохта шудааст.

Ду типӣ тасрифи шаклҳои феълӣи замони гузашта вуҷуд дорад: а/ асоси эронӣ гузашта /сифати феълӣи замони гузашта/ + шакли тасрифии феълӣи ғридиҳанда *= ah-* "удан" /дар шакли шахси

танҳо феъли *ah= истъмол намешавад/.

б/асоси замони гузашта + суффикси -ta(n)t+ худи ҳамон феъли *ah= ,ки дар шахси сеюми танҳо ҳамчунон истъмол намешавад.

шахсу думора	типи тасрифи I		типи тасрифи II	
	чинсияти мардона	чинсияти занона	чинсияти мардона	чинсияти занона
I танҳо	<i>bustamā</i> <i>āstamā</i>	<i>āstamā</i>	<i>yādaimā</i>	<i>yādātāmā</i>
2 танҳо	<i>bustā</i>	<i>hāmāta</i>	<i>yāde</i>	<i>yādātā</i>
3 ҷамъ	<i>busta</i> <i>āsta</i>	<i>hāmāta</i> <i>āste</i>	<i>yādandā</i>	

Дар ҷадвали боло шаклҳои гуногуни феълҳои *buv* = *busta* = "фаҳмидан", *ah = *āsta* "ништастан", *hām* = *hāmāta* = "шудан", "гардидан", *yan* = *yāda* = "кардан" дола луданд. Аз нуқтаи назари таърих ин шаклҳоро ба тариқи зайл маънидод кардан мумкин аст:

bustamā < * *bustah* + * *ahmi*,

yādātāmā < * *kaṭā* + * *tāt* + * *ahmi*

yāde < * *kaṭa(h)* + *tā* (r) ва ғайра.

Ғайр аз сифати феълии замони гузашта боз шаклҳои лигари феълии тасрифташаванда истъмол мешуданд, ки дар байнашон сифати феълии замони оянда е зағурат / *participium necessitātis*; мк. тоҷ. рафтани, хондани ва ғ./ роли махсусе мебозид. Ин сифати феъли аз асоси замони ҳозира бо ёрии суффикси = *āñi* / вариант ҳо: = *āñā*, *āñā* ва ғ./ сохта мешуд. Мисол: *nāzāñā* "ғирифтани" *radimāñā* - "сохтани", *narāmāñā* "баромадани", шаклҳои махсус: *teera*, *teeri* "кардани" / аз *yan* = *yāda* болотар нк./, *tuñai*

"рафтани".

Шаклҳои модалии имконият ба воситаи қолиби махсус ифода мегаштанд, ки аз сифати феълии замони гузашта ва *yān* = "кардан" чун ёридиҳанда таркиб меёфт: *purrodu yindā* - "ғолиб омала метавонад", *yudu yindā* - "карда метавонад".

Забони бохтарӣ а. Илми эроншиносӣ солҳои охир дар бораи забоне ки дар ибтидои солшумории мо дар Бохтар дар доираи истермоал будааст, маълумоти на он қадар пурра ба даст овард. Кашфи навиштаи калоне ба забони бохтарӣ як ҳодисаи муҳиме ба ҳисоб меравад. Ин навишта соли 1957 дар Сурх Кутал ном ҷо назди Бағлон /Шимоли Афғонистон/ кашф шуда буд ва аз 25 сатр иборат аст. Дар ҳуди ҳамон ҷо як қатор навиштаҳои дигари нисбатан хурдтар ёфт шуда буданд. То ин давра эроншиносӣ материали басо ноқисзоро дар даст дошт: навиштаи кӯтоҳе аз Урузгон /назди Кандаҳор, соли 1953 кашф шудааст/, ки таҳлилнопазир аст; навиштаҳои мухтасари мухталиф дар Ҷумпора, танга ва ашъеи дигар. Дар Душанбе, масалан, ҳамаи устухондоне ёфт шудааст, ки матни кӯтоҳ порад.

Бохтар чун давлат таъсири бениҳоят калони Юнонро аз сар гузарондааст. Аз ин ҷост, ки системаи хати юнонӣ дар Бохтар ҷорӣ шуда, бо он тамоми навиштаҳои бохтарӣ инъикос ёфтаанд. Дар поён лавҳаи вариантҳои сохтарию ҳуруфоти юнонӣ ва кики инъикоси тахминии онҳо ба воситаи ҳуруфоти тоҷики оварда мешавад:

Α	"а"	Ζ	"дз"	Ν	"н"	Υ	-
Β	"в"	Θ	-	Ο	"о"	Φ	"ф"
Γ	"г"	Ι	"и"	Π	"п"	Χ	"х"
Δ	"д"	Κ	"к"	Ρ	"р"	Ω	"о"
Ε	"е"	Λ	"л"	Σ	"с"	Ψ	"ш"
Η	" "	Μ	"м"	Τ	"т"		

Монандии забони юнонӣ гурӯҳи ΓΓ чун ππ ҳонда мешуд.

б. Ба забони бохтари табилооти овозии зерин хосанд:

эқ. *d > бохт. *с*: ΒΑΓΟΛΑΡΡΟ "буҷхона" < **bagā-dānarka*:
ΛΙΖΟ "арк" < **dizā*:

эқ. *xt > бохт. *χd*: ΩΣΟΡΔΟ "сухта" < **awa-suxta*:

эқ. *zt > бохт. *zd*: ΚΙΡΔΟ "карда" < **kzta*:

ΟΙΛΙΡΔΟ "дошта шуда" < **wi.dzta*:

эқ. *aka > бохт. *g*: ΑΒΑΒΡΟ "биёбон" < **apa-āpaka*:

ΜΑΓΡΟ "андеша" < **ma-aka*:

Азбаски материали маҳфузмондаи забон хеле кам аст, тасав-
вуроти пуррае дар бораи грамматикаи забон пайдо кардан мушкил
аст.

Бо вучуди ин мутоҳидаҳои гуногуноро қайд кардан имконпазир
аст:

а. Фарқияти шаклҳои падежи маҳфуз мондааст.

Ном, Асс. танҳо ΒΑΓΟ "тудо",
ΝΟΚΟΝΖΟΚΟ -исми хос;

Ҷен. танҳо ΝΟΚΟΝΖΟΚΙ, ΚΑΝΗΡΚΙ-
исмҳои хос;

Ном, Асс. чамъ ΒΑΓΕ; ΑΞΑΡΡΕ "сангҳо".

б. Артикли *М-, МА, ΜΟ* < эқ. **ita* маҳфуз мондааст.

в. Аз шаклҳои феъли дар матнҳои мавҷуда танҳо шакли ваҳси
сеюм боқӣ мондааст /нк ΚΙΡΔΟ, ΟΙΛΙΡΔΟ ۽ ΣΤΑΔΟ -

"шуд, истод" / . Шаклҳои ΦΡΟΧΟΛΪΒΟΝΔΗΙΟ - "бароранд",

ΠΙΔΟΡΙΧΣΗΝΙΟ "ҳоли кунанд" ва монанди он чун шакли сифаи
хоҳишмандии сеюм чамъ шумурда мешаванд.

г. Аз ҳиссаҷаҳои нутқ пешояндҳо *ΑΣΟ* -"аз", *ΑΒΟ* "ба" .../ва пайвандақҳо *ΕΙΔΟ* -"Чун, вақте ки", *ΤΑΔΟ* "он гоҳ он вақт" .../ маҳфуз мондаанд.

д. Дар навиштаҳои бохтарӣ исмҳои хоси бисъёре боқӣ мондаанд, ки аслан калимаҳои мураттаб мебошанд:

ΒΟΡΖΟΜΓΘΡΟ -"Бузургмеҳр", *ΜΙΥΡΑΜΑΝΟ* <
**miŭra-γāman* "он ки дар сояи меҳр ором мегардад", *ΦΡΕΙΧΟ*-
ΑΔΗΡΟ <**frē-χwatamuraka* "соҳиби маҳбуб".

Қисме аз сарчашмаҳои бохтарӣ хонда ва таҳлил наудодааст, ки дар байнашон бандҳои дастнавис ҳам мавҷуд аст, ки аз Туркистони Ҷарғӣ ба даст омадаанд.

Забонҳои дигарӣ
миёнаи эронӣ

Ғайр аз забонҳои мазкур дар давраи миёнаи таърихи забонҳои эронӣ забонҳои дигаре ҳам шояд вуҷуд дошта буданд. Ҳар забони ҳозираи эронӣ, албатта, аз забони миёнае пайдо шудааст. Лекин дар он давра на ҳар забон дорои системаи хат шуда метавонист ва барои ҳамин ҳам дар бораи забонҳои бисъёри он давра маълумоте вуҷуд надорад. Аммо мушоҳида ва маълумоти ноқисе дар бораи баъзеи онҳо ба даст омадааст

а. Соқӣ-тумшӯқӣ. Дар Туркистони Чин /дар маҳалҳои Тумшӯқ, Маралбошӣ/ қариб 10 матн аз ҷиҳати мазмун гуногун, ки ба забони соқӣ-хутанӣ наздикӣ доранд, вале аз он кӯҳнатар менамоянд, пайдо шудаанд. Забони ин матнҳоро забони соқӣ-тумшӯқӣ меноманд.

б. Соқӣ-қашқарӣ. Калимаҳои ҷудогонаи ин забон дар асади олимпиадрии XI Маҳмуди Қошғарӣ /"Девону луғот-ит-турк" дучор мегарданд.

в. Забони яфтаӣ /эфталитӣ/ забони як тоифаи эронист, ки дар миёнаҳои ҳазорсолаи якуми солҷумориҷ мо дар Осиёи Миёна ва Марказӣ ғоли басо калоне бозидоаст. Сарчашмаи ин забон иборат аз қисмҳои ноқисе ноҳондаи дастнависҳо ва матн танга, мӯҳру тамғаҳо мебошад.

г. Дарии миена. Роҷеъ ба ин забон маълумоти хеле кӯтоҳе дар сарчашмаҳои арабзабон дода мешавад. Ривояте вуҷуд дорад, ки тибқи он подшоҳи сосонӣ Баҳроми 1-ум ба 5 забон гап мезад. Дар ин феҳрист ба ғайр аз чаҳор забон /"пахлавӣ"/ порсии миёна/, портӣ /парфиёӣ/, оромӣ ва ҳузӣ /бозқимондаи забони элаӣ/ забони дарӣ номбар мешавад.

д. Олонӣ ё осетии кӯҳна. Ин забон аз ҷанг катибаи кӯтоҳу ноқисе интиҳои ҳазорсолаи якуми солшумории мо маълум аст. Сарчашмаҳои эронӣ калимаи иборҳои гуногуни лаҳҷаҳои тоифаҳои соқӣ-сарматиро, ки ба олонӣ наздик буда, дар соҳилҳои шимолии баҳри Сиёҳ, зиндагӣ мекарданд, маҳфуз монданд.

Ба ғайр аз ин тариқи тавсифи таснифи забонҳои он давра як роҳи дигари тадқиқоти забонҳо барқароркунии забонҳои матрук мебошад. Эроншиноси машҳур В.С.Соколова, масалан, дар натиҷаи муқоисаи материали забонҳои шугӣ /бо лаҳҷаи Баҷу/, рушонӣ, бартангӣ, рошорвӣ, саригилӣ ва инчунин язгуломӣ очерки грамматикаи забони пешомади ин забонҳоро дар ҳазорсолаи якум барқарор намудааст.

Ташаккули забони дарӣ

Шароити таърихӣ-адабии
ташаккули забони дарӣ

Истилои асри УД дар нимқазираи Ара-
бистон давлати рӯҳонӣ /теократӣ/ ба
амал омада, сиёсати реакционӣ-агрес-

сивиро пеш бурда, рӯ ба тасарруф кардани хоки мамлакатҳои ҳамсоя
менаояд. Соли 633 дар канори даръеи Фирот назди шаҳри Ал-Ҳира
аввалин бор арабҳо ба эронӣ ҳуҷум оварда онҳоро мағлуб гардон-
данд. Муборизаи арабу эронӣ, ки бо ин муҳориба сар мешавад, ба
ҳалокати охирин шоҳи сосонӣ Ядигурди сеҳм /СІ/ ва забти Балх
/652/ аз тарафи арабҳо мерасонад. Баъд аз тасарруфи Ҳуросон араб-
ҳо ба истилои Мовароуннаҳр сар карданд. Баъд аз ҷангҳои шиддатнок

соли 722 Хучанд ва соли 737 Хатлон забт гардидаанд.

Аз аввали истилои араб ва ҳатто баъд аз он, ки арабҳо ҳокимият-ташонро барқарор намуанд, муборизаи халқҳои эронинажоди Осиёи Миёна ва Эрон давом дошт ва баъзан ба камоли авҷ мерасид.

Адами давлати сосонӣ ба таносуби нави халқиятҳои гуногуни эронинажод дар давлатдории оварда расонд. Забони порсии миёна ҳам, ки забони лини зардуштӣ ва забони расмии давлатдории Сосониён ба ҳисоб мерафт, аҳамияташро гум кард ва рафта-рафта ҷояшро забони арабӣ ишғол мекунад.

Забони порсии миёна танҳо дар ҷамъиятҳои на он қадар калони зардуштӣ, ки дар баъзе шаҳрҳои Эрон боқӣ монда буданд, ва ҷамъияти зардуштиёни ба Хиндустон ҳиҷраткарда боқӣ мемонаду халос. Ғайр аз ин, забони порсии миёна дар дарборҳои коминони катибаи *mir-ē zādān*, асри XI/.

Қ а й д: Забони порсии миёнаи ҷамъиятҳои монавӣ дар Туркистони Чин то асри IX /таназаули давлатдории уйғурҳо, ки дини расмиашон буд/ аҳамияташро гум намарда меояд ва танҳо дар миёнаи ин ҳарн аз доираи истеъмоли мебарояд.

Аз доираи истеъмоли берун баромадани забони порсии миёна барои ривочу равнақи забони умумихалқии давраи сосонӣ-дарӣ заминаи мусоиде тайер кард. Забони дарӣ дар Хуросон дар натиҷаи омезиши лаҳҷаҳои ҷануби ғарбӣ, ки ба порсии миёна хеле наздик буданд, ва забони парфӣёнӣ /аз гурӯҳи лаҳҷаҳои шимоли ғарбӣ/ пайдо шудааст.

Қ а й д кардан лозим аст, ки Хуросон он давра масоҳатеро аз Нишопуру Нисо то Балху Хатлон ишғол мекард. Аҳли лаҳҷаҳои гуногуни дарӣ дар ҳудуди васеътаре /Мовароуннаҳр, Эрони ғарбӣ ва Озарбойҷон/ мезистанд. Аммо дошмандони ҷуғрофиносии араб /Аҳмад-ал-Яҳқубӣ ва Абӯ Исҳоқ ал-Истаҳрӣ/ қайд мекунанд, ки озодагарин ва

суфтатарини лаҳҷаҳои дарӣ лаҳҷаи Марғи Шоҳгон буд.

Берун аз ҳудуди Хӯросон забонҳои мухталифи эронӣ мустаъмал буданд. Ғарбтар ва ҷануби ғарбтари Дашти Кабир /Ҷибол ва Ёрос/ ба лаҳҷаҳои гуфтугӯ мекарданд, ки онҳо аз забони дарӣ фарқи хеле калон доштанд. Яке аз ин лаҳҷаҳо давран дудударозе чун забони "паҳлаваг" маълум буд. Дар доманаҳои ҳатторкӯҳи Загрос забони курдӣ ва дар Хӯзистон забони ғайриэронӣ—забони алаӣ дар доираи истеъмол буданд. Дар минтақаи ҷануб ва ҷануби шарқии Хӯросон тоифаҳои балуҷ ва афгон зиста, ба забонҳои балуҷӣ ва пашту гуфтугӯ мекарданд. Шимол ва шимолишарқтари Хӯросон минтақаи доираи истеъмоли забонҳои шарқӣ /бохтарӣ, забонҳои помирӣ, сугдӣ, хоразмӣ/ ба назар мерасид. Дар он давра дар соҳилҳои шарқии баҳри Ҳазар ҳанӯз тоифаҳои олонӣ—пешомадони осетиҳо зиндагисӣ мекарданд. Дар даштҳои шимол ва шимолӣ шарқтари Мовароуннаҳр забону лаҳҷаҳои гуногуни туркӣ дар доираи истеъмол буданд. Дар соҳилҳои ҷанубии баҳри Ҳазар як гурӯҳ лаҳҷаҳои эронӣ ғарбӣ истеъмол мешуданд. Қайд кардан лозим аст, ки дар минтақаҳои гуногун ҷамъиятҳои калони араб муқим шуда буданд, ки онҳоро одатан тозӣ мегуфтанд. Дар баъзе шаҳрҳо /Ниспоур, Копон, Кум ва ғайра/ нисфи аҳолиро арабҳо ташкил медоданд.

Агарчи ватани аслии забони дарӣ Хӯросон бошад ҳам, ин забон дар Мовароуннаҳр мавқеи хеле бузургро дошт. Аз ин ҷост, ки забони дарӣ дар мубориза зидди арабҳо чун олате барои ташаккули омма истеъмол мешуд. Яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои маълумот дар бораи паҳншавии забони дарӣ "Нитоб-ал-фехраст"-и Ибн-ан-Надим мебошад. Дар ин маъхаз гуфта мешавад, ки забонҳои эронӣ мен паҳлавӣ, дарӣ, форсӣ, хурӣ ва сурьенӣ мебошанд. Паҳлавӣ забони минтақаи Ҷаҳла /Fahla/ буд, ки он минтақа аз музофотҳои Исфохон, Рай, Ҳамдон, Моҳ-Наҳованд ва Озарбойҷон иборат буд. Дарӣ забони шаҳри Истаҳр /ал-Мадоин/ буд ва дар дарботи шохон мустаъмал буд. Иб

забон танҳо дар Хӯросон ва қисмҳои дигари шарқии давлати Сосониён, махсусан дар Балх чун забони оммаи мардум хизмат мекард. Забони форсиро шахсони саводнок, адибон ва монанди онҳо истеъмол мекарданд ва он забони Форс буд. Забони хуэӣ бошад, аз тарафи шоҳон ва аъёнӯ ашроф дар хилват, ҳангоми баъзу бозӣ ва дар доираи оила истеъмол мешуд. Забони суриёӣ забони лабирон буд ва як шеваи махлут аз забони суриягӣ ва форсӣ буд. Ин маълумоти ан-Надим дар сарчашмаҳои дигари замон далелнок мешавад.

Аз худи ибтидои давраи ташаккули забони адабии дарӣ тамоми сарчашмаҳои он /ба истиснои як гурӯҳи камчини маъхазоҳ/ ба хати арабӣ навишта шудаанд. Ин ҳолат дар натиҷаи он рӯй дод, ки забони арабӣ чун забони расмии давлатӣ ва дини ислом ба ҳисоб мерафт ва ба забонҳои маҳаллӣ таъсири ниҳоят калоне мерасонд. Аммо дар равнақу инкишофи илму адаби араб мероси маданияи эронӣён роли муҳиме бозид. Яке аз забардасттарин намоёндагони маданияти эронӣён Рӯзбеҳ б. Додӯе /Абдулло б. ал-Муқаддас, в. 757/ мубошад, ки "маҷмуаи "Калила ва Димна" /унвони ҳиндияш "Панчатантра", муаллифаш Бурзӯе/ ва достони *Хусраву-паттаг* /муаллифаш Донишвар/-ро аз форсии миёна ба арабӣ тарҷума кардааст.

Қушиши аввалини забони дарӣро чун забони адабӣ истеъмол кардан дар давраи Саффорӣён /851-900/ буд, ки дар Систон ва Хирот ҳукмронӣ мекарданд. Дар давраи Сомониён /819-1005/ дар Мовароуннаҳр адабиёт ба забони дарӣ ба камоли авҷ мерасад.

Хати арабӣ монанди хати форсии миёна таърихан аз системаи хати ғиниқӣ баромадааст. Нисбат ба системаҳои дигари сомӣ алифбои арабӣ мукамалтар буд: ҳуруфоти арабӣ бо аломатҳои иловагӣ /нуқта ва ҳаракат/ тамоми овозҳои забони арабиро дуруст ифода мекарданд.

Оид ба истеъмоли хати арабӣ барои навиштани /сабти/ матни
дарӣ бояд қайд кард:

- барои ифодаи ҳамсадоҳои хоси дарӣ аломатҳои махсус ихтироъ
гардидаанд (پ [p], چ [č], ز [z̤], گ [g])

ва чанд муддат ҳарфи ت [w]);

- барои ифодаи садонокҳои хоси дарӣ аломатҳои махсус истеъмоли
намешуданд /масалан, [ē] ва [ō] ба воситаи ی ва و
чун [ī] ва [ū] ифода мегаштанд/;

- дар бисъёр мағрибӣ /аксаран дар калимаҳои иқтибосӣ/ як
ҳамсадои дарӣ ба воситаи чанд аломат ифода мегашт (س, ش,
وا ص барои ифодаи [s], ز, ض, ظ барои ифодаи [z]
ва ғайра/.

Ду қайди охириро чун камбудҳои ҷиддии системаи хати арабӣ
шумордан ҷоииз аст.

Аз ибтидои паҳншавии забони дарӣ то ба дараҷаи забони адабӣ
баромаданаш асрҳо гузашта буд ва аз ин сабаб забони дарӣ унсур-
ҳои забонҳои гуногунро иқтибос намудааст.

Забони дарӣ аз забонҳои дигари эронӣ бисъертар калимаҳои
парфӣени ва сугдиро иқтибос намудааст. Сабабал он аст, ки забони
дарӣ дар Ҳурӯсон ташаккул ёфтааст ва маълум аст, ки Ҳурӯсон дар
ҳудуди Парфия воқеъ гашта буд. Забони парфӣени /забони модарии
Ашкониён/ баъд аз воқун шудани тахти подшоҳии онҳо ҳам аҳамияташ-
ро дар муддати дароз нигоҳ дошта меомад.

Дар забони дари калимаҳои бисъёри парфӣениро мушоҳида карда-
анд. Дар поён ҷанде аз онҳоро номбар мекунем:

بایی —инъикоси ҳа. * = ḡh = чун овози -z- санади
калимаи парфӣени будани ин калима аст; шакли лаҳҷаи ҷануби ғарби
/порсии миёна/ бо инъикоси ҳамин овози ҳа дар матни порсии миёна
аз Туркистони қадим /Sābū/ маҳфуз мондааст.

čehca - дар ин калима қонуниятҳои хоси забони парсиёни *če > he* мушоҳида мешавад, гурӯҳи *he* баъдтар ба *č* табдил офта /мк калимаи хуҷир < *hu-čivra/. Аз ин қист, ки дар забони дари ҷуғти синонимҳо пайдо мешавад / парф. *dāra* < *dāva-ka- ва шакли ҷануби ғарбӣ *dās* < *dāva-ka- е *pāz* ва *pusaz* ва ғайра; *hezum* / мк ав. *aesma* /, дар шаклҳои ҷануби ғарбӣ гурӯҳи *sm- ба -m- табдил мебад: дар сарчашмаҳои ҷануби *hēma* < *aismā-ka- /ҷуҷор мешавад, ки аз лаҳҷаҳои ҷануби ғарбӣ мебошад;

nažād (< *ni- zāta) , дар шакли ҷануби ғарбӣ ба ҷои эҷ *ž-, ки аз ҳа. *g баромадааст, овози =d= меод; калимаҳои *zādan, zāydan* ҳам аслан шаклҳои шимоли ғарбӣ мебошанд, зеро овози хоси парсиёни ž(ā) даранд;

tuxm /мк. ав. *taoxman-* /; шакли ҷануби ғарбӣ бо табдили *xm > m дар калимаи дари *marzum* (< *mariya-tauxman- / маҳфуз мондааст.

Дар натиҷаи паҳншавии забони дари дар Мовароуннаҳр калимаҳои бисёреи суғдӣ ба он дохил шуданд. Масалан: *pic* /"пошна" / < *pada = бо табдили * > l , ки хоси забони суғдист; шакли ҷануби ғарбӣ *pič* мебошад. Баромали ҷуғтҳои *mil* ва *mač*, *pāl* ва *mač* ҳам чунин аст.

fām /ранг" / < суғд. *zəm* (< *kama-, *va* = "дурахшидан" /; таносуби эҷ *e = : суғд. β : дари f қонуниятҳои хосе буд; шакли ҷануби ғарбӣ *bām* аст. Аз рӯи ҳамин қонуният калимаҳои *fož* ва *važa* ҳам мустақим буданд.

asuyōā (< *ā-suxta-ka-) бо табдили овози *xt > yd, ки хоси суғдӣ мебошад; дар маҳҷаҳои ҷануби ғарбӣ гурӯҳи *xt- маҳфуз мондааст.

āḡāz / <сугд. >ḡ>z/;

ḡōk / <сугд. ḡwkk/.

Ба ҳамин тариқ, калимаҳои сугдӣ дар забони дарӣ ба ду восита муайян мегарданд: 1/ аз рӯи қонуниятҳои фонетикии хоси сугдӣ ва 2/ агар он калимаҳо дар матнҳои сугдӣ маҳфӯз монда бошанд.

Забони дарӣ калимаҳои бисёри забонҳои дигари эронӣ /хоразмӣ, с. ки-помирӣ/ ва забонҳои гайриэронӣ /туркӣ, арабӣ/-ро аз давран аввали ташаккулу равнақаш иқтибос карда аст. Иқтибоси калимаҳои араби ва туркӣ дар давраҳои минбаъдаи таърихи забони дарӣ ривож меёбад. Аз тарафи дигар, маълум аст, ки калимаҳои сершумори забони дарӣ ба забонҳои гуногуни Осиёи Наздик ва минтақаҳои дигар иқтибос гаштаанд.

Маълумоти лозимиро дар бораи забони дарӣ то замони ба забони ҳатӣ мубаддал гаштанаш аз маъхазҳои гуногуни адабӣ, таърихӣ ва ҷуғрофӣ пайд кардан мумкин аст. Аз ин нуқтаи назар, сарчашмаҳои зерин пурмоҳияттар ба назар мерасанд /аз рӯи соли баромад е солҳои ҳаёти муаллиф оварда мешаванд/:

Усмон Амр б. Баҳр б. Маҳбуб ал-Ҷоҳиз /767-809/ "Китоб ул-баен ва табйин";

Абулқосим Убайдулло б. Абдулло ибн Ҳурдодбеҳ "Китоб-ул-баен масолик ва ал-мамолик /844/;

Аҳмад б. аби Яъқуб...б. Возеҳ ал-катеб ал-Яъқубӣ "Китоб-ул-булдон" /891/;

Аҳмад б. Яҳъё б. Ҷаъфар ал-Балозури /в.892/ "Ансоб ул Ашроф";

Абу Ҷаъфар Муҳаммад б. Ҷарир ат-Табарӣ /836-923/ "Таърих-ул-русул в-ал-мулк";

Абу-ул-Ҷароҷ Али б. ал-Ҳусайн ал-Исфаҳонӣ /837-907/ "Китоб ул ағони";

Абу-ул-Хасан Алий б. ал-Хусайн ал-Масъудӣ /в.956/ "Китоб ат-танбеҳ ва ал-ишроф"; Абу Исҳоқ Иброҳим б. Муҳаммад ал-Форисӣ ал-Истаҳрӣ "Китоб масолик-ал-мамолик" /951/;

Абу-ул-Қосим б. Хавқад ач-Насибӣ "Китоб ул-масолик а-ал-мамолик";

Ҷамсулдин Абу Абдулло Муҳаммад Синни Аҳмад б. Абубакр ал-Муҳаддаси "Китоб аҳсан ат-тақосим фи маърифат ул-мақолим" /985/;

Абу-л-Дараҷ Муҳаммад б. Аби Яъқуб Исҳоқ Ибн ан-Надим "Китоб-ул-Феҳрист" /987/;

Абу ул-Карим б. Муҳаммад ас-Самъонӣ /в.1167/ "Китоб ул-ансоб".

Шихабуддин Абу Абдулло Яъқуб б. Абдулло ал-Ҳамавӣ Ёқуб ар-Румӣ /1179-1229/ "Ишод ул-армб";

Абу-ул-Хасан Аби ал-Карим Асирриддин Муҳаммад б. Муҳаммад б. Абу-ул-Карим Иззадин. Муҳаммад ибн ал-Асир аш-Шайбонӣ /1160-1234/ "Китоб ул-комил фи-т-таърих".

Аҳмад б. Муҳаммад б. Иброҳим Ҷамъиддин Абу ал-Аббос ал-Бармакӣ ал-Иббӣли аш-Шайфӣ ибн Халикон /1271-1274/.
"Вафот ал-аъен ва анбъ аз-замон".

Ғайр аз ин, сарчашмаҳои сершуморе ба забонҳои чинӣ, тибетӣ, японӣ, арманӣ, сурменӣ ва ғайраҳо оид ба забони дарӣ маълумоти мухталиф медиҳанд.

Сарчашмаҳои аввалини хаттӣ

Сарчашмаҳои аввалини дариро

ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин

аст.

Ба гурӯҳи якум сарчашмаҳои доимӣ мешаванд, ки қанӯз то пайдоиши аънаи адабиети хаттӣ мушоҳида мешаванд. Ба гурӯҳи дуюм сарчашмаҳои аввалини назми дарӣ ва ба гурӯҳи сеюм сарчал-

маҳри авзалини наср дохил менаванд.

а. Роҷеъ ба сарчашмаҳои гуруҳи якум маълумотҳои ривоятӣ боқӣ мондаанду ҳалос. Масалан, Ибн Ҳурдодбеҳ бадеҳаеро, ки гуё Баҳроми Гур ва маъшуқааш Дилором сурӯдаанд, овардааст:

Баҳроми Гур: Манам он пили датеъу

Манам он шери яла

Дилором: Неъли ту Баҳроми Гӯру

Қунятат Бу Чабала

Аҳамиятноктарини ин сарчашмаҳо калимаи ибораҳои гуногуни дарӣ мебошанд, ки онҳоро олимону адибони араб иқтибос овардаанд. Чоҳиз, Табарӣ, Исфажонӣ ва дигарон қайд мекунанд, ки шоири араб Язид б. Муфарриғ ал-Ҳимёри /в.688/ шеъри ҳаҷвиеро ба забони дарӣ эҷод кардааст.

Гуё дар ҷавони саволи: *شئيت مت اين شئيت است اين شئيت*

/яъне чист ин, чист ин, чист?/ чунин гуфта бошад:

*آبست و نبيذ است و عصارات زيب است
و دنبا فربه و بي است و شئيت هم روسي است*

шаҳсе, ки аз аҳли Мовароуннаҳр, аввалин бор ба забони дарӣ шеър гуфтааст, Абу Ҳафз Ҳакими Сугдӣ /650-720/ мебошад ва байташ ин аст:

Оҳуи кӯҳӣ дар дашт ҷиғуна давадо?

∫ надорад ер, бе ер ҷиғуна бувадо?

Ривояте вучул дорад, ки гуё Ҳакими Сугдӣ аввалин фарҳанги забони дариро тартиб додааст.

Ҷолиби диққат аст, ки ашъори Ҳимёри ва Сугдӣ ҳанӯз беғун аз қолиби арӯз мебошанд.

Замони навишта шудани як қисми ашъори басо қуҳнашақл маълум нест. Масалан, дар "Таърихи Систон" сатрҳои шеърӣ шоири гумном оварда шудааст, ки аз ҳамин қабил ашъоранд /шояд соли 642 навишта шуда бошанд/:

فخت اذا روش
فندم گرشاب جوش
هسی برست. از جوش
فوش کن می فوش
دوست بنا کوش
بفرین نهاد کوش

Ба ғайр аз ин ду шоир дар маъхаҷҳои арабӣ қайдҳои бисъёре дар бораи шоирони дигар ҳам мавҷуданд. Масалан, Муҳаммад ибн ал-Баъис /в.850/, Абу-л-Ашъас ал-Қумӣ /820-872/, ки танҳо номашон зикр ёфтааст, ягон байте аз эҷодиёташон боқӣ намондааст. Аз шоирони дигар, масалан, Ҳанзалаи Болғисӣ /в.863/, Муҳаммад б. Васиф ас-Сиҷзӣ /в.900/, Бассом Курди Ҳориҷӣ /в.охири асри IX/ ва дигарон байтҳои парокандае боқӣ мондаанд.

Аз ҳамин давра матнҳои на он қадар калону сершумори дари ба системаҳои дигари хат боқӣ мондаанд.

Ба хати суриёни тарҳмаи як қисми матни псалом /ҳр/ ба забони дари, ки аз бозьёфтҳои Турфон мебошад, боқӣ мондааст.

Ба хати монавӣ матнҳои бисъёри хурд-хурд мондаанд, ки дар байнашон байтҳо ва матнҳои таҳримии мушоҳида мешаванд. Муҳимтарин матн аз ин гуруҳ достони Билуҳар ва Будисаф /аз мавзӯҳои буддой/ мебошад.

Ба хати яҳудӣ /кватратӣ/ ҳам як қатор сарчашмаҳои ин давра то ба замони мо омада расидааст, ки дар байнашон катибаҳо /му-

қимтаринаш китобаш Тинти Азав дар Афғонистони шимоли, соли 752/
ва маълубҳои савдогарон аз Туркистони шарқӣ мавҷанд, ки қалмақта-
рини оқро ба асри Уш тааллуқ донда, аз Дандон Уйиқ ном ҷо на-
вишта мудааст:

б: Анъанаи назми хаттӣи қарӣ аз шоир Абу ал-Яъбағи ал-Аббос
б: Тарҳон ал-Марвазӣ /в. 815/ сар мешавад, ки соли 809 ҳасидаерс
дар васфи подшоҳи Саффорӣ Ҷаъуб о: Лайс сфармудааст. Байтҳои ин
шоирро Турдодбах ҳам дар авраи иқтибос овардааст: Дар "Таъриқи
Табарӣ" байтҳои зерин ба ӯ мансуб ҳола мудаанд:

سگرند گندمش بدینت کی او کند
از شاش ته بین همیشه تهن

Аз замон эҷодӣи Марвазӣ то авҷи камолоти назми қарӣ /Рухай
ва Ҷидвазӣ/ танҳо қарӣб як аср гузаштааст:

в. Насри ин давра нисбат ба назми он камтар маълуми маъруф
аст, зеро қисми зиёди матнҳои насри ба аҷабиёти бадеӣ ҳақи нало-
раӣ:

Сарчашмаи аввалини насри қарӣи тафсири Абу Аҳи Ҷуббонӣ: /в.
915/ ба ҳисоб меравад, ки он зикри таълимоти Абу-л-Қосими Самарқан-
даниӣ /в. 953/ равона мудааст. Мутаассифона, қалмақтари дастхати
ин тафсир танҳо ба асри XIV тааллуқ дорад ва гумон меравад, ки
қабриони минбаъда матнӣ тафсириро ҳангоми рӯнависӣ ба қонҳои
грамматикӣ ва услуби забони замонӣ худ мувофиқ мекунанд. Сарчаш-
маҳои бисёре "Ғаросинома" ва "Аҷиб-ул-Булдон"-и Абу-л-Муай-
ян Балхӣ, асарҳои гуногуни Абу-л-Ҳасан Амири Нишотурӣ, "Шоҳ-
нома"-ҳои аввалини насри ва байра/ боқӣ намондаанд ва танҳо қар
маъхазҳои гуногун номбар мудаанд.

Сарчашмаи аввалини бозғамол "Дабочаи Шоҳнома" /958/ мавҷанд,
ки тақриб назорати Абу Мансур-ал-Маъмарӣ навишта мудааст: Ин сар-
чашма бо истеъмоли аҷаби ноҷизи қалмақҳои иқтибосҷудан арабӣ ва

шумораи зиёди каллимаҳои кӯҳнаи софи эронӣ, ки дар сарчашмаҳои дигар истеъмоли намешаванд, маълум аст. Аз ин замон сарчашмаҳои гуногуни илму адаб то ба замони мо омада расидаанд.

Дар соҳаи таърих чунин сарчашма "Тарҷуман таърихи Табарӣ" мебошад, ки онро Абу Алия Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Балъамӣ /в. 974/ навиштааст. Ин сарчашма на тарҷума, балки иншои матни адабии "Таърихи Табарӣ" буда, аз ҷиҳати равиши забони адабии дари паҳлати мидхал. Ба ҳули ҳамаи давра "Зайн-ул-аҳбор"-и Абу Саид Абд-ул-ҳафсини аз-Заҳҳок б. Маҳмуди Гардезӣ, ки то соли 1041 навишта шудааст, "Таърихи Систон" /солҳои 1053-1063 навишта шудааст/. "Таърихи Байҳақӣ"-и Абу-л-Тазл Муҳаммад б. Хусайн Байҳақӣ /1059 навишта шудааст/ тааллуқ доранд.

Дар соҳаи тиб қалитарин сарчашма "Китоб-ал-абия ан-ҳақоқиқ ал-албия"-и Абу Мансур Муваффақ б. Алии Ҳаравӣ мебошад /асри X/. Ҳале муҳим аст. нусхае, ки онро Алия б. Аҳмад Асаиди Тусӣ соли 1056 рӯнавис кардааст, то ба замони мо омада расидааст. Барои таърихи забон аҳамияти ин китоб калон аст, зеро истилоҳоти бисёри тиб ва табиатишиносиро дар баъ, мегирад ва матнаш бо ҳаракатҳои навишта шудааст. Аз сарчашмаҳои тибии то асрҳои Ибни Сино боз "Ҳидоят ал-мутааллимин"-и Абу Бакр Рабъӣ б. Аҳмади Аҳа-вайнӣ Бухороӣро ном бурдан лозим аст /асри X/.

Дар соҳаи ситораниносия /илм ун-нучум/ "Китоб-ул-муҳал ала-илм-Аҳкам-ан-нучум"-и Абу Насри Қумро /967/ ва "Китоб- ат таъҷим-ли-аволи синаот ат-танҷим"-и докиманӣ забарнаст Абу Райҳон б. Аҳмад Берунӣ /1028/-ро номбар кардан шарт аст. Ба ғайр аз теймнологияӣ, давра, аз ин сарчашмаҳо маълумоте оид ба ди-алектологияи таърихӣ пайдо кардан мумкин аст.

Дар соҳаи ҷуғрофия муҳимтарин сарчашма "Худуд-ул-олам" ме-бошад, ки онро соли 982 муашифи гуноҳ эҷод кардааст. Сарчашма-ҳои дигари боқимонда ба охири асри 12 мутааллиқанд.

Қалғитарки сарчалмаи соҳаи алябия-фалсафии тафсири насри ба қасидаи Абу ал-Дайсам /асри X/ мебошад, ки муаллифаш маълум нест. Минбаъд дар ин соҳа асарҳои Абу Аля Шони Сино ва Носири Хусрав аҳамияти бузургро доро мебошанд.

Дар соҳаи лин сарчалмаҳои бисёре зучул доштанд. Масалан, "Тарҷумай Тафсири Табарӣ", ки аз тарафи уламои Мовароуннаҳр дар асри X тартиб дода будааст, тафсири китобхонаи университети Кембриҷ, ки охири асри X тартиб дода шудааст ва муаллифаш маълум нест, ва ғайра.

Аз сарчалмаҳои тасаввуфӣ қатигаринаш "Китоб-ат-таарруф - ли-маъраб аҳл ат-тасавуф", ки муаллифаш имом Абу-бақр Муҳаммад б. Исроҳ Бухорӣ Калободӣ /в. 990/ мебошад ва матнҳои ӯ гуногуни исмоилия, ки ба қалами Носири Хусрав ва муаллифони дигар тааллуқ доранд, аз нуқтаи назари таърихи забон аҳамиятноканд.

Ҷайд қардан лозим аст, ки ғарбсрҳои XI-XII асарҳои ба тароми ин соҳаҳо мансуббуда хеле зиёд менамоянд.

Фонетика Сохти овози дарфӣ аз сохти овози персии миёна фарқ чиллие налорал. Сохти фонетикӣ дарфӣ дар асоси таҳлили ҳуруфоти арабӣ¹, ки ба он системаи тарғӣ ва тарғӣ тарғӣ дода шудаанд, системаи овозҳои забонҳои аз тарғӣ ба вуҷудомала /тоҷикӣ, форсӣ, дарии Афғонистон ва ғайраҳои сершумори онҳо/ ва таҳлили Ҷафқҳои гуногуни забони дарфӣ, ки ба забонҳои дигар гузаштаанд, барқарор менамояд. Маълум аст, ки

¹ Барои барқароркунии системаи овозҳои персӣ аз ҳама он дастнавиҳо ба инбат ғарбӣта менамоянд, ки дар онҳо тароми ҳаракатҳои гуногун шудаанд ва аломатҳои махсус /барои тарғӣта овози w? / истифода шудааст; ғарб аз ин, таҳлили овозҳои ғарбӣ аз қабилҳои *navi-stan/pami-stan, adin/ayin, qizil/ghul-e-shar, (shar)* ҳама аз аҳамият ҳамаи набунаанд.

дар асрҳои миёна забони дарӣ дорои аҳамияти бузургӣ алаба-
маданӣ буд ва таъсири он ба забонҳои дигари эронӣ /пшту, за-
бонҳои помирӣ, ягнобӣ/ ва забонҳои ғайриэронӣ /забонҳои Ҳиндус-
тон, туркӣ/, хеле калон буд. Аз ин ҷост, ки калима ва ибораҳои
бисёрӣ дарӣ ба ин забонҳо иқтибос шуда истеъмоли мешаванд.

а. Овозҳои дарӣ.

Системаи овозҳои садонокӣ дарӣ ба тариқи зерин аст:

Садонокҳои кӯтоҳ *a i u*

Садонокҳои дароз *ā ī ū ē ō*

Дар ҷалвали зерин системаи ҳамсадоҳо оварда шудааст:

ҷои талаффуз		лабу- лабӣ	лабу- дан- донӣ	пеш- забо- нӣ	пахлу- забо- нӣ	миё- забо- нӣ	паси- забо- нӣ	бе- хи- за- бонӣ	Ҳ а л қ р
тарзи та- лаффуз									
зич	беҷаранг	p		t		č	k	q	c
	ҷарангдор	b		d		ǰ	g		
	сонантҳо	m		n					
роқ	беҷаранг		f	s		š	x		χ
	ҷаранг- дор	шикофи ҳамвор	v	ð			ɣ		
		шикофи қулӯла			z		ž		
	сонантҳо	w		z	l	ɣ			

Қайт: Овозҳои *q* ва *c* /ки айн ва ҳамза якҷо нудан-
анд /одатан дар калимаҳои иқтисоӣ дучор мешаванд. Овози *ʕ*,
аҳтимом, дар баъзе шеваҳо истеъмом мавҷуд аст; баъзан овози *ʕ*
бо овози *x* гуруҳи *x^w/mk* *x^wāstan*, *x^wardān* /талқил меёад.

6. Дар сеён асоситарин мисолҳои барои нишон додани асли
баромали овозҳои садоноки дарӣ аз сарчашмаҳои эронӣ оварда ме-
шаванд:

а/ I/ ~ пм. а (< э. қ. *a): *dast*, пм. *dast*,
шқ. *dasta* = "даст"; *asp*, пм. *asp* (ас. *aspa*)

"асп"; *kard*, пм. *kard* /ав. *karata* / "кард";

2/ пм. *i* (< э. қ. *i), *u* (< э. қ. *u), *ē*
/кэқ. *ai /-дар ҳаҷои беэала дар аввали калма: *jāwān*,
пм. *jūwān* /ав. *yusan* / "ҷавон", *nobard*, пм. *nibard*
/ "ni-*pard*", мк. ав. *parat*: / "набард", *jāhān*,
пм. *gēhān* /ав. *gāhān* / "ҷаҳон";

3/ баъзан дар мобайн *ē* пеш аз ҷузьҳои гуруҳи ҳамсадоҳо
паҷдо мешаванд: *avē*, пм. *vrīg* (< *vrīka, ҳқ. *vrī-*)
"абу"; *farvīk*, пм. *fravīk* /ав. *frarīva* / "фарвех";
rōzāk, пм. *rōšn* /ав. *raaxšma* / "равшан".

Қайт: Дар забони дарӣ /бештар дар назм / пег аз *x* ва
сонантҳо *a* ба ҷои *ā* истеъмом мешаванд: *māh* / *māh*
пм. *māh* шқ. *māh* / "моҳ", *xamūs* / *xāmūs*
пм. *xāmōš* (< **a-mūs*) "хомӯш".

ā I/ пм. ā (< э. қ. *ā): *āzād*, пм. *āzād*, /ав.
azata / "озод"; *pās*, пм. *pās* /ав. *pānva* /

"пас"; *āzādān*, пм. *āzādān* /ав. *āzi-dāhān* / "аждоғ /р/"

2/ пм. ā (< шқ. *a /дарозшавии садоноки а аз
ҳисоби афтидани ҳамсадои баъди он дар таркиби калма /:

sāt, пм. *sāl* < **sarata*: /ав. *sarəda*: /"сол"; /*hāzār*, пм. *hāzār* < **haxahra*: /ав. *haxagra*: /"хазор"; *māh*,

пм. *māhig*, ав. *mauya* /пм. хд. *matya*: /"мох";

3/ пм *ā* < эд **aya*, **om* ва гайра дар натиҷаи ҷафс-навики сазнонокҳо ҳангоми афтидани сонанти мобайни онҳо: *xāk*, пм. *xāk* < **ayaka*: /ав. *aya* = / "хок", *rāk*, пм. *rāk* < **ravaka*: /хд. *rāvaka*: / "тоза", *ōškārā* пм. *ōškārāg* < **aviškārā* /хд. *aviškārā*: /"вён".

□ I / ~ пм. *i* (< эд **i*): *navištān*, пм. *ni:īštān* пд. *nipištān* ай "навиштаи"; *pist*, пм. *pist* ав. *pišta* "ордобирён".

2/ дар натиҷаи ассимиляция ё диссимиляция бо овози ҷиҷок ҳамсоя: *myōn*, пм. *mayēn*, ав. *ma:byōna* "миёна"; *aspist*, пм. *aspost* < *aspāst*: /аз решаи **ād*: "хурдан" / "ришқа, кнучқа": *tiki*, пм. *tāhig*, ав. *tāšan* "холӣ".

3/ баъзан байни ҳамсалоҳон пай ҳам омала дар натиҷаи каҳма: *sitāra*, пм. *stārag*, ав. *star*: "ситора"; *xrad*, пм. *xrad*, ав. *xratu*: "хирал"; *isparγam* пм. *sprahm*, ав. *frasparəγa*: "испаргам".

□ *ē* / ~ пм. *ī* (< эд **ī* /: *šē*, пм. *šē* ав. *xšēra*: "шар"; *vist*, пм. *vēst*, ав. *visaiti* "вист", *mīrad* пм. *mīr* ав. *mīryaiti* /хд. *mīryāte* /;

2/ пм *i* (< эд **i*): *tīr*, пм. *tīr*, ав. *tīrīr*: "тир"; *hūčīr*, пм. *hūčīr* ав. *hūčīra*: "хуҷир" /"зебо"/; *mīlād*, пм. *mīlād* (< эд **mīlā-dā*) уарм. *mīrdat* ҷани қалма /"милод";

3/ ~ пм *ē* / < эд **ai* /пеш аз сонанти немояӣ: *binam*, пм. *mēnēm*, пд. *valān*: "дилан"; *nēm*, пм. *nēm* ав. *nāēma*: "ним"; *st* кр. пм. *šēntim*, ав. *saēno.mīrəhō* "симург";

4/ дар маърифи ҷафшавии салонокҷое, ки аз байналсон сонант афтидааст /i/ < *ēwi, *īwa, *ūwi ва гафтра/: *xēstan*, им. *xī-*
ristan, ав. *jōiti* /жқ хқ *jīvati* / "зистан";
āfarin, им. *āfirin*, ав. *āfiravana*: "оферин", *digar*,
им. *didigar*, пқ. *dimījūm* "дигар".

[и] I/им и (< эқ *и): *xušk*, им. *hušk*,
ав. *huška* "хушк"; *hunar*, им. *hunar*, ав. *hunara*:
"хунар"; *surx*, им. *surx*, пқ. *surxa* "сурх"; *burd*, им. *burd*, ав. *burda*:
"бурд";

2/им а, с (< эқ *а, *и) дар маъдеи назди овози
лабоя: *anjamān*, им. *hanjamān*, ав. *hanjamāna*:
"анҷуман"; *banafša*, им. *wonafšaq* < эқ. *wapa- (?) -
"бунафта"; *mird*, им. *mird* ав. *mišta*: "мурд".

[ū] I/им ū (< эқ *ū): *zūd*, им. *zūd*,
ав. *zūta* "зуд"; *dur*, им. *dūr* ав. *dūra*: "дур";
būm, им. *būm* ав. *būmi* "бум";

2/им ō /< эқ *au /пеш аз овози диморф: *gūn*,
им. *gōn*, ав. *gaoma*: "гун"/ранг/; *darūn*, им. *dōn*,
эқ. **dāuna* = ка: /жқ хқ *dūna*: "тир", "дарун"/;
rūm, им. *hrōm* /жқ. ин. қ. *rūm* "рум"/.

3/ дар нагиҷаи афтидани сонант аз гуруҳҳои қадимии *(u)wa,
*ju- < *yo- ва гафтра: *xūw*, им. *xūw* < эқ. **huwaru*:

/хқ *suwaru* / "хуб";

waxšūr, им. *waxš-war* < эқ. **waxšabara*: "вухшур"
/сафир, элҷия/; *čūn*, им. *čiyōn* < эқ. **či-gauna*: "чун".

[ē] I/им ē (< эқ *ai): *tēx*, им. *tēx* ав. *taē-*
ja- "тег"; *wēd/d*, им. *wēd* ав. *waith* "бед"; *mēš*, им. *mēš*,
ав. *maššō*: "меш";

2/ ~ пм ē / < эқ *a /60 тағыры ссианте у нар дгфн
 қамсон: *nēō*, пм *nēōg* < **naγawaka*; ав. *naγwawa-*

"неру"; *čēr*, пм *čēr*, ав. *čairya*: "чер" /"голио"/;

tēša < **tašyaka*, ав. *taša*: "тепа";

3/ ~ пм *aγ* (< эқ **aγe*, **aγg*), zero пеп ав "z

aγ > *aγ*: *šēr*, пм *šāge* < *š(y)arṣawa* = (*cygō šrjn*)

"шер"; *dēr*, пм *dage*, пқ *dargā*: "дер", *sēr*, пм *sagr*

< **sagra* = /хқ *šaknoti* /"сер";

4/ ~ пм *ē* (< эқ **aiwa*, **ya* < **adē* ва гафра/:

nēk, пм *nēk* < **naima* /пқ *naiva*: "хуб" / "нок"; *bēwa*,

пм *nēwaγ*, ав. *vidava*: "бева"; *zēr*, пм *akēr*,

ав. *adaiγi*: "зер".

□ I/ пм *ō* (< эқ **au*) *dōst*, пм *dōst* пқ *dāušt-*

tar "дуст"; *rōz*, пм *rōz*, пқ *raisa*: "рүз"; *mōr*,

пм *mōr*, ав. *maoi*: "муржа"/;

2/ ~ пм *ō* / < эқ **awa*, **uma* ва гафра/; *zōr*,

пм *zōr*, ав. *zavar* "зур"; *farōd* пм *fzōd* ав. *zra-*

vata: "фуру"; *γayōg*, пм *γayōdag* < **naδuwaka*: /хқ *γadu*/

"байру".

Ғамсадоқо

□ I/ пм *k* (< эқ **k*) /лар жотилои калма/: *kat*,

пм *kat*, пқ *kappa*: "кам"; *kārd*, пм *kārd*, ав. *karata*:

"корд"; *kurra*, пм *kurraγ*, пқ *karraah* "курра";

2/ *raγi* ав префиксон "pati" ва Ғамсалон *š*: *raγkān*,

пм *raγkān* < эқ **pati.kana*: /мқ ав. *√kam + paiti*/

"пархон"; *siγišk*, пм *stēšk*, ав. *staska*: "қатра"; *šikan*,

пм. *škan*, ав. *skand*: "шекан".

9 I/пм g / < эз *g /лар аввали калма ва бозӣ аз п:
gandum, пм *gandum*, ав. *gantum*: "гандум"; *gila*, пм.
gilag, ав. *gərəzā*: "гила"; *angūt*, пм *angust*,
 ав. *angūsta*: "ангуст";

2/пм g / < эз *-k. 1: *nigāh*, пм *nigāh*,
 ав. *nigāsa*: "нигоҳ"; *jigar*, пм. *jagar*, ав. *yākar*:
 "җигар"; *zag*, пм *zag*, моля блякк "саг";

3/ бозӣ аз z, n: *barz*, пм *narz*, ав. *varəka*:
 "барг"; *nargis*, пм *nargis* < пн. қад. *Yarķissos*
 "нарғыс"; *angār*, пм. *angār*, ав. *hankāra*: "тумон бур-
 дан";

4/ пеш аз эз *z: *gurda*, пм *gurdaq*,
 ав. *vərəδka*: "гурда"; *gub*, пм. *gubk* "wzā/ав.
varəδa = "гул"; *gušn*, пм *gušn* < "wzān/ав. *var-*
šni / "гуш";

5/ пм w / < эз *w /лар префикси *ni-: *guzar*, пм *gu-*
bar, *nibar*, пд *ni(a)taga*: "гузартан". *guzēz*, пм *nigēz* / *ni-
 + *zaiē* / "гурактан"; *guzin*, пм *nigīn* < *ni- *zī*. на:
 "гузидан".

⊠ I/ ~ пм x (< эз *x): *har*, пм *har*, ав.
hara / хд *khara*: "хар"; *humē*, пм *humē* ав. *humva*: "хум";
nohūn, пм. *nāhūn* эз *nāx / хд *nakha* / "нохун";

2/ пеш аз ҳамсалоҳо ~ пм x (< ха. *k): *bart*,
 пм. *bart*, ав. *bartha*: "бахт"; *talk*, пм *tarik* < *torza:
 /к хд *taxra* - "талх"; *xirad*, пм *xrad*, ав. *xratu*
 /нк хд *krātu* / "хират";

3/ ~ ПМ *xw* < эқ **hw* (w ба сифати садонокки оянда таъсири мѣрасонад): *xwāstan*, ПМ *xwastan*, ав. *xwastō*.

"хостан"; *xwardan*, ПМ *xwardan*, ав. *xward*: "хурдан";

Suxan, ПМ *saxnan*, ав. *saxrāni* "сухан";

4/ ПМ *x* (< эқ **h* /пеш аз садонокки и: *xušk*, ПМ *xušk*, ав. *huška*: "хушк"; *xūk*, ПМ *xūg*, ав. *hū* "хук"; *xūn*, ПМ *xōn*, ав. *vohini* "хун";

5/ ПМ *x* /дар ибтидои калима пеш аз садонокки пайло ме-навал/: *xāk*, ПМ *xāk* < эқ **ayaka*: /ав. *aya*:/

"хок"; *xirs*, ПМ *xirs*, ав. *aṛšā*: "хирс"; *xirtā*, ПМ *xirtā*

* *arman* = /мк арм. *arman*/ "хурмо".

□ 7 I/ ПМ *γ* (< эқ **γ*) : *maγ*, ПМ *maγ*, ав. *maγa*

"маг. чуқур"; *γōraγ*, ПМ *γōraγ* ав. *γōraγna*: "равған";

vaγar, ПМ *vaγar*, ав. *vaγarā*: "қурбоққа".

2/ аз эқ **k*: *ker*, ПМ *akaika*: "қушми";

taγar < **taḡara* = /мк. арм. *taḡar* /"эриф. тагора"; *damāγ* "шимог. руд" < **d(a)ḡaka*;

3/ аз эқ **g* дар ибтидои калимаҳои эронии шарқӣ:

γarm < **garma*: "гарм, халм"; *γōtēn*, суғд. *γwδk* "эриф": *γal-tādan*, ис. *galtte* "галтидан".

□ 8 ~ ПМ *č* / < эқ **č* дар ибтидои калима/: *čarm*, ПМ *čarm*, ав. *čarman* "чарм"; *čāh*, ПМ *čāh*, ав. *čāt* "чоҳ"; *čēg*, ПМ *čēg*, ав. *čairya*: "ғолиб".

□ 9 I/ ПМ *j* / < эқ **y* /дар аввали калима: *jādū*, ПМ *jādūg* ав. *yātu* "чоу"; *jīgar*, ПМ *jāgar* ав. *yāgar*: "чигар"; *jāšn*, ПМ *jāšn*, ав. *yāšn*: "чашн";

2/пм $\dot{y} <$ эқ \dot{y}, \dot{c} /лар баъзе манурихо ба Ҷон \dot{y} ,
 Ҷа маҳфуз мондани \dot{y} муқошида шудааст: $\dot{v}\dot{a}\dot{y}$, пм $\dot{v}\dot{a}\dot{y}$,
 пқ $\dot{v}\dot{a}\dot{y}$ "боқ", *ayjman*, пм *hanjaman*, ав. *hanjama-na* =

"анҷуман"; *ronj*, пм *ronj*, ав. *ronča*: "панҷ";

3/пм g /лар маъкеи пеш аз y /; $\dot{y}\dot{a}n$, пм
dyān / < **ni-ān*; *van* "нафас кашиган" / "Ҷон"; $\dot{y}\dot{a}(y)$,
 пм *dyāg* /мк парф. *viar* /Ҷой";

4/ лар $\dot{y}kx$ шаклҳои муфараб: $\dot{y}\dot{a}h\dot{a}n$, пм $\dot{g}\dot{o}h\dot{a}n$, ав.
gāivānam "Ҷаҳон"; $\dot{y}\dot{a}n\dot{h}\dot{a}k$, пм $\dot{g}\dot{o}h\dot{a}k$, ҳқ $\dot{g}\dot{o}t\dot{r}\dot{a}$:
 "Ҷаҳар"; $\dot{y}\dot{a}h$, пм $\dot{g}\dot{a}h$, ав. *gāvlu*: "Ҷоҳ, мартаба";

[t] 1/пм $t <$ эқ $*t$ /лар ибтидои калима; *tarsidan*,
 пм *tarsidan*, ав. *tərəs*: "тарсидан"; *tār*, пм *tār*,
 ав. *tāvra*: "тор, торикӣ"; *tand*, пм *tand*, ав. *twant*
 "тунд";

2/ пас аз овозҳои роғ: *haft*, пм *haft*, ав. *hepta*:
 "ҳафт"; *ast*, пм *ast* пқ *astiy* "аст";

baxt, пм *baxt*, ав. *barta*: "тақдир".

[d] 1/пм $d <$ эқ $*d$ /лар аввали калима: *dāna*,
 пм *dānaq*, ав. *dāna* "дона"; *dōš*, пм *dōš*, ав. *daōša*:
 "д, ш, киф"; *durd*, пм *durd*, ав. *dužda*:

"дузд";

2/ лар маъкеи баъд аз n, z, \dot{z} : *vanda*, пм *vandaq*,
 пқ *va"dzka* = "ғулум"; *naqd*, пм *naqd*, ав. *naq-*
dišta: "назд/ик/"; *mižda* /пм *mižd* ав. *mižda*

"муҳла";

3/пм $d <$ эқ $*t$ /баъд аз n, z : *andar*, пм *andar*, ав. *antara*

"анлар"; *gandum*, пм *gandum*, ав. *gantum*: "гандум";

mard, пм *mard*, ав. *maršiya*: "мард".

Дар бисъёр мавридҳо /махусан дар дастнависҳои асриҳои аввали
 ки исломӣ /ҳамсадоқ δ , ки аз эҷ. "—t— па"ю
 ҷудаст, мушоҳида мегардад: *pidar*, ҲМ *pidar*, ав. *pitā* =
 "палар"; *haftād*, ҲМ *haftād*, ав. *haftaiti* = "ҳафтод";
ōstāδ, ҲМ *awēstād* "устод" < **awa-stā-ta*.

□ П ~ ҲМ *p* / < эҷ. **p* / дар аввали калима ва дар мавқеи
 баъд аз *s*: *pahn*, ҲМ *pahn*, ав. *paivana* = "пахн"; *par*,
 ҲМ *parz*, ав. *parana* = "пар"; *pōst*, ҲМ *pōst*,
 ҲҚ. *parasta* = "пӯст"; *sipurz*, ҲМ *spurz*, ав. *spə-*
zaxa = "испурч"; *faraz*, ҲМ *faraz*, ав. *frayāt* =
 "фарасти"; *siparij*, ҲМ. *aspij* /суғд. *spñc*, х. **spatja* =
 √*spa* = "сипанҷ, шипанҷ".

□ Б I / ҲМ *b* (< эҷ. **b*) дар ҷойҳои калима; *bāki*,
 ҲМ. *bāka*, ав. *bāki* "бозу"; *bōla*, ҲМ *bālāy*, ав.
barāzān = "боло"; *bitādar*, ҲМ *bitādar*, ав. *bitāta* =
 "баролар";

2/ баъд аз салоноқҳо ва назди *z*, *m* (*n*): *xumē*,
 ҲМ. *xumē* ав. *xumbā* "хум"; *avz*, ҲМ. *avz* < **avna* =
 /МК ав. *awza*, ҲҚ. *avna* / "афр"; *āz* < **āza* =
 /МК ҲҚ *āvān* /"об / рӯй"/;

3/ ҲМ *w* (< эҷ. **w*) дар ҷойҳои калима: *barf*, ҲМ.
barf, ав. *vafra* = "барф"; *vikurg*, ҲМ *wekurg*, ҲҚ *vazarka* =
 "бузург"; *bēd*, *bēd*, ҲМ. *wēd*, ав. *vāiti* =
 "бед";

4/ ҲМ *b* (< эҷ. **-p*): *zōvāh*, ҲМ *zōvāh*, ав.
zaporis "рӯбоҳ"; *šav*, ҲМ *šav*, ав. *xšapa* =
 "шаб"; *avar*, ҲМ. *avar*, ҲҚ *irariy* "бар";

5/1-пм ζ (< эқ *р пеш аз н, з): *anōstān*, пм *hambarīdan*, ав. *hamrāfrūiti*: "анбостан"; *farbīk*, пм. *fra-ček*, ав. *frayīwa*: "фарбах"; *kuṛba*, *kuṛba* < **krpa*: /мқ арм. *кѳрак*, ав. *кѳкѳра*: / "кулба".

[7] 1/1-пм f (< эқ *f): *farwand*, пм *fraxand*, ав. *fra-xainti*: "фарзанд"; *ḫarḫ*, пм *ḫarḫ*, ав. *ḫarḫa*: "чүкүр"; *šrafš*, пм *šrafš*, ав. *šrafša*: "шрафш";

2/1-пм f / < эқ *р, *w /пеш аз ҳарсадохси эич: *ḫaft*, пм *ḫaft*, ав. *ḫapta*: "ҳафт"; *bāfcan*, пм *wa-fišn*, ав. *ubdāēn*: "буфтан", *aḫdar*: "амак" < **anya-tar*.

3/1-пм p, ζ (< эқ *р) дар назди s, z : *sofēd*, пм *spēd*, ав. *sraēta*: "сафед"; *gōsfand*, пм *gōsrand*, ав. *gaospreta*: "меш"; *aḫūdān*, пм *abāūdān* < **ari-xan*. /мқ ав. *zawt*: "қувва" / "офзудан".

4/ дар калимаҳои эронии парқӣ (< эқ *в, *w): *ḫarḫ* < суг. *ḫarḫ* "ҳарҳ", *aifūda* < суг. "y" ртк- "айфуда"; *fām* < суг. *β'm* /мқ ав. *višpō*. *tāma*: "ранг".

[25] 1/-пм w (< эқ *w): *vezōda*, пм *mekōda*, ав. *vez*: "ваздан"; *javān* пм. *juwān* ав. *yāwān*: "ҷавон"; *jav*, пм *jav*, ав. *gava*: "ҷав".

2/-пм w (< эқ *с): *awān*, пм *aswān*, пқ *asa-bāna*: "савор"; *nēw*, пм *nēw* пқ *naica*: "хӯб"; *rayrastan*, пм *raywastan*: "райрастан" < **pati-basta*;

3/-пм ζ (< эқ *р): *vā*, пм *abā* ав. *arəš*: "боз", *navīstan*, пм *neīstan*, пқ. *nipiīstannay*

"НАВИСТАТ"; *pēsva*, ПМ *pēsōvayk* * *pat:ša: pāda*:

"ПЕШВО": ШОЯД ИИ ГУРУХ КАЛИНАХО БА ЯГОИ ЛА ЧАИ ЛИГАРЕ ТААЛ-
ЛУК ДОПТА БОНАД.

□ у I/н ПМ у (< эқ *у): *yāftan*, ПМ *ayāftan*,

ав. *ayarta* "эфтан"; *yār*, ПМ *ayār*, ав. *yavazana*.

(*ā+yāv*) "эр"; *yax* < *ayaxa* / мк. ав. *āka* "ях" /;

2/ дар моба'ни калма: *siyāh*, ПМ *syā* ав. *syava*=

"свэх", *darjā*, ПМ *drajā* ПҚ *d'rajāh*:

"бахр"; *myaxd*, ПМ *myaxd* ав. *myaxda*= "малял /хурох"/;

3/ ПМ у (< эқ *d /бавл аз салонско; *šahyār*

ПМ *šahyār*, ав. *šahyār* "попшох"; *roy* ПМ. *rōy*

ав. *raōda* "рўй"; *khayad*, мк. ав. *khad*,

ПҚ *khad*: "хойл";

4/ ПМ *g, d, w* / < эқ *g, *d, *w /дар назле i: *zā*

yūn, ПМ *zardōn*, ав. *zairi. dāna* "зарын"; *dōyad*, ПМ.

gōwed, ПҚ *gawataiy* "гуял"; *rāyīz*, ПМ *rādēz* <

**pat:šāza* "покс".

□ з I/н ПМ з (< эқ *z): *zāst*, ПМ. *zāst* ав.

zāsta= "рост"; *marō*, ПМ *marō*, ав. *marōya* "марл"; *kār*

ПМ *kār* ав. *kāra*: "кор";

2/ ПМ *z* (< эқ *z): *par(z)*, ПМ *parz* ав.

parāna: "пар"; *kar*, ПМ *kar*, ав. *karāna* "кар"; *zar*,

ПМ *zar*, ав. *zarāna*: "зар";

□ л I/н ПМ л (< эқ *rd) *sāl*, ПМ. *sāl*, ав.

sarōda: "сол"; *gul*, ПМ *gul*, ав. *varōda*: "гул"; *palang*

ПМ *palang* < **rdānaka* / мк. ПҚ *rdāki* = / "па-

лвнг";

2/пм l (< ха "l): *lob*, пм *lob* /мк лот. *labium*,
анг. *lip* / "лаб"; *listan*, пм *listan*

/мк англ. *lick*, русй лизать /лесилян"; *gultō*, пм. *galog*
/мк. нем. *kehte*, русй глотка /гулу";

3/пм (ll к эқ "ll"): *hamāt*, пм. *hamahl* < "hamarva":
/мк. хқ *samartha* / "хамол"; *puh*, пм. *puhl* <
"pūva": /мк ав. *parətu*: / "пул"; *rahlū*, пм. *rahlūg* "parvūna":
/ав. *parəsu* = /пахлу";

4/ l < эқ "d" /лар калпмақом парқим эронӣ/: *milk*
сугд. *mōwē'mōd* /мк ав. *mādi*. /май"; *pil* < сугд. *pδ* <
"pada": /мк ав. *paða* / "пай" "сум"; *yōlōn* < *yōd* "к, yōdy
"гулин /зарф".

л пм. n (< эқ "n"): *nām*, пм *nām* ав. *nāman*:
"ном", *saŋg* пм *saŋg*, ав. *asəŋga*: "санг", *tan*, пм *tan*
ав. *tanā*: "тан".

м I/пм m (< эқ "m"): *mār*, пм *mār*, ав. *mairyā*:
"мор"; *farman*, пм *framān*, пқ *framāna*: "фармон"; *kām*,
пм *kām*, пқ *kāma* "ком";

2/пм m (< гурӯҳи ҳамсалоҳо бо "m"): *āmad*, пм *āməd*
ав. *āgəmat* "амал"; *nišēm*, пм. *nišēm* < "ni.
šad. *man*: "нишем"; *rēman*, пм *rēman* < "raif. *man*:
/мк *firēb*, *firēftan* / "риман /бардор".

с I/пм s (< эқ "s" пем аз t): *sitora*, пм. *stārag*
ав. *star*: /мк хқ *stār* / "ситора"; *sutūn*,
пм *stūnag* ав. *stūna* /мк хқ *sthūnā* / "сутун";
ast, пм *ast*, пқ *astu*. ав. *asti* "аст";

2/ ~ DM S (< 3K *h₂): ʃē//; DM ʃē, AB. hā-
 yem. PK *ʃiŋya-ʔeʔ; pusaə, TM pʊs PK pəbʰa-ʔmcapʔ pās

DM pās, AB. pāvʰa-ʔpocʔ;

ʃ/DM ʃ (< 3K *ʃ) ДАР ГУРЬ ХУОН МҮҢГАЛДҮ: xʷs,

DM xʷs, AB. aəəʃa-ʔkəpʰ; dʊst, DM dʊst, PK dʊstəa.

*pʊrʰ, pʊst, DM pʊst, AB. pʊʃʰa: ʔoɽoɽpʰeɽ.

[ʃ] I/DM ʃ (< 3K *ʃ). gōʃ, DM gōʃ, PK gəʃa-

*ɣwʰ; xʷst, DM xʷst, AB. ɭʃʰa-ʔkəpʰ; zēʃ, TM. zēʃ

AB. zəʃʰak ʔəwʰ;

ʃ/DM ʃ (< 3K *ʃ). ʃəh, DM ʃəh, PK xʷəbʰa.

*pəpʰ: zəʃʰak, TM zəʃʰ, AB. ʔəwʰə-ʔpəwʰəʔ; əʃnə, TM
 əʃnəg ʔoheo-ʔ a-xʃnə-ka;

ʃ/DM ʃ (< 3K *ʃ). kəʃəh, PK kʷəʃəh,

AB. kəsʰ- ʔkəwʰəhʰ; pʊst, TM pʊst, AB. pəʃʰi:

*pʊrʰ; ʊsʰ, TM ʊsʰ, AB. ʊəəʃa: ʔwʰ/ʃaʔ

[ʒ] I/DM ʒ (< 3K *ʒ). xānu, DM xānuɣ, AB.

xānu PK xʷ jānu-ʔʊnuʰ; gəwz, TM wəz, AB. wəra:

PK xʷ wəʃra/ʔwʰ; xāw, DM xāw, AB. zūwa.

PK xʷ hʷəwəwə kəwʰ/ʔwʰ;

ʒ/DM ʒ (< 3K *ʒ). dʰiāz, DM dʰāz, AB. dʰəjəh:

*pəpʰ: xədaɽ, TM xədaɽ, AB. jəɽiɽ ʔaɽaɽʰ; xʷst,

DM xʷst, AB. jəʃʰəgəwəwə ʔəwʰʰ;

ʃ/DM ʒ (< 3K *ʒ). wəz, DM wəz, PK wəzəʃ

*pʊʒ; ʔəxəd, TM ʔəxəʃəʃ, AB. ʔəxəʃʰ; əzəzəʃ

*əʃʰ: PK əwʰ.əwʰeʃ ʔəpəzəʃ/ʔwʰpəwʰəʃʰ.

[ʒ] (< 3K *ʒ, *ʒ, *j, *ʒ, *ʃ). zəʃa < *jəda.

/PK xʷ hʷəwəwə/ ʔkəwʰ; əzəwəʃəʃ, TM əzəwəʃəʃ, AB. əwʰ.

dəʃəxə ʔakwəpʰʰ; mʷəxə PK DM məxəw

ʔəwəʃəwəhʰ, xʷ mʷəxəw/ ʔwəxəʃ.

[h] 1/1-пм h (< эқ *h) har, пм harw пқ harwa:
 "хар"; cakar, пм wakar, пқ *wakara: "бахор"; deh,
 пм dēh, пқ dahyu: "дах".

2/1-пм h (< эқ *h, *f) jihan, пм gehān, ав.
 gaēvānam "җаҳон"; kōh, пм kōf, ав. kaofa:
 "кўҳ"; datān пм datān, ав. zafān "дахон".

3/1-пм h [< эқ *s (пқ ṣ, ав. s)]: dah,
 пм. dah, пқ darā: ав. dasa: "дах"; mēh, пм mēh пқ
 mad, ista: ав. masya "меҳ"; āhū, пм āhūg < *āhūka:
 /мк ав. asū = / "оҳу";

4/1-пм h (< эқ *δ): dhad, пм dahēd, ав. dadaiti
 "диҳад"; sipāh, пм spāh, ав. spāda: "сипоҳ"; xwāhad,
 пм xwāh, šn < *hvād: /мк хқ svādote /
 "хоҳад".

5/ баъзан пеш аз ё. й па'ло мешавад: hēzum, пм. ezim
 ав. aēsma: "ҳезум"; hoš, пм oš ав. uši
 "хуш"; hēč, пм ēč пқ aiva: čiy "ҳаҷ".

Хусусиятҳои мо, фонологии
 забони дарӣ

Сохти мо фологикӣ забони дарӣ асосан
 ба сох и мо, фологикӣ забони ҳаҷраи

алабини тоҷик мутобиқ аст. Ҳамакунга он нақшҳои гуногуни морфологие-
 ро қат'ӣ қадан мумкин аст, ки то ба замонҳои нараскидан;
 гуруҳи лигари нақшҳо танҳо дар лаҳҷаҳои мухталиф боқӣ мондааст
 ва як қисми шалҳои морфологикӣ дарӣ ба лигари гуногунҳои ҷиддия дучор
 шуда, дар истеъмолатон тафовути калоне ба амал омадааст.

а. Ҳиссаҳои номӣ.

—Суффиксҳои *-ān* ва *-hā* шакли ҷамъро шӯда мегарданд.

Суффикси *-ān* /мк пм - *ān* / аз ниспониҳандии падлаҳи реинитиви ҷамъ- *ānām* /ниг. ба с.ғ. 32./, суффикси *-hā* /мк пм - *hā* /-ро донишмандон ба суффикси ҳиссаҳои номии абстракт **-idwa* мансуб мешуморанд. Суффикси *-* вариантҳои *-gān, -yān, -wān, -hān* дорад. Варианти *-gān* дар он сурат пайдо мешавад, агар калима дар давраи миёна ба суффикси *-ag* /эқ-ака-/ ба охири мерасад. Дар шакли танҳо овози *g* дар охири калима аз байн рафта, дар шакли ҷамъ пеш аз ояднокии *a* маҳфуз мемонад:

танҳо *banda* /мк. пм. *banda* /- ҷамъ *bandagān*

танҳо *niyā* /мк. пм. *niyā* /- ҷамъ *niyāgān*

Варианти *-yān* ҳангоме пайдо мешавад, ки охири калима дар давраи миёна сонанти *y* дошта бошад: /з. *rāyān* т. *rāy, rā* /; варианти *-wān* дар калимаҳои ба вучуи мӯял, ки маҳтум ба *w* бошанд: /ҷ. *abgimān* т. *abw* /; варианти *-hān* шояд чун контаминацияи *hā* ва *ān* маънидош буда тавонад /ҷ. *ān jāhān* т. *ān jā* /.

Аз мағнӯе, ки ҳаракатҳои он пурра гузашта шудаанд, маълум мегардад, ки суффикси *-hā* варианти *-hā* доштааст /ҷ. *kāhā, raumānā* ва ғайра/.

Дар истеъмоли ин суффиксҳо сармаҳсулики *-ān* ба назар мерасад / *jidalān, sawgandān, dupāhān, jamān, naḥotkān* /.
Баъзан шакли *-agān* ба ҷойи истеъмоли *-ān* ва ғайра /ҷ. *ḥoḥzi* / қайд аст, ки дар баъзе кӯбраҳои номӣ ҳам муайяншаванда ва ҳам муайянқунанда дар шакли ҷамъ истеъмоли мешаванд:

marḡimān-i riyādagān,
miryān-i šāwragān,
hūmān-i ziyātkāšmān,
zanān-i dīnawīdagān-i hijrat kardogān,
dēwāhā-i nekō rōšdagān

/эъне лебоҳон нек пушилашуда/.

—Бандаки изофиро, ки дар забони дарӣ пақлҳои *ī* ва *ē* яорад /дар пақлави *ē*, дар монавӣ *ʔy(g)*/ ба ҷонибини ишоратӣ-нисбии нқ **hāyaka-*/нқ *hāya-*/ мутааллиқ ме-шуморанд. Дар матнҳои азвали дарӣ бандаки изофӣ ба воситаи ҳарфи *ī* ифода мегардад:

زبانى وى - zanān-i xvāδ,
کشتى پيغبران - kuštān-i rayrāmbarān,
بى سببى خوابى - ba sabab-i xvābē.

Без аз калмаҳои махтум ба садонок ба воситаи алиффи ёти ифода мегардад:

فاسانای پیشینگان - fasāna-i pēšīnagān

—Морфемаи *-ē*/пм *-ē(w)*, дар матни монавӣ *ʔyw*, ки ба предмет маънои ягонагӣ ва номуайяни мебахшад, ба эқ **aina* /нқ *aina*, ав. *aēna-* "як"/ мансуб аст.

Тахмин мекунамд, ки морфемаи *-ē*, ки дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мустаъмал аст, ба ҷонибини ишоратии **aita-*/нқ *aita-*, ав. *aita-* "ин" /мутааллиқ аст.

—Морфемаи *-rā* /пм *rāy*, пақл. *rā*, монавӣ *ʔʔy* / ба нқ *rādiy* мутааллиқ аст.

Дар забони дари доираи истеъмоли ин морфема васеътар буд. Гафр аз ҷиҳати пурқунанди бевосита *гā* дар мавриқҳои зерин истеъмоли мелуд:

муноскобат- *bābē xvāhad būd qhrāl; Xvārizm-rā,*
 ифодаи амал- *ō-gā durūy gufta nayāmad,*
 мақоад - *az Yamān āmadand bēlān kardan; kā'bo-rā,*
 сабаб - *az kār bāh āstāda sabab-i betāri-rā,*
 замон - *nomak-i pēstīn-rā bāde var xvāst,*
 муфтадо - *gojand, ki malik-i Cīm-rā sesad u šast*
nāviyat dārad.

Дар бисёр мавриқҳо дар қолиқҳои махсус бо пешоянли меоянд:
az māhiyān-rā du māhi dād; ō kōdak ast va
var dardū xaxm-rā sobe natavānad ketolan.

Маҳз аз ин гуна истеъмоли морфемаи *гā* баъдтар дар забони пешоянли *ба-гāy* "барои" ва пайвандаҳои *ē-rā* ва *z-ē-rā* "зеро" пайдо шуданд, ки дар таркибашон морфемаи *ē* похил аст.

—Морфемаи *mar* бо ҳамроҳии *гā* барои ифодаи пурқунанд-бевосита истеъмоли мешавал: *mar ān kvita-rā rafta pin-dāstand.*

Мас *Se-rā* ҳам истеъмоли мешавал:

Mar labbat kamtar jāband

Одатан морфемаи *mar*-ро ба решан **hmar-//*šmar-* "шумурдан" /мк марра, омор ва г:/ нисбат медиҳанд. Барои таълиқи маъно /мк пешоянли русӣ насчет- "насчет экзаменов надо подумать" дар забони гуфтугуй/. Ин этимология истеъмоли морфемаи *mar*-ро бо муфтадо Фаҳмотар мегардонанд:

andak ān Isqā mar xalqi biyār bimirand

—Суффикси *-tar*, ки дараҷаи қўёсии сифат месозад, ба им *-tar* ва пқ *-tara* мансуб аст.

—Суффикси *-tan* аз ҳақати баромалаш таркиби буда аз *tan* ва *-in* иборат аст, ки *-in* дар навбати худ ба *in* = *aina*, ав. *aēta*: мутааллиқ мебошад:

—Шаклҳои шахсида ҳам маҳфӯз мондаанд: *beh, meh, koh, sarah* аз қабилӣ онҳо буда, аз **vas-ya*, **mas-ya*, **kos-ya*, **sra-ya*: пайдо шуданд, ки *-ya* суффикси ҷараҳаи қиёсии сифати порсии қадим мебошад; дар калмаҳои *mahist* ва *nuxust* шакли дигаршунани суффикси ҷараҳаи олии сифати порсии қадим боқӣ мондааст; дар калмаҳои *afām* ва *kuām* суффикси ҷараҳаи олии сифати эронии қадим *-āma* маҳфӯз мондааст. Суффикси *-in* дар калмаҳои зерин ҷараҳаи олии сифатро ифода мекунад: *beh-in, meh-in*, ки аз рӯи ҳамин қоиба калмаи *amwal-in* аз асоси араби сохта шудааст.

—Шаклҳои ҷонишини шахси сеюми танҳо *way* аз **awākyā*: ва *ō//ōy* аз **āwākyā*. баромаланд^I; ҷоизе қайд аст, ки дар ҶМ танҳо шакли *ōy* вучуд дорад, шакли *ō* шояд ба шакли парфиянӣ алоқа дорад бошад. Ҷонишини шахси якуми ҷамъ баъзан дар шакли *amā* дучор мешавад. Чун ҷонишини шахси сеюми ҷамъ шакли *ēsān* истеъмоли мепуд /мк ҶМ *amēsān*, ки чун шакле аз *awēk* **awākyā* ва баргаштаниши *-sān* маънипод мешавад/.

—Дар зарбҳои *ēdat* ва *ēdūn* боқивондаи шакли ҷонишини иборатии **aita* /мк ҶМ *ēd* /маҳфӯз мондааст; истеъмоли ҷонишини номуайяни *and* ҷоиби шаклат аст: *haft sāt u and māh*.

I Муқоиса кунед ав. *avate, avaghe* ва порсии қадим *awākyā*, ҷои зада шояд ба таркиби дар паҳламузори ҳаҷоҳи дарозу кӯтоҳ вобаста бошад.

б. феъл.

Бандақон феъли дари = *am*, = *ad*, = *and* ба шаклҳои бандақи феъли эк **ami*, **ati*, **anti* мансуб шумурда мешаванд, ҳол он ки бандақон феъли пм = *em*, = *ed* ва = *end* мутааллиқ ба шаклҳои **ayami*, **ayati*, **ayanti* мебошанд /мк сах. IO3/: дар ш. 2 ҷамъ бандақон = *ēd*, *ēt*, = *ē* мушоҳида шудаанд.

Бандақи феъли = *ād* /З т./ иллонидиҳандаи ситраи хоҳишмандист: *varād*, *di hād*, *mānād*, *vidalād*, *surād*, *vād*, *vyarigād*, баъзан шакли шахсоқон дигари ин ситра дучор мешавад: *rujām*, *vi dānād* Таърихан ин шаклҳо баанҷозӣ ситраи алоқамандии эронии қатим мансубанд.

Ҳиссаҷаи *vi-* дар матнҳои ибтидоӣ /қалим/ як вазифаи таъкили феъл қорад ва бо шаклҳои гуногуни феъли истемол мешуд: *viduād*, *viduft*, *vidufta ayād*, *viduftaast*, *viduftan*, *vidufta*, *vidūyanda* ва ғайра. Таърихан ин ҳиссаҷа ба пм *vē-*, ав. *voct* (< **vait*) мансуб аст.

Ҳиссаҷаи *hamē*, ки шакли кӯҳнатари *mē*/мә/ мебошад, бо шакли феъли омада, лавомноӣ, тақрори амал, мӯлқаратиро нишон медиҳад ва ҷои он нисбат ба шакли феъли собит нест: *kujā hamē ramēd*, *padūyād hamē*, *rahim ayād hamē*, *hamē var xanād*, *hamē jāng karzand*, *hamē sox. tō ayand*

Ҳиссаҷаи *hamē* якҷоя бо ҳиссаҷаи *ve-* дар як шакли феъли омада метавонад: *hamē vitaršid*, *hamē vixvākē*, *vi mē sāyād raft* ва ғайра. Дар бисёр мавридҳо ҳиссаҷаи *hamē* вазифаи зарфро иҷро мекунад /мк *hamē* "дон", ҳамеша < "hamē aima; ки 3а қалимак *ayū* "тулонӣ" мутааллиқ мебошад.

Ҳиссачан - ē баъд аз шакли феъли истеъмом шула, дар замонҳои ҳозира ва гузашта амалу ҳаракати ғайриреали ва дар замонҳои гузашта танҳо амалу ҳаракати оддиро ифода мекунад:

kinade, vctavānistē, jāda vūde

ва ғайра; инчунин пас аз бандакҷонишини мустаъмаи будааст: *dānistemonē, našunūdātē*, шакли қаллими ин ҳиссача - ēd мубошад: *guftēd, vurdēd, vctamistandēd*

Ин ҳиссача бо шакли 3 т. сифати хоҳишмандии феъли *hastan* /мк им *hē(s)*, эҷ. **hast* /аз релани *ax*: "будан"/ мансӯб аст.

Ҳиссачан - ā бо феъли омада, ҳаҷҷоннокиро ифода мекунад ва бо шаклиҳои шахси 2 ва 3 истеъмом мешавад: *guftā, dōyā, guftigā, tamīgēda, ravādā* ва ғайра. Ин ҳиссача бо ҳиссачаҳои номӣ ҳам мустаъмаи аст: *mābarā, šahyūtā, dirōyā, yā rasi-manigā* ва ғайра. Истеъмоли ин гуна ҳиссача дар забони суғдӣ ҳам маъмул аст.

Феъли *āmādan* чун феъли ёриҷандла барои сохтани шакли маъбули феъл истеъмом мешавад: ва *Badā kistā āmēda vūd, ēlān kē yūd karda āmādaast, nāx nigāh dāsta āyād*, ин гуна истеъмоли феъли ёриҷандла давоми истеъмоли он дар забони порсии миена мубошад ва феъли *šūdan* ҳанӯз маънои лексикаширо нигоҳ дошта чун синоними *raftan* истеъмом мешавад: *hān kē az Misa va Makka xvōšad šūd, šūy māšiq būyād šūdan*

Суффикси = ān барои таъкили шаклиҳои каузативӣ истеъмом мешуд /мк дар порсии миена-ён/.

Шакли кӯтоҳи маспар баробари шакли оддӣ он истеъмом мешавад: *madāmad guft, vājē būvad ānā var ān rāh raft, va hē mas vāx gurert natavānam;*

таърихан ин шакли маслар ноияд ба маслари эронии қадим махтум ба * *tayaiy* таваллуқ дошта бошад /мк ав. *karatēc* /.

Дар ноён ҷадвали таносуби шаклҳои сифани феъл оварда мешавад:

	Сифан хабарӣ	Сифан алоқа- манда	Сифан хоҷишмандӣ
порсии миёна	<i>zawēd</i>	<i>zawād</i>	<i>zawēh</i>
дарии классики	<i>hamē zavad</i>	<i>zavad</i>	<i>zawād</i>
тоҷикии имрӯза	меравад	равад	
	сифан хабарӣ	сифан шартӣ-хоҷишмандӣ	

в. Ҳиссаҷаҳон нутқ.

-- дар матн шакли қўҳнаи пешоянӣҳои *bad* /пш. *rad*/ ва *andar* /пш. *andar* /истеъмом мешавад, шакли бад дар забони ҳозираи тоҷик баъзан дучор мешавад /бад-ин, бад-он, бад-ӯ/; *andar* на танҳо дар шакли ҳозираи дар, балки дар шакли лаҳҷавии —анда ҳам мақбул мондааст. Гайр аз ин, пешоянӣҳои *abar* ва *aba* дучор мешаванд.

—дар забони дари пешоянӣҳо чун пасоянд истеъмом мешуча:

дари: *andar in jahān* — саймат анон занн бидаро;
zabān kard bar — аз қавми ин дикр бар
Abd affak — yakе rāra gošt ast.

Як калмак ёридиҳанда ҳам чун пешоянд ва ҳам чун пасоянд истеъмол мешавад:

*ba arbāni šigar ebūn xvondam serun az in
kitāb ba kitābī fānuqīli šahrā andar
fānilati šahr Amul andar ki..
az šahr ebūn raft va bar adē bar be-
ēstād.*

Қолбоҳон гуногуне дучор мешаванд, ки дар онҳо пешоянд бо пасоянд якҷо омалаанд:

*ba desti say andar, az āronj andar, ba dār'a
bar, az sab šāl bāt, az dāh: adam farān;*

—пешояндҳои изофӣ ва нома олатая бо ҷузъи номии эронӣ

истеъмол мешуданд:

*pēštar az, pēši, az pēš, bar pēši, farā
pēš, pōši, az pas, šipari, ba šipas, bar az,
bar ba, xavari, aftāh, dard andar dirdi
va gāra.*

—дар ин лаҳза аллакай пайвандаки *ki* серистеъмол аст, ки он вазираи се пайвандаки порсии миёна /*ka*-*ki*, вақте ки, *ke* —"ки" ва *ki*-"агар, вақте ки" /адо мекард.

Қайҳо онд ба синтаксис Ҳангоми тамаққули забони дари чун забони алабӣ сохте синтаксиски он, ки то ба забони имрузаи тоҷик бе тағйироти ҷишӣ омада расидааст, шакл гирифтааст. Ниспидиҳандаи асосии ин ҳолат барқарор шудани тасрифи феъл ва истеъмоли он дар замонӣ гузашта мешавад.

Чунон ки маълум аст, асоси замонӣ гузаштаи феъл ба сифати феълӣи замонӣ гузаштаи махтум ба *-ta* алоқаманд аст. Шакли замонӣ гузаштаи феъл дар порсии миёна бевосита аз сифати феълӣи порсии қадим махтум ба *-ta* паёдо шудааст. Дар мавриди

Истеъмоли феълҳои гузаранда мубтало ба воситаи бандақониёниҳо
/am, -at, -aš ва ғайра/ ифода мегард, ки ҷои онҳо пойдор набуд/
ки нишондиқандаҳои шахси нумора дар забонҳои қозираи померӣ/.
Ба ғайр аз ин, дар порсии миёна некли таркибии феъли дар замони
гузашта, ки аз феъли асосӣ ва феъли ёридиқандаи *hastan*
тартиб меёфт, истеъмоли менамуд /*mad ham, mad hāh, mad*
ва ғайра/. Аз ин накли дар забони дари нақли замони гузаштаи
мутлақ пайдо шуд /*āmedem, āmedi* ва ғайра/. Вале дар ноқи-
лоқ давран ташвиқули забони адабии дари неклиҳои бисёрӣ замони
гузашта бо бандақониёниҳо вуҷуд доштанд, ки менамуд ба неклиҳои
пурсии миёна менамуд:

ān ki-m šunūd;
šarīfāš sanān u kamān u kamāl;
Zakariyā va šar anōn xvōš šūd-aš ki...;
in šāstānam āi mābāl šunūd.

Дар ин мисолҳо бандақониёниҳо мубталои ҷумла менамуд.

Хусусияти дигар он аст, ки як бандеки феъли бо гурӯҳи феъл-
ҳои истеъмоли мешавад:

—бандак бо феъли якум:

ājiz šūd-ēm va az šama bōz mānd;
mufahayyis šūd-and va nasānist;

—бандак бо феъли охири:

az bāni tu az šayd bāz darōd va raft-om;
šun mardemān ān hāl bišōd, guft-and

—феъли бо бандак дар мубтаъни ду феъли бандақдор:

šikam, ō bišikāftand va d. l. u jigar, ō bōšūn
āvardand va dar ān tošt mišād va ān bō var ō
zēxtand.

Ифодаи муносабатҳои мубтало ва шурӯҳандаи дар забони дари
бо васеътаврии доираи истеъмоли пасояниҳо = *zā* вообастааст.

Дар баробари муносибати қубтадо ва пурқунанда барои сохти
 чулла муносибати муайяншаванда ва муайянкунанда ҳам аҳамияти
 ҷиддия дорад. Қайд кардан лозим аст, ки дар он давра дар маврид-
 ҳои бисёрере муайянкунанда пеш аз муайяншаванда меистал.

-муайянкунандае, ки ба воситаи исми шӯда ғайтааст:

*Jibān šakrūn, šansar zaxm;
 zolvil āyūn; zan xvākar;
 xibāvanō; dōbrand tama*

-муайянкунандае, ки ба воситаи сифати шӯда ғайтааст:

*nēko varōdar, ālem wazir,
 nāšim guftārē, šum farzand,
 buking raykar, māy jōyha,
 dileru pīsēn marōē, rumi zabān,
 sart sara va nazd gissa;*

-муайянкунандае, ки бо сифати дараҷаи қисси шӯда ғайта-
 аст /олетан ба маънои дараҷаи олия/:

*diramitar marōē; xvaštar ābē;
 bukingtar šoh*

Қайд кардан лозим аст, ки дараҷаҳои сифати дар қолибҳои
 гуногун синтаксисӣ истифода мешаванд:

нарпаан күбөсө

наг рван оми

нсофа

никотан зонан;

ромини бабел... о ба-

гөстөрү мөрдүм

бонтарини: жана гөрд;
өстөрини: огу таратарин

лакарат маддиси ар ан

дуртарин жог ар мөрдө;

тауангтар;

хвастарин чөгте

ин амат гөстөр агыд

ба арага ар ан ки

ар дөдө

ба парте

(Рамкумми)... бурингтар

а ба да бонтарин сабтест

дөктө ба Ахуар андал

андар Мавана-ин-Нале

ан арт

гулар гөвитон ки еаргос

хөхиттарин фрете

лим гөстөр арт ки гонг

ки асманга-ст

ин агар төр гө гөргө

гөхларад гөт гөгулд

сун пөдө монот гө-

келанд

гун

ки

кнмр

а3

нарпаан күбөсө — сөздөрүмдө да боокторун се, ин кфодна мөрдүмдө:
нарпаан күбөсө: нарпаан күбөсө, нарпаан күбөсө, нарпаан күбөсө

ān i - di'ī man az ^{гоо} ān i tu ranjūtar ast;
ilā'ī say ba širi tara buvad ān i
vuz ki jav xvarda buvad.

Кайд: калмак *ān* дар мисоли якум ба ҷои *di'* ва дар
мисоли дувум ба ҷои *širi* омадааст.

in i - pālāni šutari yulām darīda būd
va in i Ulma durust būd;

az ān i - pādīšahi az ān i dāne buvad;
xvardi tu va az ān i farzandāni
tu hama az in vāšad

Кайд: ноияд иборат "айни... " дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба
иборат *az in i* даря мансуб бошад.

Баъзан соҳибият ба чунин восита ифода мегардад:

merdum nafas-āi ilmradi' ast...;
ba javāni xvēš nikoyat minard ras ān
bi-yulāš va kucakāš dākh vāšad...

Дар мавридҳои мухталиф хабар бо муотало мувофиқат намекунад:

муотало дар шакли танҳо ва хабар дар шакли ҷамъ: *bad ān
dīn ma'vā dāstand;*

муотало дар шакли ҷамъ ва хабар дар шакли танҳо:

*az dāni dandari' va mardē farzi'at
farzandān in ayad?*

Дар матнҳои насри он давра феъл-хабар на ҳамеша дар охири
ҷумла меомад:

*jak šāima buvad ēšāmtā vudurg;
ras bēgūn āmad farmani amir...*

Синтаксисӣ таърихӣ забони даря ба таври боду ноияд таҳқиқ
нашудааст.

Az marnu Bazucgon

adam Dārayavauš xšāyardiya vararka xšāyardiya
 xšāyardiyanām xšāyardiya pūrtaiy xšāyardiya dahyūnem
 Vistāspokhyā pūrtā Aršāmakhyā napā Hakāmanišiya.
 Vātīy Dārayavauš xšāyardiya manā pistā Vistāspa Vi-
 tāspokhyā pitā Aršāma Aršāmakhyā pitā Arjāramna
 Arjāramnakhyā pitā Čišpiš Čišpiš pitā Hakāmaniš.
 Vātīy Dārayavauš xšāyardiya amahyarēdiy soym Hakāma-
 nišiya dahyōmahy haca paruvryata amāta amohy
 haca paruvryata hoyā amāxim taumā xšāyardiya āha
 Vātīy Dārayavauš xšāyardiya VIII manā taumōyā tayaiy
 paruvam xšāyardiya ōha adam navama IX davitapax-
 nem soym xšāyardiya amohy. Vātīy Dārayavauš xšā-
 yardiya vašnā Anamardōha adam xšāyardiya amiy An-
 amardōha xšāyardiya manā frābāra. Vātīy Dārayavauš
 xšāyardiya imā dahyōva tayā manā patiyāišā vašnā
 Anamardōha adamšām xšāyardiya āham Pōra Ujā bē-
 cirwiš Aršāta Aršākyā Mudrāya tayaiy drayakhyā
 Sparda Yauva Mēda Armina Kōtpōtuka Pōrdava
 Zraka Harāiva Uvāramy Bastwiš Sugda Gadāra
 Saka Daragvi Harousatiš Maka frakarōvam dah-
 yōva XXII. Vātīy Dārayavauš xšāyardiya imā dahyōva
 tayā manā patiyāišā vašnā Anamardōha manā bedona
 āhatā manā bōjia abarotā tayōšām kotōme ošōjya

xšapavā raucapatīva ava akuvavayata. Vāty Dārayavauī
 xšayardiya atak imā dahyāva martiya haya agriya
 āha avom ubartam abaran haya avim āha alem uf-
 rastam aparsam vaśnā Annamadāha imā dahyāva tayavā
 monā dātā aparīyāya yadāśīm hātama adakya avāda
 akuvavayata. Vāty Dārayavauī xšayardiya Huramaldā-
 maig imā xšadām frōkara Annamaxdāmāig upastam
 abara yātā imā xšadām hamadārayāig vaśnā ku-
 ramadāha imā xšadām dārayāig. Vāty Dārayavauī
 xšayardiya imā taya monā kartam paśōva yadā vāyā-
 diya abasam Kobūjiya nāma Kerauī purā amāxam
 taumāyā havvan idā xšayardiya āha avahyā Kobūji
 yahyā brātā Bardiya nāma āha hanātā kamapitā
 Kobūjiyahyā pasōva Kobūjiya avam Bardiyam avija
 kānshyā māig adā abasa taya Bardiya avajata pe-
 sōva Kobūjiya Mudrayam āiyava pasōva kām avim
 abasa pasōva drauga dahyavavā vaty obosa utā
 Parsaiy utā Modaiy utā aniyāvavā dahyāvavā. Vāty
 Dārayavauī xšayardiya pasōva I martiya magai āha
 Baumāta nāma havu udapatatā hōcā Paicīyāvavāyā
 Anaxudriī nāma kaufa hātā avadāia Viyoxnolgy mih
 yā XIV raucabīī Vanata āha yady udapatatā havu
 kānshyā avāda adukūjya adom Bardiya amiy haya
 Kerauī purā Kobūjiyahyā brātā pasōva kām havu

va kamirāja abava hačā kabūjya abiy avam ašija-
 va utā Paśsa utā Māda utā anijā dahjavā xšātrām
 kavu agarbāyatā Garmapadabhyā mōhyā IX rucabīs
 dakata āha avadā xšātrām agarbāyatā pasōva ka-
 būjya uvāmaršiyū amariyatā. Vāty Dārayavaos xšā-
 yadya aita xšātrām taya Gaumāta haya maguš est-
 nā kabūjyam aita xšātrām hačā paruviyata amā-
 xam taumāyā āha pasōva Gaumāta haya maguš est-
 nā kabūjyam utā Paśsam utā Mādam utā anijā dah-
 javā kavu āyastā uvāpošiyam anutā kavu xšāya-
 rija abava. Vāty Dārayavaos xšāyadya noiy āha nar-
 taya noiy Paśta noiy Māda noiy amākām taumāyā kaš-
 čiy haya avam Gaumātam tayan maguš xšātrām di-
 tam čarrijā kərəšim hačā darsām atarsa karam
 vasiy avajanijā haya paraxam Bardiyan adānā ara-
 hjarādij karam avajanijā mātyamām xšvāsōty taya
 adam noiy Bardiya aniy haya kərəuš pudra kaščiy
 Jastanoiy pariij Gaumātam tayan maguš yata adam
 arasam pasōva adam Nurmasdēm potijovabhyaiij Nur-
 madōmacy upastēm obata Bāgavādaiš mōhyā X ruc-
 abīs dakata āha avadā adam hadā konnabīs nar-
 tijabīs avam Gaumātam tayan maguš avajoram utā
 tayašōaiij fratōmā martijā anušijā ākatā Sinayar-
 vetiš nōma didā Nisāya nōmā dahjavuš Mādaiij av-

śālim avījanam śāstānsim adam adinam vāsānā Au-
 ramardāka adam śāyādriya abavam Auramazda śāstā-
 am manā frābāra. Vātīy Dānyavansī śāyādriya śāstā-
 am taya hātā amākam taurmāyā parābartam āha
 ara adam patipadam akunavam adamsim gādanā
 avāstāyam yadā paruvamciy avadā adam akun-
 sam āyadana taya Gaumātā haya maguš viyaka
 adam niyadrarayam kārāhyā abitaris gaidānā
 mānyamcā viditīcā tayıdis Gaumātā haya maguš
 adinā adam kām gādanā avāstāyam Pārsamā
 Hdoncā utā aniyā dāhyāra yadā paruvamciy
 avadā adam taya parābartam patijābaram vāsānā
 Auramazdāka ina adam akunavam adam hamat-
 šaiy gātā vīdam tayım amākam gādanā avāstā-
 yam yadā paruvamciy avadā adam hamatšaiy
 vāsānā Auramazdāka yadā Gaumātā haya maguš vi-
 dam tayım amākam niy parābāra. Vātīy Dānyav-
 ansī śāyādriya ina taya adam akunavam posā-
 va yadā śāyādriya abavam. Vātīy Dānyavansī śā-
 yādriya yadā Gaumātā tayım maguš avījanam pa-
 sōva I martiya Āvīna nāma Upadarmāhyā pūda
 kavv udapatātā. Uvīaiy kārāhyā avadā avadā
 adam Uvīaiy śāyādriya aniy pasāva Uvīnā ha-
 midriyā abava abiy avam Āvīnam aiyava ha

us xšāyadhya abava Ūvjay utā I martiya
 Bāeruviya Naditobadra nāma Hinairahyā puḍra
 hauv udapatatā Bābirauv kāram avadā aduvijya
 adam Nabuk^udračara aniy haya Nalunaitahyā
 puḍra paḍava kāra haya Bāeruviya haruva
 abiy avam Naditabairam ašiyava Bābiruḥ hami
 vṛiya abava xšādrām taya Bābirauv hauv agū-
 bāyatā. Vāty Dārayavauḥ xšāyadhya paḍava a-
 dam frāisayam Ūvjam hauv Ārina barta anaya-
 tā abiy mām adamšim avājanam. Vāty Dāra-
 yavauḥ xšāyadhya paḍava adam Bābirum aš-
 yavam abiy avam Naditabairam haya Nabuk^u
 dračara agaubatā kārakhyā Naditobakrahyā Tigrā-
 m adaraya avadā aistatā utā abis nārijā
 āka paḍava adam. kāram mākauvā avaxanam
 aniyam ušabārim akunavam aniyahyā aam
 frārayam Auramašdōmaiṣ upastām abava vānā
 Auramašdōka Tigrām vijatarayānā avadā avam
 kāram tayam Naditabairahyā adam ajānam vasy
 Āryādiyahyā māhyā XXVI raučāriḥ šakata āka
 avadā hamaranam akumā. Vāty Dārayavauḥ xšā-
 yadhya paḍava adam Bābirum ašiyavam abiy ko-
 erum yodā naiṣ upāyam Lākāne nāma vardanam
 anus Uprātuvā avadā hauv Naditabakra haya

(ג) שטח הכתוב הוא שטח המשולש דהיינו שטח משולש
 שטח זה קטן מהשטח המרובע ויש להוסיף את שטח המשולש
 הנמצא בו.

(ד) שטח הכתוב הוא שטח המשולש דהיינו שטח משולש
 הוא שטח המשולש המרובע. יש להוסיף את שטח המשולש
 שהוא שטח המשולש המרובע ויש להוסיף את שטח המשולש
 הנמצא בו.

(ה) שטח המשולש הוא שטח המשולש דהיינו שטח משולש
 שטח המשולש המרובע ויש להוסיף את שטח המשולש
 המרובע הנמצא בו.

(ו) שטח המשולש הוא שטח המשולש דהיינו שטח משולש
 שטח המשולש המרובע ויש להוסיף את שטח המשולש
 המרובע הנמצא בו.

(ז) שטח המשולש הוא שטח המשולש דהיינו שטח משולש
 שטח המשולש המרובע ויש להוסיף את שטח המשולש
 המרובע הנמצא בו. יש להוסיף את שטח המשולש
 המרובע הנמצא בו. יש להוסיף את שטח המשולש
 המרובע הנמצא בו. יש להוסיף את שטח המשולש
 המרובע הנמצא בו.

(ח) שטח המשולש הוא שטח המשולש דהיינו שטח משולש
 שטח המשולש המרובע ויש להוסיף את שטח המשולש
 המרובע הנמצא בו.

פשוט 31 דיו ונמונה א סולנה עם לו א דא
 פאטא א 22 פאטא א סולנה א ונמונה א לו סנה
 נמונה א סולנה א סולנה א.
 (15) פשוט א סולנה א סולנה א סולנה א נמונה א נמונה
 עם אקט א סולנה א סולנה א.
 (16) סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א
 דא סולנה א.
 (17) סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א
 א סולנה א.

(18) א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א
 סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א
 סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א.
 (19) א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א
 סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א.
 סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א.
 (20) סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א

א סולנה א סולנה א סולנה א

(1) סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א
 סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א.
 (2) סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א.
 (3) סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א
 סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א.
 (4) סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א
 סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א סולנה א

מקראות [ד] ויש כתובים גם שפטים.

(ה) שש שנים קבלו שוה ששנים - אוטובו יוצאות.

(ו) שש ושלשה - שוה - שוה ששנים נגד ושלשה - ה' ה' ד'

נגד ששנים ששנים נגד ד' ששנים ששנים נגד ד' ששנים.

(ז) ששנים נגד [ה] שוה ששנים - ששנים ששנים - ששנים ו'

ששנים ששנים ששנים ו' ששנים - ששנים ששנים ששנים -

(ח) שוה ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים.

(ט) שש ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים.

(י) שש ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים.

(יא) שש ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

אמרו.

(יב) שש ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

(יג) שש ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים ששנים

אמרו.

از شاهنامه

آغاز کتاب

بنام خداوند جان و خرد	خداوند نام و خداوند جای
خداوند کیهان و گردان سپهر	ز نام و نشان و گمان بزرگت
ز نام و نشان و گمان بزرگت	به بینندگان آفریننده را
نیاید بدو نیز اندیشه راه	سخن هر چه زین گویان بگذرد
خودگر سخن برگزیند همی	ستوده نداند کسی او را چو هست
خورا و جان را همی سجد لوی	همه آتش و راه و جان و دروان
همه آتش و راه و جان و دروان	به حقیقت باید که خستوشوی
پرستنده باشی و جوینده راه	لایان بود هر که دانا بود
لایان بود هر که دانا بود	ز ادب پره بزرگ سخن گله نیست

گفتار اندر ستایش خرد

کنن ای فرمونه ارج خرد	بدین جایگه گفتن اندر خرد
بگو تا چه دلوی بیار از خرد	که گوش نیوشنده زو بر خرد
خرد بهتر از هر چه لایوت داد	ستایشی خردا به از راه داد
خرد و دهنای و خرد دلکشای	خرد دست گیرد بهرد و سرای
از و شادمانی از و بیت غمست	از و بیت فروزی از و بیت کمست

نباشد هم شلامن یک زمان
 که دانا ز گفتار او بر خود
 دلش گردد از کرده خویش دیش
 همان خویش بیگانه دانه در
 گسته خود پای دارد ببند
 تو بی چشم شامان جان نسبی
 نگویان جانست آن سه پاس
 کزین سه رسد نیکه و بد بی گمان
 و گر من تسلیم که یار شود
 ازین پس بگو کافرینش چه بود
 شناسی همی آشکار و نهان
 بدو جانست از ناسر دور دار
 بگیتی بیوی و به هر کس بگوی
 از آموختن یک زمان نعنوی
 بمانی که دانش نیاید بین

خود تیرود و مرد روشن روان
 چه گفت آن نمونه مرد خود
 کسی کو خرد را ندارد ز پیش
 هشوار دیوانه خواند و را
 از روی بهر دوسرای ارجمند
 خود چشم جانست چون بگری
 نخت آفرینش خود را شناس
 سه پاس تو چشم است و گوش و زبان
 خود را و جان را که یار ستود
 حکما چو کس نیت گفتن چه سود
 توئی کرده کردگار جهان
 همیشه خود را تو دستور دار
 بگفتار دانندگان راه جوی
 ز هر دانشی چون سخن بشنوی
 چو دیدار اینی بشاخ سخن

شاهنامه

من از گفته عوام یکی با تو راند
 بر باغ دانش همه دفته اند
 نیامد که از بر دشمن نیست رای
 همان سایه زو باز دارد گزند
 بر شاخ آن سر سایه فلک
 بگیتی بهانم یکی یوگار
 به یک سکه درش در زمانه معان

گفتار اندر غلام آوردن

سخن گفته شد گفتن هم نماند
 سخن هر چه گویم چه گفته اند
 اگر بر درخت بروند جای
 کسی کو شود زیر نخل بلند
 توانم مگر پایگه ساختن
 کزین نامه نامد شهریار
 تو این را دروغ و نماند معان

دگر بر ک ریز و معنی بز
 فراوان بدو اندرون داستان
 ازو بهره برده هر بخودی
 دلبر و بزرگ و خرمند و زاد
 گذشته سخنها همه باز جست
 بیازد کین نامه را گرد کرد
 وزان نامداران فرخ گوان
 که ایرون با خوار گذاشته
 بر ایشان همه روز کنه آوری
 سخنها شاهان و گشت جهان
 یکی نامور نامه انگند بین
 برو آفرین از کبان و مهران

ازو چه اندر خورد با فرد
 یکی نامه بود از گم باستان
 پرکنده در دست هر موبدی
 یکی بهلوان بود دهقان خداد
 پژوهنده روزگار نخست
 زمر کشورا موبدی سالخورد
 پیرسیدشان از نژاد کیان
 که گیتی به آواز چون داشتند
 چه گونه سر آمد به نیک اختی
 بگفته پیشش یکایک مهران
 چو بشنید از ایشان سپید سخن
 چنان یادگاری شد اندر جهان

داستان دقیق شاعر

همی تواند خواننده بر هر کسی
 همه بخردان نیز و هم راستان
 سخن گفتن خوب و روشن روان
 ازو شادمان شد دل انهمی
 ابا به همیشه به پیکار بود
 به سر بر نهادش یکی تیو ترگ
 نبود از جهان دلش یک روز شاد
 بدست یکی بنده برگشته شد
 چنان بخت بیدار او خفته مانده
 بیقرار در حشر جاه و را

چو از دفتر این داستانها بسی
 جهان دل نهاده بدین داستان
 جوانی بیامد کشاده زبان
 بنظم آرم این نامه را گفت من
 جوانیش را خوی به یار بود
 برو تاختی کرد ناگاه مرگ
 بدین خوی به جان شیرینی براد
 یکایک ازو بخت برگشته شد
 برنت او و این نامه ناگفته مانده
 خدایا بخشا گناه و را

گفتار در بنیاد نهادن کتاب

دل روشن من چو برگشت از روی
 که این نامه را دست پیش آورم
 بر سیم لرح کسی بی شمار
 مگر خود درنگ نباشد بسی
 و دیگر که گنم وفادار نیست
 زمانه سراسر پر از جنگ بود
 بر این گونه یک چند بگذاشتم
 ندیدم کسی کشی سزاوار بود
 ز نیکو سخن به چه اندر جان
 اگر به نبود سخن از خدای
 به شهرم یکی مهران دوست بود
 مرا گفت خوب آمد این رای تو
 نبشته من این نامه پهلوئی
 گشاده زبان و جوانیت هست
 تو این نامه ضرور باز گوی
 چو آورد این نامه نزدیک من

سوی تخت شاه جان کرد روی
 ز دفتر به گفتار خویش آورم
 بتوسیم از گردش روزگار
 بیاید سپید به دیگر کسی
 همان رنج را کسی خریدار نیست
 به جویندگان بر جان تنگ بود
 سخن را نهفته می داشتم
 به گفتار این مر مرا یار بود
 برو آمین از کهان و مهان
 نمی کی بوی نزد ما رهنمای
 تو گفتی که با من بیک پوست بود
 به نیکی گزاید می پای تو
 به پیشی تو آمم مگر نغفوی
 سخن گفتن پهلوایت هست
 بدین جوی نزد میان آبروی
 برافروخت این جان تاریک من

اندر ستایش ابو منصور

بن همه

بدین نامه چون دست کردم دراز
 جوان بود از گوهر پهلوئی
 خداوند رای و خداوند شرم
 مرا گفت کر من چه باید می
 یکی متهری بود گردن فراز
 خردمند و بیمار و روشن روان
 سخن گفتن خوب و آوای نرم
 که جانانت سخن بر گزاید می

بکوشم نیازت نیام به کس
 که از باد ناید بمن بر نوب
 از نیک دل نامدار ارجمند
 بزرگی بدر یافته زیب و فر
 جواهر بود و وفادار بود
 چو لزل بلا سر و سوس از چمن
 بدست نهنگان مردم کشان
 دروغ آن کنی بزر و بالی شاه
 روان لرز لرزان بگزار بید
 ز کزنی روان سوس داد آورم
 گرت گفته آید به شاهان سپار
 روانم بدین شاد و پدرانم شد
 بنام شهنشاہ گردن فلز
 جان دار پیروز و بیار بخت

به چیزی که باشد مرا دسترس
 منی داشتم چون یکی تازه سیب
 بکیوان رسیدم ز خاک نزنه
 بچشش جهان خاک دم سیم و زر
 سراسر جهان پیش او خوار بود
 چنان نامور گم شد از انجمن
 نه زو زنده بینم نه مرده نشان
 دروغ آن کمر بند و آن گردگاه
 گرفتار زو دل شده نامید
 یکی پند آن شاه یاد آورم
 مرا گفت کبھی نامه شهریار
 دل من بگفتار او راد شد
 بدین نامه من دست کردم دراز
 خداوند تاج و خداوند تخت

Раҳим Халломович Долихудоёв
Леонард Георгиевич Герценберг

ИСТОРИЯ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА
/ на таджикском языке /

Муҳаррир А. Помирзоёв
Муҳаррири бадеи Г. Шукуров
Муҳаррири техники. Т. Любичкая
ИБ № 688

Ба матбаа 13. 0788 супурда шуд. Ба чопаш 13.07.88 ҷамъи шум.
Формати 60x90 1/16. Қоғаз типографӣ № 1. Гарнитурани алабӣ.
Чопи барҷаста. Ҷузъи чопии ҷарта 12,5. Ҷузъи нақриш ҳисоби 8,417.
Адади нашр 4000 нусха. Сумориш 2162. Нарҳаш 45 тин.

Навриёти "Маориф"-и Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба
корҳои навриёт, полиграфия ва савдон китоб. 734063.
Душанбе, кӯчаи Айни, 126.

Матбааи № 1 Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба корҳои
навриёт, полиграфия ва савдон китоб.
734025. Душанбе, хибони Ленин, 37.

